

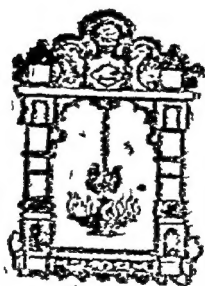
જેલ ડાયરી

પ્રેમ-ત્યાગ

[શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યરની રેખાનિશી]

અનુવાદક

જીગતરામ દવે

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અમદાવાદ

રૂ. ર૯૦/-

બીજી આવૃત્તિ

સંવત ૧૯૭૬

સુદ્રક્ અને પ્રકાશક
રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી
નવજીવન મુદ્રણાલય—અમદાવાદ

31,965

31965

સુદ્રક્ અને પ્રકાશક
રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી
નવજીવન મુદ્રણાલય—અમદાવાદ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

પ્રસ્તાવના

શ્રી૦ રાજગોપાલાચાર્ય૨ની નિત્યનોંધ એ કંઈ ચોપડી નથી, પણ એક સત્યનિષ્ઠ અને હૃદયચરિત દેશનાયકનું પ્રત્યક્ષ હૃદય છે. તે વાંચતાં એક નિમજ્જન અને નિરહંકારી માણસનો અંગત પરિચય થાય છે. પ્રવૃત્તિશીલ છતાં અન્તર્મુખ એવી વ્યક્તિઓ બહુ જ થોડી હોય છે, અને જોડી હોય છે તે બધી કંઈ પોતાનું હૃદય હમેશાં ઉઘાડું નથી કરતી. એવાઓના વિચારો હમેશાં આકર્ષક હોય છે. દેશસેવા પરત્વે જ્ઞાનિવાસ મળ્યા પછી જે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ ઉભી થાય છે, પ્રવૃત્તિમાંથી બહાર પડી તટસ્થ ભાવે પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવાની જે તક મળે છે અને સરકારના દાસ્યનો અને પોતાની સ્વરાજ્યવૃત્તિનો જે પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળે છે તેને પરિણામે હઠતા વિચારો વિશેષ કિંમતી હોય એમાં નવાઈ શી ?

ગયાં દશ પંદર વરસની અંદર ધણા દેશસેવકોને દારાવાસનો અનુભવ મળ્યો છે. કેટલાકોએ પોતાનો અનુભવ દુનિયા આગળ મુક્યો છે. સ્વરાજ્યની લડત પૂરી થતાં આ બધા અનુભવો અને વિચારોનો એક સ્વતંત્ર સાહિત્યવિભાગ થવાનો. તેમાંથી શ્રી૦ રાજગોપાલાચાર્ય૨ની નિત્યનોંધ પોતાની વિશેષતાથી જુદી જ પડવાની.

ગાંધીજીએ પોતાના જ્ઞેષ્ઠ-અનુભવ દુનિયાને આપ્યા છે, પણ તેમાં મોટા ભાગે સત્યાગ્રહના આચાર્ય બોલે છે. રાજગોપાલાચાર્યની નોંધમાં સાબર સત્યાગ્રહી પોતાનો જીવનસૌંદર્ય તેમજ પોતાની શક્તિઓ અને વિક્ષેપો રજૂ કરે છે. ત્રણ મહિના એક જ જ્ઞેષ્ઠમાં એક ચોરડીમાં ગોંધાઈ રહ્યા છતાં ઉત્સાહી મુસાફરના વૃત્તાન્ત જેટલી જ વિવિધતા આ રાજનિશીમાં છે. હૃદયનું મંથન આમાં એટલું બહુ પ્રામાણિકતાથી આપેલું છે કે આ ચોપડી સાહિત્યક્ષેત્રમાં કાયમનું સ્થાન લેશે. આમાં કૃત્રિમતા કે આડંબર લેશ માત્ર નથી. આમાં ધાર્મિક વૃત્તિ છે, પણ મર્મોપદેશ નથી; ગંભીરતા છે, પણ હુમ્મત નથી; સંસ્કારિતા છે, પણ તેને લીધે આવતી પ્રતિપ્રાતી આબરુછેટ નથી. પોતાની શ્રદ્ધા તેમજ પોતાના અશક્તિ એમાં નિઃશંકપણે તેમણે ટાંકી રાખી છે. આત્મશુદ્ધિની સુગંધ જેનામાં પેદા થઈ છે એવો માણસ પ્રતિકુળ વાતાવરણમાં પણ ભક્તમનસાધની પરિમળ કેવી રીતે ફેલાવી શકે છે એ જોઈ આપણને તેમને ત્રિપે સાર્વિક અદેખાઈ ઉપજે છે.

શ્રી ૦ રાજગોપાલાચાર્યની લેખનશૈલીમાં હીરાની ચમક નથી, અંજરની આગી નથી, પણ ચોટીનું કાવળ અને સ્ફટિકની પારદર્શકતા છે. તેથી તેમની આ ચોપડીના સંદર્ભમાં મન હિતેજિત નથી થતું, પણ પ્રસન્ન અને પવિત્ર થાય છે. નિરામલી સત્યનો આ મહિમા છે.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

પરિચય

અભણી વસ્તુને પરિચયની જરૂર હોય. ગુજરાતના વાચકોને તો નથી શ્રી૦ રાજગોપાલાચાર્ય અભણ્યા કે નથી તેમની રોજનિશી અભણી. સાચી રીતે કે ખોટી રીતે શ્રી૦ રાજગોપાલાચાર્યનું નામ આજકાલ એટલું બધું જગતની બત્રીશીએ ચડ્યું છે કે તેમને વિષે આજે તો ચૂપ રહેલું, અને જમાનાની ચાળણીમાંથી ચળાઈ અવશેષ શું નીકળે છે તેની રાહ જોવી વધારે યોગ્ય ગણાય. વળી આ ત્રણ મહિનાની રોજનિશીમાં એ નિર્મળ નિષ્કલંક સાધુ હૃદયનું એટલું તો નિમળ પ્રતિબિંબ પડેલું છે કે તેને વિષે કંઈક પણ કહેવું એ તો તે શાન્ત જળને અશાન્ત કરી પ્રતિબિંબને વિખેરી નાખવા બરાબર છે. પણ સાધાન્તરકારનો હું એટલો બધો આશીયાળો છું કે તેમની આજ્ઞાને હું કથાપી ચક્રો નથી. વાચકને એટલી જ વિનંતિ છે કે આ પ્રવૃત્તિમાં કાંઈ દોષ હોય તો તેનો જીરમો તે સાધાન્તરકારને માથે નાખે અને પરિચયમાં લખેલું મૂલી જઈ પ્રગટ આત્મકથા તરફ જ વળે.

ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય સાથે મારો સંબંધ ગાઢ
 હોવાય અને નયે હોવાય. એઓ મારા કરતાં પંદર
 વરસ મોટા છે; એમની સત્યાગ્રહ પહેલાંની જાહેર
 જાહેરાતમાં એમની સાથે રહેવાનો મને પ્રસંગ નથી
 આવ્યો, કે દૂર સેલમમાં ચાલતી તે પ્રવૃત્તિ વિષે
 જાણવાનો પ્રસંગ પણ નથી આવ્યો. એટલે તેમના
 જીવનના તે સાગ વિષે મારાથી કશું હોવાય એમ
 નથી. અને કહીશ તેટલું મિત્રો પાસેથી સાંભળેલું જ
 હશે. સને ૧૯૧૬ના માર્ચમાં હું તેમને પહેલો
 મળ્યો ત્યારથી જ હું તેમનો પૂનરી બન્યો; ત્યારથી
 જ તેમને વિષે વિશેષ જાણવાની મેં ઈચ્છા રાખી છે,
 અને તેમણે લખેલી આત્મકથા ન વાંચી હોત તો તેમને
 મેં ઠીક ઠીક જણાવ્યા છે એમ પણ હું નહિ કહી શકત.

પૂર્વ ગાંધીજી પણ શ્રી ૦ રાજગોપાલાચાર્યને ઉપરની
 તારીખ સુધી જાણતા ન હતા. રોલેટ કાયદા સામે
 સત્યાગ્રહ જાહેર કરી મદ્રાસમાં તેના પ્રચારાર્થે ગાંધીજી
 નીકળ્યા ત્યારે દ્રેધનમાં ટપાલના ચોડા તપાસતાં મારી
 નજરે 'રોલેટ એક્ટ પ્રતોત્તરી' નામની ટાઇપ કરેલા
 કાગળોની એક થોડી આવી. પ્રતોત્તરી ગાંધીજી
 આગળ મેં મુકી, અને મદ્રાસ પહોંચતાં પહેલાં તેઓ
 તે વાંચી ગયા. 'સુંદર છે; પણ મદ્રાસીઓ તે
 અતિશય ઝીણી જુદિવાળા વકીલો છે, એટલે હું
 એમાં નવાઈ નથી જોતો' કહી ગાંધીજીએ તે કાગળો
 પાછાં મને સોંપ્યાં. આ ઝીણી જુદિવાળા વકીલ
 લડતમાં ચોતાની સાથે સામલ થશે કે નહિ તે વિષે
 ઉપરના શબ્દોમાં શંકા ગર્ભિત રહેલી હતી. અમારે
 સ્થાગત કરનારાઓમાં એ વકીલ સ્ટેશન ઉપર હાજર

હતા, અને અમારો ઉતારો પણ એમને ત્યાં જ થયો. એમને ત્યાં એટલા બધા માણસોની આવન જતી, અને ગાંધીજીની આગળ બેસીને વાત કરનારા માણસો એટલા બધા હતા કે શ્રી૦ રાજગોપાલાચાર્યને જ ઘેર અમારો મુકામ છે એમ જાણતાં પણ મને બે દિવસ થયા. પોતાને કશું કહેવું હોય તે કહેતાં શરમાતા, સંકોચાતા, જાણે આજીવન આવી રહેલી ધમત્તકડીમાં પોતાને કશી લેવાદેવા જ ન હોય તેમ આધા આધા ભાગતા એ રાજગોપાલાચાર્ય હજી મારી નજર આગળ હોવા હું જોઈ છું. એમના કરતાં વધારે જાણી શરમાળ તો એમની દીકરી હતી. એ તેર વરસની બાળાએ ગાંધીજીના પ્રનોના તડાતડ જવાબ આપી એક સાંજે સૌને મુગ્ધ કર્યા, ત્યારથી તે બાળાના પિતાને જાણવાને હું ઉત્સુક થયેલો. પણ પિતા તે વેળા પૂરા ન જ જણાયેલા. તેમને વિષે તેમના કરતાં બીજાની મારફતે જ મેં વિશેષ જાણેલું. શ્રી૦ જી. એ. નટરાજ અને શ્રી૦ શ્રીનિવાસ રાસ્ટ્રીએ ગાંધીજીને કહેલું કે 'તમને ટેકો આપનારા પક્ષમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વ અને સાચા માણસ રાજગોપાલાચાર્ય છે.' એ જોયું કે શ્રી૦ કસ્તૂરીરંજ આયંગર અને તેમના પક્ષના ગૃહસ્થો સાથે વિનીત પક્ષના ધુરંધરો બહુ જાણી મળતા, પણ શ્રી૦ રાજગોપાલાચાર્યની સાથે તો તેઓ ચર્ચા કરતાં કદી ચાકતા જ નહિ. આના મૂળમાં મને તેમની મોહક મીઠાશ લાગેલી. બીજા મિત્રો પાસેથી જાણ્યું કે સેલમમાં આસાં વીશેક વર્ષ સુન્દર વઝીલાત કરી, હવે મદ્રાસમાં પોતાનું નામ મેરાહર કરવા તેઓ આવ્યા છે. કેટલાકે કહ્યું કે સંભવ છે કે

તેઓ અહીં એકાદ વર્ષ વક્રીલાત કરે એટલે હાઇકોર્ટ
 જજ થાય. આમ જજની જગા ઉપર નજર કરી
 રહેલાને ત્યાં સત્યાગ્રહ લઈ જવો એના જેવું ખીજું
 વિધરીત શું હોય ? પોતાની વક્રીલાત અને પોતાની
 સામે રહેલા ઉજ્જવળ ભવિષ્યનો વિચાર કરીને તો
 તેઓ સંકોચાતા ન હોય ? એમ પણ મને ધડીકવાર
 થઈ ગયેલું. પણ મદ્રાસથી નીકળતાં સાંજે જ 'મારી
 ભ્રાન્તિ દૂર થઈ. મેં તેમને સીધો જ સવાણ પૂછ્યો,
 'હવે અહીં પ્રેસિડેસ કરવાના હશે ?' જવાબ મળ્યો,
 'હવે શું પ્રેસિડેસ કરશે ? કોણે જાણ્યું હતું કે રાલિટ
 ખિલ આવશે ? નહિ તો આ બધી લાઇએરી વગેરે
 સેલમથી લાવવાની ઉઠવેઠમાં નહિ પડત.'"

આ પછી, ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ જાહેર કર્યો તે
 પહેલાં તેમને મોટો લાંબો કાગળ લખી ભૂલે આશા
 આપનાર અને મદ્રાસ ખાલાવનાર શ્રીં સી. વિજય-
 રાઘવાચાર્ય પોતાને હવા ખાવાને સ્થાન પહોંચ્યા,
 પણ રાજગોપાલાચાર્ય તો પોતે બાવા બની ખીજાને
 બાવા બનાવવાને ગાંધીજીની સાથે નીકળ્યા. આજે
 મદ્રાસ પ્રાન્તનાં જે થોડાં પણ ઉજ્જવળ નામો
 આપણા દેશના તાજા ઇતિહાસમાં ચળકે છે તે નામો
 શ્રીં રાજગોપાલાચાર્ય વિના રણમાં ચડ્યાં હોત કે
 નહિ તે કહેવું જરા કઠણ છે. સ્વભાવથી જ દીર્ઘસૂત્રી
 એવા મદ્રાસી ભાઈઓને આ રણમાં ચડાવનાર શ્રીં
 રાજગોપાલાચાર્યની કુશાત્ર બુદ્ધિ છે, અને તેમને
 ટકાવી રાખનાર તેમનું શુદ્ધ, નિષ્કલંક ચારિત્ર્ય છે.
 આ રાજનિશીમાં જેટલા યુવકોનાં નામોનો જુદે જુદે
 સ્થળે નિર્દેશ છે તેઓને તેમના અકુચિત જીવનમાંથી
 બહાર આણનાર શ્રીં રાજગોપાલાચાર્ય જ છે.

ગાંધીજીનો રંગ તમને ક્યારથી લાગેલો એમ એક વાર પૂછતાં તેમણે જણાવેલું કે જ્યારથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યારથી જેટલું વર્તમાનપત્રો દ્વારા અને તેમના લેખો દ્વારા જાણી શકાય તેટલું જાણવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. હરેક પ્રકારના દંભ, ડોળ, પાખંડના તરફ તેમનો હડહડતો તિરસ્કાર તેમનામાં ત્યારથી જ સંપૂર્ણ રૂપે ઉતરેલો. સને ૧૯૨૦ની પ્રાન્તિક સમાજ સુધારા પરિષદના પ્રમુખ તરીકે તેમણે આપેલા ભાષણમાં તેમણે સમાજની ધૂર્તતાઓ સામે સખ્ત બળવો જાહેર કર્યો હતો અને સમાજનાથી ચૂરાયેલા કચરાચેલાઓને તેમણે બતાવેલા શુદ્ધ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રથી તે વળા ઠીક બળભળાટ થયો હતો. આવાઓની બહાર ધાકને ભવિષ્યમાં તેમને કેટલીયે લડાઈ લડવાની બાકી છે તેની આગાહી તો કોણ કરી શકે ?

પ્રસિદ્ધિથી તેઓ જેટલા ગભરાય છે તેટલા ગભરાતા ભાગ્યે જ બીજા કોઈ નેતાને મેં દીઠા છે. પણ તેનાથી ભાગતા રહે છે માટે જ જાણે પ્રસિદ્ધિએ તેમનો ખીછો પકડ્યો હોય તેમ થયું છે. ગયામાં આપણા વયોવૃદ્ધ નેતાઓ સામે જૂઠ્ઠા તેમને જોવાનું મારા ભાગ્યમાં ન હતું. પણ તેમને મળેલા વિનયથી દ્વાય હું તેમને અન્યાય તો ન કરી દઉં તેથી જાણે ગયા પછી ભાઈ દેવદાસ અને મને સખનોમા મળવા આવનાર સાથે તેમણે અમારા ઉપર સંદેશો મોકલ્યો કે ‘હું કૃષ્ણાનો નથી હોં !’ આ વચનમાં તે વિનયની અકળામણ રૂપ છે, જેમ ગયા પછીના તેમના બધા લેખોમાં પણ તે સ્વર્ણે સ્વર્ણે જણાય છે. મારા છુટ્યા

પછી નવા પક્ષના ઘણા લાઇઓને હું મળ્યો. તેમણે મને કહ્યું કે શ્રી૦ રાજગોપાલાચાર્ય લારે હઠીલા; ચોતાનો કકો જ ખરો કરાવનારા છે. મુંબઈ આવતાં શ્રી૦ રાજગોપાલાચાર્યના પક્ષનાઓએ કહ્યું કે તેઓ જોઈએ એટલા કડક નથી. એટલે મારી ચિંતા મટી અને એક દીકાથી ખીજનો મેં છેદ હડાવી દીધો. છૂપી છૂપી પણ ક્યાંયે આત્મપ્રતારણા ન હોય એ જોવાને માટે સડતાં મેં તેમને અનેકવાર જોયા છે. ગાંધીજી જોવા પણ કેટલીકવાર તેમની ખખર દીકાદપિથી બચ્યા નથી એની મને ખબર છે. પણ રાજકોજમાં કશું ન જાણતા એવા બાળકના પણ મત જાણવાની અને તેનો લાભ લેવાની તેમની આતુરતા પણ મેં હમેશાં જોઈ છે. તેમના ઉપર આશ્લેષ કરનારાઓ તેમને ગાંધીજીના આંધળા ચેલા બલે કહે; તેઓ તેમને ઝાળખતા નથી. સલો ઇશ્વર ઉતરીને આવે એને તેના આંધળા ચેલા આળી આલમ થઇ જાય, પણ શ્રી૦ રાજગોપાલાચાર્ય નહિ થાય એવો મારો અનુભવ છે. તેમની સદોદિત જગૃત બુદ્ધિમાં આંધકારનું નામ નથી. ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોનું રહસ્ય તેઓ સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યા છે, તેમનાં વચન તેઓ પી ગયા છે, એટલે તેમનું મૌન પણ તેમના આગળ પોકાર કરીને જોલે છે, એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. આને ક્ષીધે જ ગાંધીજીની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ તેમનામાં સંપૂર્ણ રીતે ઉતરેલાં છે. મુંબઈમાં કારોબારી સમિતિની છેલ્લી બેઠક વખતે મેં તેમને કહ્યું, ‘શું આમ આપણે બાપુને છ વર્ષ પહેલાં છોડાવી શકવાના કે ?’ દૃઢ નિશ્ચયથી તેમણે જવાબ આપ્યો, ‘જરૂર, કંઈ શક છે કે ? હજી બાજી આપણા હાથમાં છે.’

એમની નિરભિમાન વૃત્તિ કેટલી છે તે તો એમના સમાગમમાં આવનાર જ નહિ. મુંબઈમાં દેવદાસે, -લેસેદે મારે શું કરવું તે વિષે અમે સાથે બેસી વિચાર કરતા હતા. જમનાલાલજીનો આગ્રહ હતો કે શ્રી ૦ રાજગોપાલાચાર્ય સદા સાન્નમાંદા રહે છે, એટલે તેમને દરેક કામમાં સરસ મદદ કરનાર કોઈએ સાથે રહેવું જ લેઈયે. મેં કહ્યું, 'હું તમારી સાથે રહું તો ? તમે કાર્યકારી મંત્રી હોત તો હું મદદનીશ મંત્રી થાત જ. પણ હવે પણ તમારી સાથે રહું તો શું ?' વિસ્મયભર્યા સંકેતથી તેઓ બોલ્યા, 'જા, જા. તું તો બહુયે કામ કરે. કાર્યકારી મંત્રી નથી, છતાં તેના કરતાં મારે કામ ઓછું નથી. પણ તને સાથે ફેરવું તો મને લોકો ફાટી નહિ ખાય ?' પછી પોતાના અંતરનું દુઃખ બહારના હાસ્યથી ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરતા તેઓ બોલ્યા, 'આ ચુંકદાની રાખું હું એ બાપુનું ઓછું અનુકરણ છે ? તેમાં વળી બાપુનાં લવંગ સાફ રાખું તો તો કાંઈ કસર નહિ રહે. ટોસ્ટ દૂધ ખાવાની સૂચના તો છે જ. તેમાં વળી તને સાથે રાખું એટલે થઈ રહ્યું !' લોકનિન્દાનાં બાણ સામે તેમની ચામડી હજી ગેંડાના જેવી—વજ્ર જેવી થઈ નથી એ સમજાશે. 'દેવદાસને સાથે રાખે તો ?' દેવદાસને હું મારી સાથે રાખું ? દેવદાસ તો મારા કરતાં મોટો છે—સાથે જ મોટો છે.' એમ કહી એ સૂચનાને કાઢી નાખી.

દમના જૂના ન્યાયિ સાથે, છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં પૂરી ઉંઘ પણ લાગ્યે જ મેળવી, પોતાના ઉપર આધાર રાખનારા આશ્રિતોનું શું થાય છે તેનો જરાયે ખ્યાલ કીધા વિના, એકે સાસે વિચાર, વાણી અને કલમથી

દેશને દોરતા એ 'માનવસળેખડા'નું જાહેરજીવન એ જ એમનો પરિચય છે. એમને ઘેર વૃદ્ધ પિતા છે, એક મોઠા ભાઈ પોતે જોડા ગયા તે પહેલાં પોતાનું દુહુમ્મ એમને સોંપી ગુજરી ગયેલા, મા વિનાનાં પાંચ છોકરાં છે, ચાર પાંચ વર્ષ થયાં એક દોડીની કમાણી નથી, કંઈ પણ જાહેર સંસ્થામાંથી એક પાઈ સરખી એઓ ઉપાડતા નથી. મેં પૂછ્યું, 'ખરચી કેમ ચાલે છે?' જવાબ મળ્યો, 'હમ્મર જાણે કેમ ચાલે છે. ઘેર જઈ છું ત્યારે થોડા રૂપીયા ઉપાડું છું અને તે ખર્ચાઈ જાય છે.' 'રામુ ક્યાં છે? લક્ષ્મી શું કરે છે? ક્યાં જાણે છે?' હસીને જોડ્યા, 'તમે પૂછે'જ નહિ. આવા સવાલ ન પૂછવામાં જ ટહોપણ છે. હું રામુ લક્ષ્મીનો વિચાર કરવા બેસું તો તમ્મર આવે, અને બધું કાર્ય આધું રહે. તેના કરતાં એ વિચાર ન કરી કામમાં જ બંધો દુહુમ્મ-ભાર ભૂલી જવો એ સારું નથી?' એવામાં જ જમનાલાલજીએ ટપાલમાં આવેલા બે ટાગળ તેમના હાથમાં મુક્યા. એક તેમની દીકરીનો અને બીજો તેમના જમાઈનો હતો. દીકરીના ટાગળની બેએક લીટી વાંચી ખીસામાં મુક્યો. જમાઈનો હાથમાં લીધો. તેની પાંચ લીટી પૂરી થાય તે પહેલાં પાંચ માણસો તેમની પાસે આવી પાંચ વસ્તુઓ પૂછી ગયા. 'પાછો વાંચવો શરૂ કર્યો, પાછો વિફળ થયો, ટાગળ ન જ વાંચાયો. દિવસ-ભર કામ રહ્યું. રાત્રે સલાઓ હતી. બાર વાગે આવીને પથારીમાં પડ્યા. પેલા ટાગળો બિચારા આણવંચાયેલા ખીસામાં જ રહ્યા. આથી એમ ન સમજવું' જોડ્યું કે તેમને પોતાનાં સ્વદાનનાં પ્રત્યે પ્રેમ આંછો છે. તેમનાં પત્ની બારે રોગથી બાર વર્ષ સુધી પીડાતાં રહ્યાં હતાં તેમની પાસે ખેરી, અનેક ઉત્તગરા કરી તેમણે જે

સેવા કરી છે તેવી અડગ ધીરજ અને પ્રેમથી સેવા કરનાર પતિઓ બહુ ઓછા હશે એમ મારા મિત્ર ભેરેદે એક વાર ગને કહેલું. 'એમના જેવા પતિ વિરલ જ હોય છે'—આ મિ. ભેરેદેનું વાક્ય છે. આઠેક વર્ષ ઉપર આ સેવાની પાત્રી થયેલાં તેમનાં પ્રિય સહ-ચરી ગુજરી ગયાં. તેમનું સ્મરણ તેમણે અહોરાત્ર સાચવ્યું છે—જેલમાં પણ તેઓ તેમને યાદ આવ્યાં છે. એ તેમની અમોલી યાદી, બાળકોનાં પણ વારંવાર સંભારણાં આ રોજનિશીમાં અનેરી ઝલક પૂરે છે—મહાભિનિષ્ક્રમણ કરતાં સ્ત્રી અને પોતાના પુત્ર તરફ પાછું વળીને જરા નજર કરતા બુદ્ધિવની યાદી આપે છે.

મહાસભામાં પરેલા તરથી તેમને જોટલું દુઃખ થયું છે તેટલું ભાગ્યે જ બીજા કોઈને થયું હશે. પોતાના એક પણ વચન અથવા કૃત્યથી પોતાનાથી વડા અને પૂજ્ય નેતાઓને કાંઈ પણ અન્યાય ન થાય, દિલ તો ન જ દુખાય તેની અહોનિશ કાળજી કરતા તેમને મેં જોયા છે. એમને વિષે મેં ઘણા આરોપો સાંભળેલા—તેમાંના ઘણાક તો કહેવા જેવા ન હતા. માત્ર એક મને ખટક્યા કરતો હતો. અક્ષાહાબાદમાં એક નાણીતા મિત્રે મને પૂછેલું, 'કેમ પહેલી માટીને મળ્યા?' એ પ્રશ્ન હું ન સમજેલો. મેં ફરી પૂછ્યું, 'પહેલી માટી શું?' તે ચૂપ રહ્યા. મેં પાછો આગ્રહ કર્યો એટલે તેમણે સમજાવ્યું કે 'પહેલી માટી તે દેશબંધુ દાસ, અને બીજી માટી તે પંડિત માતીલાલજી.' 'એ લોકો માટી કેમ?' એ પ્રશ્નના જવાબમાં તેમણે શ્રુતાસો કરેલો, 'રાજગોપાલાચાર્ય મહાસભામાં જોડ્યા હતા કે માટીમાંથી લોકનાયકો ઉત્પન્ન કરી શકાય તો લોકનાયકોને પણ માટી બનાવી શકાય એમ છે. આ વચનથી

રાજગોપાલાચાર્ય ઉઘાડા પડેલા.' મને આથી અતિરાય દુઃખ થયેલું. કશું જોડ્યાઆડ્યા વિના હું એ આશ્રેય ગળી ગયેલો. મુંબઈ આવીને મેં પહેલી તકે શ્રી૦ રાજગોપાલાચાર્યને એ વાત કરી. એમને સખ્ત ઘડો લાગ્યો. એમણે મને કહ્યું, “આમ જ આપણી વચ્ચેના વિખવાદો હતપત્ત થાય છે અને ઘણાખરા વિખવાદોનાં મૂળ આવી ગેરસમજમાં જ હોય છે. અમુક વાત કરતાં હું જોડ્યો કે પ્રસંગ એવા આવશે કે આપણામાં એક પણ લોકનેતા રહેલો નહિ હશે તો સામાન્ય માટી-માંથી પણ લોકનેતા હતપત્ત થશે. આ સ્વ. ગોખલેનું વાક્ય હતું. તે વખતે જ સમિતિના સભ્યોમાંથી કોઈ જોડ્યું, ‘તેમજ લોકનેતાઓ પણ માટી થઈ શકે.’ અને એ વચન ઉપાડી લઈ હું જોડ્યો કે ‘હા’ લોકનેતાઓને પણ માટી બરાબર યનાવી દેવાય, ક્યારે કે લોકો પોતાનું કાર્ય ભૂલી જાય, લોકોની પાસેથી નેતાઓ જે કાર્યની આશા રાખતા હોય તે કાર્ય તેઓ ન કરે તો લોકનેતાઓ પછી શા બપના રહે? તેઓ માટી બરાબર જ થઈ જાય ને?’ ક્યાં આ વચનો અને ક્યાં પેલા આશ્રેયનાં વચન ! પંડિતજી પણ પેલા આશ્રેય પ્રમાણે સમજ્યા હોય તો તો થઈ રહ્યું ને ? હું કાગળથી તેમને શી રીતે સમજાવી શકીશ ?” કહેતા કહેતા પથારીમાં પડ્યા. તેમને તે રાત્રે ઉઘ ન આવી. સવારે પાછી એ જ વાત કરવા લાગ્યા, ‘આનું શું થાય ? આપણને એકબીજા વિષે થતી ગેરસમજ આપણે તુરતાતુરત સમજ લેતા હોઈએ તો કેવું સાઈ ?’ તે જ દિવસે બપોરે દેશબંધુને તેઓને મળવાનું થયું. તેમને ખાનગીમાં લઈ જઈ તેમણે ઉપર કહેલો આશ્રેય અને મૂળ પ્રસંગ કહી સંલગાવ્યો. તેમને મળી આવી

તેમણે પ્રસન્નતાથી મને કહ્યું, 'હાસ સાહેબને એ આક્ષેપની ખબર પણ નથી. તેમણે તો કહ્યું કે તમારાં વચનનો અનર્થ થાય એમ હતું જ નહિ. પંડિતજીની ગેરસમજ થઈ હશે તો જરૂર હું ચોતે જ દૂર કરીશ.'

આવી આવી અનેક વાતો અહીં કહી શકાય એમ છે, પણ ઘણીક એમની રજા વિના મારાથી પ્રગટ ન કરી શકાય. એક નાનકડો રમુજ પ્રસંગ મને યાદ આવે છે તે અહીં કહી આ પરિચય પૂરો કરીશ. સત્યાગ્રહનું દિવસો દરમિયાન ગાંધીજીની સાથે શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય, ખીલ મદ્રાસના કાર્યકર્તાઓ અને હું મેંગલોરથી મદ્રાસ તરફ ટ્રેનમાં પાછા વળતા હતા. મને ઘણી મુસાફરીથી અને હજારોઓથી ખૂબ શરદી અને શળેખમ થયેલાં હતાં-હું ગામડીયો રહ્યો, એટલે આ દરોના ગામડી હપાઓમાં મેંગલોરથી મેં કોઈની પાસેથી કેળના પાંદડામાં તપખીર લઈ લીધી હતી. ગાંધીજીની આખળ પણ તપખીર તાણતાં હું અચકતો ન હતો. લખતો જતો હતો અને વચ્ચે તપખીર તાણી નાક સાફ કરતો હતો. તેવામાં શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય મને તપખીરની ચપટી લેતાં જોયા. સિંહની માફક ગળ્ ગળ્યા, 'હું, તું તપખીર તાણે ? એ તને ક્યાંથી વળગી ?' હું ખસીયાણા પડ્યો. ગાંધીજી ખડખડ હસ્યા. તેમને ખબર હતી કે હું કોઈક વાર આમ તપખીરના પ્રયોગ કરતો. મેં તપખીર વાપરવાનું કારણ શ્રી રાજગોપાલાચાર્યને સમજાવ્યું પણ તેમનું સમાધાન થાય જ નહિ. મેં કહ્યું, 'પાન ખાનારાઓને તમે સાંખી લો છો ને હું તો વર્ષમાં કોઈ વાર આવી પીડાને પ્રસંગે તાણું છું. મને પણ સાંખી લો.' જવાબ મળ્યો, 'ખીલનું બહુ સાખું.' તારું કેમ સાંખાય ? એ અતિશય ગદીય

હત છે. ' ગાંધીજીએ અર્ધું મારા બચાવમાં અને
 શ્રી રાજગોપાલાચાર્યને વધારે ઉશ્કેરવા માટે કહ્યું,
 'પાનના જેટલી ગલીચ નહિ.' શ્રી રાજગોપાલાચાર્યે
 મો જવાબ વાળ્યો, ' બંને સરખી જ ગલીચ—
 કે પાન ફરતાં વધારે ગલીચ. તપખીર તાણુનારાની
 જ જુઓ, રમાલ જુઓ, કોટની બાંહે જુઓ,
 ડાં જુઓ; એની પાસે બેસવાનું મન ન થાય.'
 ધીજીએ તેમને પાછા ચડાવ્યા, ' પણ પાન ખાનારા-
 નાં મોં જુઓની !' પાનના ફૂવાને લીધે મોંમાં
 એકઠો થાય છે. તપખીરથી બહાર એકઠો થાય
 તો કાઢી નાખી શકાય. ' રાજગોપાલાચાર્ય' જરા
 પડયા. ' ગમે તેમ, બંને આદતવાળાઓ મેલ
 ને જ ફેરે છે. બંને ટેવ અસ્વચ્છ છે. મહાદેવ
 તપખીર તાણુ એ તો હું જોઈ ચકુ' જ નહિ. '
 ધીજી પાછા જાડખડાટ હત્યા અને મેં તપખીરનું
 કાંઈ બારીમાંથી વદા કર્યું.

મનની અને શરીરની, અંતર અને બાહ્ય, બંને
 સ્વચ્છતાની શ્રી રાજગોપાલાચાર્યને બારે સૂચ છે.
 તે કદિ વિધાયત જઈ આવેલા નથી, પણ બાહ્ય
 સ્વચ્છતાને માટે તેમના જેટલો હડક આગ્રહ ગાંધીજી
 ને પંડિત જવાહરલાલના સિવાય બીજા કોઈ વિધાયત
 હ આવેલામાં મેં જોયો નથી. આંતરસ્વચ્છતા તો
 મની સાથે જેમને રહેવાનું મળે તે સરસ રીતે જોઈ
 એમ છે. આ રોજનિશીમાં પણ વાચકો તે સ્થળે
 જો જોઈ શકશે.

આ રોજનિશીના મહત્ત્વ વિષે કશું લખવાની
 જરૂર નથી. ' નવજીવન 'ના વાચકોને એમાંથી

યાનગી આપતાં ભાષાન્તરકારે કહ્યું છે તેમ ગાંધીજીના
 જ્ઞેસના અનુભવ કરતાં પણ તેની હિંમત વધારે છે,
 કારણ ગાંધીજી પાસે વડાઈને જ્ઞેસ ગયેલા, તેમને
 પોતાના આત્મમંથન વિષે 'કહેવાનું' થોડું હતું;
 રાજગોપાલાચાર્ય સાધક છે, અને કત્તમ સાધકના
 આત્મનિરીક્ષણભરેલા કોઈ પણ આલેખનનું જેટલું
 મહત્ત્વ હોય તેટલું આ રાજનિશીનું મહત્ત્વ છે.
 સાહિત્યની દૃષ્ટિથી તો એની અપૂર્વતા વિષે કહેવું
 શું ? વિજ્ઞાયક જેવામાં એવું સર્વમાણુ કોઈ પ્રકાશકને
 હાથ આવ્યું હોત તો તેની મોંઘી આવૃત્તિ બહાર
 પાડી તે લાખો રૂપીયા રળ્યો હોત. સાહિત્યરસિકો
 કેવળ પોતાના જ સ્વાર્થથી વિચાર કરે તો એમ જ
 કહે કે ત્રણ મહિના જ્ઞેસ જવાનાં ગાવાં ઉત્તમ રૂળ
 ઉપજતાં હોય તો શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય જેવા આપણા
 બધા નેતાઓને લાંબી મુદત જ્ઞેસ મળે, કે જેથી તેઓ
 બધાએ પોતાના શાન્ત અનુભવથી સાહિત્યની
 અભિવૃદ્ધિ કરે.

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ

— મોરો જીવન-ધ્રુવ —
 " પ્રેમ અને ત્યાગ "

જેલ ડામરી

૨૧ : ૧૨ : ૨૧

આજે બપોર પછી મોડો મોડો વેલોર સેન્ટ્રલ જેલમાં દાખલ થયો. અમારી પ્રાન્તિક સમિતિના પ્રમુખ સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રીયાર પણ સાથે હતા. અમને બંને વેલોર માજિસ્ટ્રેટ સાથે સળ કરી હતી. ચુકાદો તો બપોરના એક વાગ્યાનો અપાઇ ગયો હતો. પણ ત્યાર પછી કેટલોક વખત અમારા ચોક્કીદારો આવે ત્યાં સુધી અમારે થોભવું પડ્યું. તે દરમિયાન મેં મહાત્માજીને એક ટુંકો પત્ર લખી નાખ્યો. તેમાં મેં લખ્યું કે 'ત્રણ મહિનાની સાદી કેદ એ તો બહુ જ ઓછું છે; પણ આપ નન્યુઆરી પહેલાં તો સ્વરાજ વેર કરી લેવાના જ છો એટલે એમાં કંઈ ફેર પડતો નથી. હું ધાંરું છું, હું બહાર નીકળીશ તે અગાઉ જ આપે સ્વરાજ મેળવી લીધું હશે અને આપના હમેશના હઘોગે—એટલે કે ખાદ્યાખાદ્ય શાસ્ત્રની શોધખોળનાં હઘોગે—પાછા લાગી ગયા હશે.'

અમે મોઢરમાં બેસીને જેલ ગયા. શ્રી કૃષ્ણનામા-
ચારી અમારી સાથે હતા. અમે કોઈ પણ જાતના
દેખાવ ન કર્યા. દરવાજે મને તોળ્યો. મારી સાથે
એક હાથગેલી હતી. તેમાં દંતમંજનની એક ડબ્બી,
ચોડાં લવિંગ, એક બા કાગળ, ટાંકણીઓનું એક પાનીયું,
ચોડી સીસાપેનો તથા એક ફાઉન્ટન પેન હતાં. ‘સ્વાન’
શાહીનો એક ખડીઓ, એક ફૂલો તથા એક નાનો
પિત્તળનો ધ્યાસો પણ મારી સાથે હતો. બાઈબલ,
રોકસપીયર, તયુમનવાર, તામીલ મહાભારતનો એક
ગ્રન્થ, પી. સી. રાયના મહાભારતના સાત ગ્રન્થો તથા
રૉબિન્સન ક્રૂઝો એટલાં પુસ્તકો પણ મારી સાથે હતાં.
મારાં ચશ્માં—દૂરનાં તેમજ વાંચવાનાં—પણ સાથે
હતાં. મારા બીજાનામાં એક ઓશીકું, એક કામળ
તથા એક શાલ, એટલાં વાનાં હતાં. મારાં કપડાં બધાં
બીજાનાના વીંટલામાં રાખી લીધેલાં હતાં. ઉપરાંત
મારા દોસ્તાઓને માટે મલમની એક ડાબડી તથા
દમની દવાની એક શીશી પણ મારા સામાનમાં હતાં.
અમને એકાન્ત કેદની ઓરડીઓમાં લઈ જવામાં આવ્યા.
સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અમારા વિલાગ તરફ આવ્યા.

‘તમે જ પેલા માંદા કે ?’

‘મારી નોંધ માંદા તરીકે લેવામાં આવી છે શું ?
હા, તે હું જ.’

‘મને ખબર નથી. તમે દવાની શીશી લઈને આવ્યા
છો તેથી હું સમજ્યો તમે બીમાર હશો.’

મેં મારા દમના વાધિની તેને વાત કરી. તે પછી
દોસ્તાઓ વિષે પણ કહ્યું.

મારી ચીજો વિષે તે કહે: ‘બીજું બધું તમે અંદર
લાવી શકશો, પણ મલમની ડાબડી નહિ લાવી શકાય.’

રોષ રેડી, જેમને વિષે અમે સાંભળ્યું હતું, તેને અમે અનાજ દળતા જોયા. ખીજા બે અસહકારી કેદીઓ (સખત મજૂરીવાળા) જુના ધામળાઓને ફાડીને બિનનાં દોરડાં વણી રહ્યા હતા. તેમનાં ચહેરા હસતા હતા. રોષ રેડી ધાર્મિક ને બહાદુર નૌજવાન હતો. શરીર પૂરું બંધાયેલું ને મજબૂત હતું. કાળો કાળો ને ગાંઠ જેવો હતો. જેમના અમલદારોએ તેને થોડા જ વખત પહેલાં માર મારેલો તેની નિશાનીઓ એના શરીર પર હતી. નારાયણચરમવાળા રંગમ ચેટ્ટીયારને મેં ‘ગીતારહસ્યમ્’ વાંચતા જોયા. આ વિભાગમાં અમને દરેકને જુદી જુદી ઓરડીની અંદર ૧૦ દિવસ રાખવામાં આવશે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. આ ઓરડીઓ ફાંસીના કેદીઓને તેમજ એકાન્ત કેદીઓને રાખવાની હતી.

અમને કહેવામાં આવ્યું કે હમણાં હમણાં લગી કેદીઓને પંખણ લેવા પાણી આપવામાં આવતું નહિ. તેઓને માટીથી કે એમ ને એમ ચલાવી લેવું પડતું. હવે પાણી અપાવા માંડ્યું છે. રોષ રેડીના પુરુષાર્થથી આટલો સુધારો થયો એમ કહેવાય છે. રંગમ ચેટ્ટીને એક માટીનું વાસણ તથા એક માટીની તાવડી મળી હતી. અમને એલ્યુમિનમની એક એક તાંસળી અને થાળી આપવામાં આવી. તે માંજને તેમાં માફ પ્રથમ જેલસોજન લીધું. સોજનમાં ભાત અને કાલમ્બુ. કાલમ્બુ મૂળાના કંદ અને પાતરાંનું બનાવેલું હતું. તેમાં મરચાં, આમલી, મીઠું અને તેલ પણ હતાં. ભાત મારે પોતાને માટે તો વધારે પડતો હતો, પણ પૂરા ખાનારાઓને માટે તેટલો ભાત પૂરતો ન હતો.

વૃદ્ધ રેખ્યુટી જેલર કહેતા હતા કે અસહકારીઓ બહુ ત્રાસ આપે છે. ‘તમે લોકો અહીં શા સાર આવો છો ?

જેલ તો ચાર ડાકુઓને માટે છે. ' એટલું કહી તેમણે પૂછ્યું: 'અહીં આવી આવીને તમે લોકો શી કમાણી કરવા ધારો છો?' મેં કહ્યું: ' અમે જનન્યુઆરી સુધીમાં સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરી લઇશું. ત્યાં સુધીમાં દરેક જણ પ્રામાણિક થઇ જશે.'

જનજનમાં માખીઓ હતી. બાકી બીજી રીતે સ્વચ્છ હતાં. તેમાં માદીની એક તગારી, માદી, પાવડો અને પાણીનું પીપ, એટલાં સાધનો રાખેલાં હતાં.

જેલ એ મને તો બહુ આનન્દદાયક સ્થળ લાગે છે. જેલનો લય એ તો જેલની બહાર રહેલા લોકોને માટે જ છે.

સાંજે પોણા છએ મને મારી ઓરડીમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. તે વખતની મારા મનની લાગણીઓ નવીન જ હતી, કારણકે હું ઓરડીમાં પૂરાયો હોઉં અને બહારથી તાજું મારીને આવી કોઇક લઇને ચાલ્યું ગયું હોય એવો પ્રસંગ મારી જીંદગીમાં આ પહેલો જ હતો.

૨૨ : ૧૨ : ૨૧

ગાંધી રાત્રે જે લાગણીની મેં નોંધ લીધી હતી તેનાથી કંઈક જુદી જ લાગણી આજે અનુભવું છું. શું કું ખરેખર જ એટલો બધો આઝાદ થઈ ગયો છું કે સરકારને મને રાખવો હોય તો તાળાકુંચીમાં જ પૂરી રાખવો પડે છે? મારી જીંદગીમાં પહેલી જ વાર સ્વતન્ત્રતાનો આનન્દ મેં અનુભવ્યો. પરદેશી ધૂંસરીનો ભાર કાંઘેથી ઉતર્યાનો અનુભવ થયો. દિવસ છતાં અમને ઓરડીમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા હતા. દીવો હતો નહિ કે વાંચવા લખવામાં સમય ગાળી શકાયે; એટલે આજે તો

પથારીમાં આજોડતાં આવા આવા વિચારો જ આળ્યા
 હયાં. વળી સ્થળ પણ બધું નહું નહું હતું, એટલે આજે
 મોડે સુધી હંધ જ આવી નહિ. મેં પ્રયત્નપૂર્વક
 બહારની દુનીયાની ધમાલતો વિચારોને અને સ્મરણોને
 મનમાં ચેસતા અટકાવ્યાં, અને મિત્રો, સગાંબંધાં અને
 પુત્રપરિવારની મૂર્તિઓ નજર સામે તરવરતી તેને પણ
 પ્રયત્નપૂર્વક દૂર કરી. નેલોરવાળા મારા પડોશીઓ રાષ્ટ્રીય
 ગીતો ગાતા હતા તેનાથી મારા થોડા કલાક તો મધુર
 બન્યા. પછી તો મને હંધ ન આવે; અને રાતની શાન્ત
 જ્ઞાનમાં કેદી દારોગાઓની આલબેલતા અવાજ નિરંતર
 થયાં કરે. આખરે હું ફેટલીક વારે હંધી ગયો. છેલ્લું
 અઠવાડિયું થયાં દમની પીડા અતિશય હતી. આજે
 પહેલી જ વાર તે કંઈક નરમ પડી હતી.

લક્ષ્મીનરસિંહરાવ અને વેન્કટસુલસ્થા એ બે નેલોરના
 મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ છે. જમીનગીરી આપવાનો
 ધનકાર કરવા માટે તેમને એક એક વરસ માટે અહીં
 લાવવામાં આવ્યા છે. આમાંના પહેલા ભાઈ દાક્તરી
 અભ્યાસ કરતા અને પાછળથી મહાસભાના કાર્યમાં
 જોડાયેલા. તેજસ્વી નિર્દોષ યુવક અને શરીર ઉપર
 જ્ઞાનો, બેદરદો પોશાક ! બીજા યુવક સ્કુલ કાંઈનલ
 થયેલા છે. રોષ રેડી પણ જમીનગીરી ન આપવા
 સારું અહીં આવેલા છે. એ ભૂખ્યા ડાંસ જેવા હતા.
 મારા આજ્ઞામાંથી તેમને મેં થોડું આપ્યું તે એ ખુશીથી
 ખાઈ ગયા. મારે માટે તે વધુપડતું હતું, પણ તેમને માટે
 તો આહું જ હતું. મેં માત્ર એટલું જ કહ્યું કે ક્યાંકથી
 જાડું મેળવી આપશો કે તે તરત દોડી ગયા, જાડું
 લાવીને મારી ચોરડી, બારી, ખૂણાઓચરા, લીંતો
 બધું વાળીઝાડીને સ્વસ્થ કરી આપ્યું. ઘરરણુ ગૃહિણી

પણુ ચોતાના ધરની એટલી સફાઈ નહિ કરતી હોય. લક્ષ્મીનરસિંહરાવે મારી તાંસળી અને પવાણું માંછ આપ્યાં અને મારો ફૂલે લારી આવ્યા.

દરેક અસહકારી કેદીને મારી સલાહ છે કે તેણે જેલમાં આવતા પહેલાં ચોડાંધણું ગીતો ગાતાં અવશ્ય શીખી લેવાં. મારા સરંજમમાં આ એક મોટી ખામી હતી એમ મને લાગ્યાં કરતું હતું.

લક્ષ્મીનરસિંહરાવ અને વેન્કટસુબર્યાને આજે સવારે આ વિભાગમાંથી ખસેડવામાં આવ્યા. હું એક દારોગા સાથે કુવા પર ગયો ને ત્યાં ડંડા પાણીએ સ્નાન કર્યું તથા કપડાં ધોયાં. ડોલ કે કપડાં ધોવાનો સાધુ મારી પાસે ન હતાં, પણ ન્હાવાનો વેળેટોલનો કુકડો મારી પાસે હતો. જીવનની આ મોજ માણવા જેટલાં મારાં હાડ મજબૂત હોત તો કેવું સારું !

અમે જે જાણુ—રંગમૂ એટી તથા હું—ન્હાઇ ધોઇને અમારી ઓરડીએ આવતા રહ્યા. સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રીને કુવે જ રાખ્યા, કારણુ તે હજી ન્હાઇ રહ્યા ન હતા. દારોગાએ એક ‘ઓવરસીઅર’ને અમને ઓરડીએ પહોંચાડી આવવા સારૂ જોલાવ્યો. તપાસ કરતાં મને માલુમ પડ્યું કે આ ‘ઓવરસીઅર’ જે કુવેથી ઓરડી સુધી જતાં રસ્તામાં અમારા બિપર ચોડી રાખવાનો હતો તેને લૂંટના ગુન્હાસર જેલ મળી હતી ! તે જે વર્ષ ભોગવી ચુક્યો હતો અને બીજાં ત્રણ બાકી હતાં. તેણે કહ્યું કે તેને પગાર તરીકે મહિને એક રૂપિયા મળે છે, તે જેલની પેટીમાં તેને નામે સંધરી રાખવામાં આવે છે.

અગીયાર વાગે ભોજન લીધું. નારાયણસામી નામના એક જાણુને ચોરીનો માલ રાખવા માટે કેદ મળી હતી, તેને મારા સાણામાંથી ચોઈકે ખાવાનું આપ્યું.

સાંજના બાણામાંથી ફેરાવાનો એક ચોરને લાગ આપવાનું વચન આપ્યું. આ બિચારાં પ્રાણીઓ ભૂખ્યા રાંસ જેવાં હોય છે. સરકારે કેદીઓને માટે છાશ જેવી સસ્તી અને નીરોળી ચીજની વ્યવસ્થા કેમ નહિ કરી હોય એ હું સમજી શકતો નથી.

અમારો દારોગો પેશમલ પહેલાં લશ્કરમાં સિપાઈ હતો અને મેસોપોટમીયા જઈ આવેલો હતો. તે પૂછતો હતો કે આ લડત ક્યારે પૂરી થશે ? મેં જવાબ આપ્યો : ‘ થોડા જ વખતમાં. જો દરેક જણ હાલ કરે છે તેનાથી વધારે સખત મહેનત કરે તો તેથીયે થોડો વખત લાગે. ’ અમને દરેક રીતે સાદા ગુન્હેગારની પેઠે જ રાખવામાં આવે છે; અને સરકાર તે તરફ કાં તો તદ્દન બેખરવાઈ ધરાવે છે, કાં તો જાણતા છતાં ચાલવા દે છે, અથવા જાણીજોઈને જ તેમ કરે છે. અમારો ખોરાક સાદા કેદી જેવો જ હોય છે. અમને તેમની સાથે જ પૂરે છે ને સાથે જ બહાર કહાડે છે. તેમની પેઠે જ અમારે ગંદી જમીન ઉપર ઉભા ઉભા કે ઉલટક બેઠા બેઠા અને લીખારાં હોઈયે તેમ લુસ લુસ ખાઈ લેવું પડે છે. પણ આવી વર્તણૂકથી અમે કંઈ ચળવાના નથી. સરકાર નથી જાણતી કે આવી જાતના વર્તનથી તો ઉલટું અમારું બલિદાન વધારે શુદ્ધ બને છે અને અમારો નિશ્ચય વધારે દૃઢ બને છે. ખાસ સગવડો મળે તો તો અમારું મનોબળ સૂક્ષ્મ રીતે ખર્વાઈ જાય.

૨૩ : ૧૨ : ૨૧

ગૃહ રાત્રે જરા દમની ઉપાધિ થઈ. સાંજનો ખોરાક ખીસકલ માફક આવતો નથી. પણ હજી હું

તેની ચિન્તામાં પડવાનો નથી. નેલોરના પડોશીઓ ફર થવાથી બહુ સૂતું સૂતું લાગતું હતું. સાંજના છ વાગે આરડીમાં પૂરાઈ ગયા પછી ઉંઘ આવે ત્યાં સુધીનો અંધારી રાતનો કેટલોક વખત તેમનાં ગાયનોથી ઉદ્ધાસપૂર્ણ ન થયા. વાતુડીયા દારોગાઓની વાતોનો કંટાળો ઉપજાવે એવો અવાજ જ સાંભળવાનો રહ્યો હતો. અમારી આરડીઓને સારી પેઠે સાફ કરી શકાય તેવી સાવરણી ન મળે. તેમ આરડીઓની આસપાસના ભાગ સાફ રાખવાના ઉચાટ જણવાળાઓ પણ ન વેંઢારે. આ કોટડીઓમાં બહુ માફક નથી એટલો નસીબદાર; પણ મચ્છરનો પાર નથી.

ગઈ કાલે હું આરડી બહાર ખુલ્લામાં આંટા મારી રહ્યો હતો તે વખતે કોઈક માણસ વાડ પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. તેણે અમને નમસ્કાર કર્યા. જેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટનો મુનશી હોય એમ લાગ્યું.

મારી કોટડીની પછવાડે પેલો મુસલમાન કોણુ હશે? આખો ડહાડો ધાંટા તાણીને ઉપદેશકની પેઠે હિન્દુસ્તાનીમાં ભાષણો કર્યાં જ કરે છે !

પરોઢીયામાં મારી કોટડીની પછવાડે કોઈક રડતું સંભળાયું. હદાય કોઈ ફાંસીના કેદીઓ હશે.

ખાદી થોવી એ મારા જેવા નળળા બાંધાવાળાને માટે—પગમાં ગુમડાં અને છાતીમાં ફેફસાં તો એટલાં નળળાં કે મડીડમાં દમ ચડી જાય, એવા માણસને માટે—અત્યંત કપરું કામ છે. મારાં ખાદીનાં કપડાં પાછળ હું મથી રહ્યો હતો તે જોઈ મારા ચોખીદાર દારોગાએ કહ્યું: ‘ પેલી નલ્લાતંગલની વાર્તા છે તેવી તમારી દશા થઈ છે ! ’ હું જરા હસ્યો અને કહ્યું: ‘ તેના જેવી ફર્દાશ મારી નથી. ’

અમારા જેલ બહારના ભાઈઓને ઇશ્વર સદ્બુદ્ધિ, હિમ્મત અને બળ આપશે? તેમને માથે કેવડી મોટી જવાબદારી છે તેનું તેમને હજી લેરા પણ ભાન નથી. જેલમાં હું કેટલાયે એવા જોઈ છું કે જેઓએ કેવળ જમીનગીરી આપવાને બદલે એક વરસ જેટલી લાંબી મુદતની સખત જેલ વહોરી લીધી છે અને જાણે જન્મથી જ દેવાયેલા હોય તેમ શારીરિક શ્રમનાં કામો કર્યે જાય છે. શેષ રેડી અને નેકારના આ બે નૌજવાનો જેવાઓ સવારમાં હાથમાં ઝાડુ પકડીને મારી કોટડી સામેનું આંગણું વાળતા વાળતા કહે છે: ‘અમે ભંગીથી ક્યાં જુદા છીએ?’ એ દૃશ્ય મારા મનમાંથી કદાચ ખસી શકતું નથી.

જેલ બહારના પોતાના ભાઈઓની અંદર તેમની નિર્દોષ સંશયરાહિત શ્રદ્ધા કેટલી બધી છે—જે શ્રદ્ધાને આધારે તેઓ વૃદ્ધ માતાઓને અને બહાલાં બાળકોને છોડીને જેલમાં તપશ્ચર્યા કરવા આવ્યા છે—તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ લોકોને હજી આવ્યો નથી. આવ્યો હોય તો લોકો આટલા બેપરવા અને થાંથા ન રહે. રોબિન્સન ક્રુઝોએ પેલા અનુદયા બેટમાં કેટલાક દિવસો ગયા બાદ ક્ષિતિજ તરફ કોઈ વહાણ આવી ચડે એ આશાએ જેવાનું છોડી દીધું હતું. આ લોકોને પણ ક્રુઝોની પેઠે પોતાની આશાનો ત્યાગ કરવો પડશે?

આજે સાંજના પાંચે અંબુરવાળા ફતેહખાન જમીનગીરી આપવાનો ઇનકાર કરીને એકવરસની સાદી બોગવવા આવી પહોંચ્યા. કેવો બેઠા બાંધાનો ને દેખાવડો નર છે! કોઈ તવો આવનાર જોઈ છું ત્યારે મને ખૂબ હરખ આવે છે. આ લડતનો અન્ત લાવવા સાર વધારે ને વધારે માણસો ઉપરાઉપરી આવ્યા કરવાં જોઈએ.

૨૪ : ૧૨ : ૨૧

રોજ સાંજના છ વાગે મને જોરડીમાં દાખલ કરી, દરવાજો વાસી, સાંકળ મારી તેના ઉપર તાણું લગાવી દેવામાં આવે છે અને ચાવી લઈને વાસનારો ચાલ્યો જાય છે, તે વખતે જ મારા મનમાં સ્વતન્ત્રતાનું સંપૂર્ણ દૃશ્ય ખડું થાય છે. આખી પ્રવૃત્તિ સાંજના છ વાગે નહિ પણ રાત અને દહાડો ચોવીસે કલાક તાળાકુંચીમાં પૂરી મુકવામાં આવી છે અને પ્રવૃત્તિ માટે રાત દહાડાનો ભેદ ન હોય ગુલામગીરીની એક અખંડ શત્રિ જ છે એ વાત લોકો કેમ સમજતા નહિ હોય ? આ વાત સમજી ગયા પછી જ્યારે માણસને દેશનો માલિક થઈ જોડેલો જલિમ ખરેખર જ તાળાકુંચીમાં પૂરી દે છે તે વખતે તેને સ્વતન્ત્ર થયાનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે માણસ પોતાના જ લોકોને એ જ જલિમ સત્તાના હુકમોનો ઇશ્વરી આદેશ કે ધર્મ સમજીને અત્યંત ખંત અને ચોક્કસાઈથી અમલ કરતાં જુએ છે ત્યારે તેના હુકમનો પાર નથી રહેતો. પરદેશી સત્તાના કાનૂન સામે ખંડ કરનાર માણસ એકાદ ખંડ-જોર સિપાઈના જેટલો જ સ્વતન્ત્ર બને છે. તેને બળજેરીથી પકડી રાખી શકાય, પણ રાજપુત્રીથી શરણ આવવાની માનવાત્મક દ્રવ્ય તો કોઈ ન જ પાડી શકે. આ વાતો પહેલાંયે હું જાણતો અને અનેક સલાઓમાં બોલતો, પણ તેનો અનુભવ પહેલાં કદાપિ નહિ લીધેલો તેવો આજે હું લઈ રહ્યો છું.

ફોતેહખાન મીણપત્તીઓનાં ત્રણ ખંડલ લેતા આવ્યા છે. તેમણે એક ખંડલ મને આપ્યું. ખખ લાગશે.

આજે મને મારો ચાંદ એનાયત કરવામાં આવ્યો. ૮૩૯૮, ૨૧ : ૧૨ : ૨૧ (દાખલ થયા તારીખ), ૨૦ : ૩ : ૨૨ (છુટવાની તારીખ), એવું એક લાકડાના

કહ્યા પર આંકેલું હતું અને તેના કાણામાં દોરી પડેલી-
ને તે ગળામાં ટાંગવાનું હતું.

મારી તવારીખ-ટીકીટમાં નીચે પ્રમાણે ખીનાઓ છે:
રાજદારી, રજ. નં. ૮૩૯૮.

દાખલ થયા તારીખ ૨૧ : ૧૨ : ૨૧

અપીલ કરવાની ના કહી તા. ૨૪ : ૧૨ : ૨૧

નામ—સી.રાજગોપાલાચાર; બ્રાહ્મણ, જનરલ સેક્રેટરી,
હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા.

ફળવણી વિષે—‘સી’ (‘સી’ એટલે અલણ. આ ટીકીટ-
માં આટલી જેદરકારીથી હકીકતો
ભરવામાં આવે છે.)

સન કરનાર અદાલત—સબ ડિવિઝનલ મેજિસ્ટ્રેટ, વેલોર,
સી. સી. ૮૨-૧૯૨૧, કલમ
૧૮૮, પેટા કલમ ૨ ઇ. પી. કોડ.

31,965

સન—ત્રણ મહિના સાદી.

સન થયા તારીખ—૨૧ : ૧૨ : ૨૧

છુટવાની તારીખ—૨૦ : ૩ : ૨૨

ઉમર—૪૨

હિંચાઈ—૫ ફુટ ૪ ઇંચ

વજન—૧૦૪ રતલ

રંગમ ચેટ્ટી મને કહે છે કે જલ આબ્યા પહેલાં જે
દિવસ પર તેણે પોતાનું વજન લીધું હતું ત્યારે ૧૪૨
રતલ થયેલું. તવારીખ-ટીકીટમાં ૧૩૭ રતલ લખ્યા છે.
ફતેહજાન મહમ્મદ ઘાઉઝ કહે છે કે તેમને તોળવામાં
આબ્યા ત્યારે દરવાજા પરના તોળનારે ૧૨૫ કહેલું તેમણે
સાંભળ્યું હતું. અને તેમની તવારીખ-ટીકીટમાં ૧૨૦ રતલ

લખ્યા છે. દરેક જાણના વજનમાં પાંચ રતલ કાપીને જ લખતા હશે !

સવારે સાડા દસે કુવા ઉપર આંધ્રના અસહકારીઓ અમારી નજરે પડ્યા. અમને હજી સુધી ભેગા થવા દીધા નથી. અમારા વિભાગમાંથી મેં તેમને જોયેલા અને તેમણે સામા નમસ્કાર કરેલા. અમને જુદે જુદે વખતે સ્નાન સારું કુવા પર લઈ જવામાં આવે છે જેથી અમે એકબીજાને મળી શકીએ નહિ.

આજે બપોરે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને બીજા કોઈ ધૂરોપીઅન અર્ધલશ્કરી પોશાકમાં જોડારની સાથે આવ્યા અને અમારા શરીર પરની નિશાનીઓ સરખાવી ગયા. સાંજનો પોશાક મારા દમના વ્યાધિને માફક નથી આવતો એમ મેં તેને કહ્યું. મને ઈસ્પીતાલમાં મુકવો એમ તેણે સૂચના કરી. હું આરામ રાખું છું કે આ ફેરફારથી હું હલમાંથી ચુલમાં જઈને નહિ પડું.

આજ બપોરે કુવા ઉપર જે ટાળી પાણી ભરતી હતી તેમાં મેં ઘણા મોપલાઓ દીઠા. જ્યારે તેમણે મને દીઠા અને મેં તેમની સાથે બે માયાસર્યા વચનો કહાડ્યાં ત્યારે તેમના ચહેરા પ્રફુલ્લિત થયા. તેઓ બધા મલપુરમના હતા. અમારા વિભાગમાં પાછા જતાં મેં એક જણને જાનરમાંથી નીકળતો જોયો. તેણે મને લશ્કરી પદ્ધતિથી માન આપ્યું. મેં તેની જોડે વાત કરી. તે પણ મોપલો જ હતો એમ મને માલુમ પડ્યું. લડત કેમ ચાલે છે તે વિષે તેણે પૂછપરછ કરી. ખૂનામરડી કરવામાં આવી એ ભૂલ હતી એમ તેણે કહ્યું હતું.

‘એ લોકોએ બધા ‘સાધુઓ’ (લક્ષા માંણસો) ને
 ન પકડયા છે. એમનો ખ્યાલ કંઈક એવો જણાય છે
 કે આપણને બધાને પકડીને પૂરી દીધા એટલે પાછળ
 જે લડનારાઓ રહેશે તેમને તેઓ સહેલાઈથી સંભાળી
 શકશે. અમારે અહીં પાંચે વર્ષ પૂરાં કરવાનાં છે કે
 સ્વરાજ વહેલું આવવાનું ?’ આવા આવા કેટલાક
 સવાલો તેણે મને પૂછ્યા. વળી તેણે કહ્યું: ‘જ્યારે
 તમારા જેવા મોટા શ્રીમન્ત લોકોને જેલમાં આવતા
 ભેદથી છીએ ત્યારે અમારાં હૈયામાં આશા આવે છે
 ને અમને આનન્દ થાય છે. તમને શી ખબર પડે
 ? અમારા દિલની લાગણીઓ શી છે તે ?’ એ છેલ્લા
 વાક્યની સાથે તેની મરદાની આંખોમાંથી આંસુની
 ધારાઓ છૂટી. મેં તેના સવાલોના મારાથી આપી
 શક્યા તેટલા સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યા અને તેને વિશ્વાસ
 અને હિમ્મત રાખવાનું કહ્યું. મેં કહ્યું: ‘આખો દેશ
 જેલમાં છે.’ તેણે કહ્યું: ‘ખરી વાત છે.’ ‘અને
 આપણે એક નાના સરખા કેદખાનામાં છીએ.’ મેં
 આગળ ચલાવું. ‘બહારના લોકો ઘણીએ છૂટા
 રાખેલા કુતરાઓ છે અને આપણે મજબૂત પીંજરામાં
 પૂરેલા વાઘો છીએ.’ ‘ખરું છે,’ તેણે કહ્યું, ‘એ
 લોકો કુતરા અને આપણે વાઘ.’ ઘણા વખત સુધી
 વાતો કર્યાં કરી. છેવટે એક કેદી દારોગો આવીને તેને
 તેના કામ પર ઉપાડી ગયો. તેના કહેવા પ્રમાણે તેને
 કોઠારમાં ફળવાનું કામ હતું.

સાંજે ચિત્તુરના એક મુસલમાન દરજી આવ્યા.
 ૧૭મીએ હડતાળની જાહેરાતો ગામમાં ચોડવાનો
 તેમના ઉપર આરોપ હતો. જમીનગીરી ન આપવા
 માટે તેમને છ માસની સજાત કેદ આપવામાં આવી છે.

કપડાં ઘોવાનો શ્રમ હું સહન કરી શકતો નથી. આજે બપોરે મેં કપડાં ઘોયાં તો ખરાં, પણ જરાયે ઉજળાં થયાં કે કેમ તે તો કોણ જાણે ! પણ કાલે અને પંચમ દિવસે કપડાં ઘોવાથી મને ફક્ત થાક જ લાગ્યો હતો તેને બદલે આજે મને શ્વાસ ચડી ગયો અને તમ્મર આવ્યાં. હું જરા વાર બેઠો અને એક મોપ્પાની ભેડે વાતચીત કરાને જરા દિલ બહેલાવ્યું.

આજનાં તાળાંકુંથી થયા પછી હું કોટડીમાં બેઠો હતો ત્યારે એક નબળાઇભરેલી વૃત્તિ મારી ઘચ્છા વગર જ મારામાં ધુસી ગઇ. મારાં છાકરાંઓ આજે મને યાદ આવવા લાગ્યાં. એ વૃત્તિ પ્રથમ તો અદમ્ય લાગી, પણ તેને જીતવાને હું ખૂબ મથ્યો. આ સુશ્કેલીમાં મને વહેલી મદદ મળી ગઇ. ‘લોકો પોતાનાં સગાંબહાણાંઓથી ધંધારોજગારને અંગે મહિના સુધી કે વર્ષો સુધી વિખૂટા નથી રહેતા ? તેઓ શું આનન્દમાં નથી રહી શકતા ? તું પોતે પણ આમ વિખૂટા નથી રહ્યો ? તું આજે કેદખાનામાં છે એ વિચાર જ તને નબળો બનાવી મેલે છે.’ આ સવાલો મેં મારા મનને પૂછ્યા કે તરત મારામાં બળનો સંચાર થયો.

રોજ રાત પડ્યા પછી હું ૧૦૮ ગાયત્રી જપ કરું છું. પહેલાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું બહુ સુશ્કેલ લાગતું, પણ હવે તે સહેલું સહેલું થતું જાય છે. પરમાત્માની સાથે સમાધિ સાધવાથી આ જ્વલના મનજીવત સળીયા બેદખાતું સામર્થ્ય હું પ્રાપ્ત કરીશ એવો મને વિશ્વાસ છે. પરમેશ્વરે મને શુદ્ધ અને બળવાન થઈ જવાની આ મોટી તક આપેલી છે. દુનીયામાં પુણ્ય અને ન્યાયયુક્ત એવા હારણસર કેટલા ચોડા માણસોએ

જેલવાસ લોગવ્યો છે ! એ થોરા શરાઓમાંથી આપણા દેશને લાગ્યે તો કેટલા થોડા આવે ! આ ગણ્યાગાંઠ્યા લોકોમાં આજે હું પોતે જરૂર આવું. આ વિરલ માન પ્રાપ્ત થયું એ જરૂર મારું પરમ લાગ્ય ગણાય. આ વિચારમાં અભિમાન હશે, પણ પરમેશ્વર પર જ શ્રદ્ધા રાખવા જોઈતી દૃઢતા કેળવવા સારૂ થોડા વખત માટે એ ક્ષાંતવ્ય છે.

ફોતેહખાન મહમ્મદ ઘાઙ્ઙની મીણુળતી આજે મારી કોટડીને અજવાળી રહી છે. મીણુળતીનો આઠલો શાન્ત અને પવિત્ર પ્રકાશ મેં કંઠી પૂર્વે જોયો નથી.

૨૫ : ૧૨ : ૨૧

જે સામગ્રીઓ સહિત હું અહીં આવ્યો છું તેમાં સંસ્કૃત અને સંગીતનું અજ્ઞાન એ જ મોટામાં મોટી ખામીઓ છે. આ જ સાધનો વિના હિન્દુને માટે તો એકાન્ત ભક્તિની પ્રેરણા અસંભવવત્ છે. આ જ સાધનો વડે તદ્દન નિર્જન વેરાનમાં પણ ધર્મ અને આત્મન્દનો રસ રેલાવી શકાય.

આજે મારા કારાવાસનો પાંચમો દિન છે. આપણા રાજ્યકર્તાઓનો આજે નાતાલનો તહેવાર છે. ઇશુનો આત્મા તેમના જીવાત્માઓને પાવન કરે અને તેમને સદ્બુદ્ધિ આપે.

મહમ્મદ ઘાઙ્ઙનો જાંઘો નજીબુત છે. મારીના ઘડામાં આખી રાત પડી રહેલા પાણીથી તે ખુદામાં ન્હાય છે. દુઃખસહનને માર્ગે જે લડવા ચાહે છે તેણે એટલા ખડતલ બનવું જ જોઈયું.

કાંજીતું ફક્ત પાણી પાણી જ પીધું અને ભાત વાળનારને આપી દીધા. મુખ્ય દારોગો કૃત્રિમ હાસ્ય કરતો અંદર આવ્યો. મેં કહ્યું: ‘સવારના પહોરમાં જરા કાફી પીઉં છું!’ તેના મગજમાં ન ઉતરી શકે તેટલી કડક આ મનક નહોતી. મને લાગે છે આમ ને આમ ચલાવીશ તો તો હું ભૂખથી મરી રહેવાનો. પણ એકંદરે જોતાં દમ અને ગુમડા જેવા વિકારોને ભૂખે મારવામાં લાલ જ છે.

ઉપચુટી જેલરને કોઈકે કંઈક ખૂબ કહ્યું જણાય છે. તેને પરિણામે ઘણી તપાસ થાય છે અને ઘણો વિચાર ચલાવવામાં આવે છે. ધમાલ ઝાઝી છે, પણ કામ કંઈ થયું નથી. છતાં મારા સ્નાન માટે તેણે ગરમ પાણી મંગાવ્યું. જેલના રસોડામાંથી એક વાસણ આવ્યું. કુદરતી રીતે હોતું જ નેહયે તેમ એ પાણીમાં પુષ્કળ કચરો હતો. તોપણ એ પાણીથી હું નહાયા, કારણકે ગઈ કાલે હું નહાયેલો જ નહિ.

આંધ્રની ટાળી દુન નહાવા આવી હતી તે વખતે તેમની સાથે ફરથી જ પ્રથમ વાતચીત થઈ.

સખત મજુરીવાળા કેદીઓની એક ટાળી મારી કોટડી પાસેથી નીકળી. તેઓએ વન્દેમાતરમ્ કહી હાથ જોડ્યા. સામા નમસ્કાર કરતાં મને લાગે હર્ષ થયો. હું સમજતો હતો કે સ્નેહભર્યા શિષ્ટાચાર સાથે આટલા સામસામા નમસ્કારથી પણ આ બહાદુર બુવાનોના આત્મા પ્રદુષિત રહી શકે છે. કેટલાક તિરવત્તમલેવાળા અસહકારીઓ આ ટાળીમાં હતા. મારા દારોગા જેડમલે અસ્ત્રો, ઘસ અને અરીસો આંધ્ર વિભાગમાંથી લાવી આપ્યાં. હલમત કરી. જરા દારું

નીકળ્યું, કારણકે ક્ષૌરવિદ્યામાં હું પ્રવીણ નથી અને
અન્નો જરા ખુટો છે. બપોરે અમને એક આખો ને
આખો હન્ટમ જ સોંપી દેવામાં આવ્યો. એટલી તેમજ
ખીન બધા આજે સાફ હન્ટમતનું સુખ ભોગવી રહ્યા
છે. અમારા ઉપ્યુદી જેલરના ધારવા પ્રમાણે
આખા જગતમાં અસહકારી લોકોની આખર દરેક
રીતે ઉતરતી જ છે. કાંઈએ તેને એવું ભરાવી દીધું
છે કે પ્રથમ આ જેલ ઈન્દ્રપુરી જેવી હતી તેને
અસહકારી લોકોએ આવીને નરકપુરી કરી મેલી છે !
જેલમાં પૂરાયેલા અસહકારીઓથી ડરે છે તેટલો તે
ક્યાથી ડરતો નથી. બિચારાની તરફ આટલું ખરાબ
વર્તન ચલાવવું ઘટવું ન હતું. તેણે અને જેલના ખીન
અમલદારોએ દુર્વર્તન ચલાવ્યું હશે, પણ તેમ છતાં
તિરસ્કાર અને ભયથી ભરેલું વાતાવરણ પેદા કરવું
એ અણધરવું હતું. આપણા સરદારે બતાવેલા ધર્મનું
ઉદ્ધંધન થયા વગર આવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવી શક્ય
નહોતી. તેઓનું વર્તન ખરાબ જોયું ત્યારે તેમને
મ્હોડામ્હોડ કહીને તેમને સુધારવાની આપણી ફરજ
હતી. તેમના ઉપરી અમલદારો પાસે તેમને શિક્ષા
કરાવવી એ આપણી ફરજ નહોતી. કેદખાનામાં તો
આપણા સિદ્ધાન્તનો પૂરેપૂરો અમલ કરવાની સરસ
તક છે. અજ્ઞાન અને અભણ લોકોને અહીં આપણે
આપણા પ્રત્યે આદરથી જોતા કરી શકીએ. પ્રથમ
જેઓના આપણે વિષે ખોટા ખ્યાલ હોય તેમને પણ
અહીં જીતી લેવાનો લાગ છે. જેમ જેમ દોષ,
દુન્યવસ્થા અને જીલ્લમો વધારે તેમ તેમ આપણા
સરદારના શાન્તિદાયક સિદ્ધાન્તોનો અમલ કરવાનો
અવસર વધારે ને વધારે. આપણા સરદાર પ્રત્યે જેલની

અંદર પણ આપણે ફરજ બજાવવાની રહે છે. કેદખાનું એ એક નાની સરખી પતિત દુનીયા જ છે. ત્યાં પણ એ પર અમલ કરવા પણ એને મુકવામાં આવે છે. આવા કેદખાનામાં પણ આપણા સરદારના સિદ્ધાન્તોની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવી એ આપણો ધર્મ છે.

૨૬ : ૧૨ : ૨૧

ૐ રાત્રે દમનો ખુબ ત્રાસ થયો. મારી પાસે કંઈ દવા ન હતી.

મારી કોઠડી ૧૧૧ ફુટ લાંબી ને ૮૧ ફુટ પહોળી એવી લંબચોરસ છે. તેમાં પૂર્વ બાજુની ભીંતમાં ભોંયથી ૬ ફીટની ઉંચાઈએ એક જ બારી છે, અને તેને સળીયા જડી લીધેલા છે. તેની લંબાઈ ૪૧ ફુટ અને પહોળાઈ ૧ ફુટ હશે. છાપરે અર્ધ ગોળ ચણતરનું છે. તેનો ઉંચામાં ઉંચો ભાગ ૧૦ ફુટ ઉંચો હશે. કોઠડીનું બારણું સળીયાનું બનાવેલું છે અને તે ૬૧૧ ફુટ ઉંચું ને ૩ ફુટ પહોળું છે. ૧૮ કોઠડીઓની એક લાંબી હાર આયમણા દ્વારાની છે તેમાંની એક આ કોઠડી છે. બધી કોઠડીઓનો એક સળંગ ચોરસો ૫ ફુટની પહોળાઈનો છે, અને સામે ઠીક ઠીક મોટું ખુલ્લું ચોગાન છે. વાયવ્ય ખૂણામાં જનર છે અને ચોગાનને આયમણે ઊંડે એક મોટી સળંગ ખાજ છે. કોઠડીઓની હારની પછવાડે અમારી બારીઓની નીચે જ ગટર હોવી જોઈએ, કારણકે ત્યાંથી વખતોવખત મૂત્રની બદળો આવ્યાં કરે છે. પાછળના ભાગમાં ચોક્કી દરનાર દારોગાઓ—કે જે આ ગંદકી દરનાર હતા—તેમને

કેટલીયે વાર ફરીયાદ કરી ત્યારે આખરે મારી મુદત પૂરી થતાં થતાં આ ફરીયાદ દૂર થઈ.

અમારી જ લાઈનમાં દક્ષિણાદા છેડાની ચારેક કોટડીઓમાં ફાંસીના કેદીઓ છે. એ લોકોને હાય ઘોષ વાસણ અજવાળા તેમાં ખાવાનું લેવા સાર અમુક અમુક વખતે બહાર કઢાડવામાં આવે છે. ખુલ્લા ચોગાનના નૈઋત્ય ખૂણે એક નળ છે, પણ તેમાં ઘણીવાર પાણી આવતું જ નથી. અમારે માટે પાણીનું એક વાસણ ભરી લાવીને રાખવામાં આવે છે. ચાર ઝાડ—બે કીમડા, એક સાગ અને એક ખીલું ઝાડ—અમારા ચોગાનની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતાં હોતાં. તેમાંના એક ઝાડની નીચે ઇંટચુનાના નાના નાના ઝોટલા કરવામાં આવ્યા છે. કેદી લોકો તેના ઉપર બાણું મુકીને ખાય છે. ઝાડનો છાંયડો સરસ છે, પણ હાગડાઓનો ત્રાસ ભારે છે. અમને દરેકને એક એક એલ્યુમિનીયમની તાંસળી અને એક એક એલ્યુમિનીયમનું પવાલું આપવામાં આવ્યાં છે. અમારે ખુલ્લામાં—ગમે તે હલા હલા નહિ તે લોંચ પર બેસીને—ખાવાનું હોય છે. સંતરી લોકોના નાના ઝોટલા હોય છે તે અમે લોકો વાપરીયે છીએ. મને લાગે છે કે એ નિયમ વિરુદ્ધ છે. જનર આ લાઈનના લોકો એકલા જ વાપરતા નથી. બીજા લાઈનોમાંથી કેટલાયે લોકો અહીં જનર જવા આવે છે.

તાળાકુંચી યાય તે પહેલાં તરત જ ભંગી આવીને અમારી કોટડીના ખુણામાં બે ઠામ મુકી જાય છે. રાતના મળમૂત્રવિસર્જન આમાં કરવાનું હોય છે. આ ઠામમાં પાણી પચે છે. તેમને ઢાંકણું હોતું નથી.

વાતોથી જ્યારે ખલેલ પડે છે ત્યારે તો બહુ દાઝ ચડે છે. એ પ્રાર્થનામાં જો કંઈ અન્તરાય ન હોય તો બધા કેદીઓને લાવવાહી ધાર્મિક સંગીત સાંભળવાનો લાભ મળે.

મારાં ઘોચેલાં કપડાં શહેરમાંથી આવ્યાં. જેલર પાસે કેટલીક ચીજો મેં મારે ખર્ચે મંગાવેલી—થોડા કાગળ, કપડાં, મીણબત્તીઓ, દીવાસળી—એ બધું પણ સાંજના મળી ગયું. જેલમાં સારી ચાખડીઓ પુષ્કળ બને છે. હું એક જોડી લેવાનો છું. જેલરે મારી જોડીના પટ્ટા જરા ઢુંકા કરાવી આપવાનું કહ્યું છે.

સાંભળ્યા પ્રમાણે પાંચ નવા અસહકારીઓ આવ્યા છે ને તેમને બહાર ફોરન્ટાઇનમાં રાખવામાં આવ્યા છે. જેમ અમને સીધા આ વિભાગમાં જ લાવીને ઉતાર્યા તેમ તેમને પણ કેમ નહિ ઉતાર્યા હોય ? કોને ખબર, તેમને અમારાથી અલગ પણ રાખવા હોય.

આંધ્ર દેશનો એક જણ બાપડો આજે મને કહેતો હતો કે સ્વરાજ મળી ગયું એમ છાપામાં આવી ગયું છે અને ત્રણ વરસ સારી ચાલચલગત રાખીએ તેના ઉપર એ કાયમ થવાનો આધાર છે. એણે કાં તો શાહનદાના ડોહક ભાષણ વિષે સાંભળ્યું હશે. શાહનદાએ ક્યાંક ‘સુધારા’ના ધ્યેય વિષે ભાષણમાં કહ્યું હશે.

મહાસમિતિ અને વિનીત આગેવાનોની ચર્ચાઓ આજે પૂરી થવા આવી હશે. સર્વ પ્રજાઓનો પાલક આપણો માર્ગદર્શક બનો, આપણામાં હિંમત, દૃઢતા અને બળ પ્રેરે.

અમને કંઈ છાંપાં આપવામાં આવતાં નથી. કોને ખબર, આયર્લેન્ડના લોકો આખરે શા નિશ્ચય પર આવ્યા.

રાત્રે પથારીથી ૪ પુટને અંતરે આવાં ઠામ પડ્યાં હોય તે કોટડીમાં સૂવામાં મઝા પડે છે એમ તો નથી જ. વળી એ ઠામ તમારાં જ વાપરેલાં રોજ પાછાં મળે છે એમ પણ નથી. રોજ સવારે બધી કોટડીઓનાં સૌચપાત્રો એકઠાં કરવામાં આવે છે અને સાફ કરીને સાંજે દરેક કોટડીમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે. જેનું તેને મળે જ એવો નિયમ નહિ. મેં આ બે ઠામમાંના એકને બીજાના ઠાંકણા તરીકે વાપરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ગાળ બેઠકવાળાં હોવાથી એટલાં બધાં ગબડતાં કે ઉપરાષ્ટ્રપરી રાખતાં સાળું રહે તેમ નહોતું.

અહીં આબ્યા એટલે બધી નાન્યુકાઈ તો બહાર મુકીને જ આવવું જોઈયે. મેં જોયું છે તે ઉપરથી મારે અહીં નોંધ લેવી જોઈયે કે લાંબી લાંબી સળવાળા કેદીઓ—જે કેદીઓને ગંભીર અનીતિના શુન્દાને કારણે સળ મળેલી હોય છે તેઓ પણ—અહીં આબ્યા પછી સન્તોષકારક રીતે વર્તે છે અને તેમના મનનું વાતાવરણ અસ્વચ્છ નહોતું નથી. નાન્યુકાઈ પરાણે મુકવી પડે છે એટલું જ, બાકી બીજી રીતે અસહ્યતા જેવું કંઈ નથી હોતું.

ફાંસીના કેદીઓ ઉપર ચોક્કી રાખનાર દારોગાઓ રાત આખી ઘાંટા તાણ્યા જ હરે છે. તેઓ પોતે તો બદલાઈને નવા નવા આવતા જાય છે, પણ કેદીઓને માટે તો આ ઘાંટા એકસરખા ચાલુ જ રહે છે. એ વાતનું તેમને લાન હોય એમ નથી નહોતું. અમારા મિત્ર મહમ્મદ ઘાઉઝની પ્રાર્થનાના મધુર સ્વરોહો ચાલતા હોય તેમાં દારોગા લોકોની અમલીલ

વાતોથી જ્યારે ખલેલ પડે છે ત્યારે તો બહુ દાઝ ચડે છે. એ પ્રાર્થનામાં જો કંઈ અન્તરાય ન હોય તો બધા કેદીઓને લાવવાહી ધાર્મિક સંગીત સાંભળવાનો લાભ મળે.

મારાં ઘોચેલાં કપડાં શહેરમાંથી આવ્યાં. જેલર પાસે કેટેલીક ચીજો મેં મારે ખર્ચે મંગાવેલી—ચોડા કાગળ, કપડાં, મીણખત્તીઓ, દીવાસળી—એ બધું પણ સાંજના મળી ગયું. જેલમાં સારી ચાખડીઓ પુષ્કળ બને છે. હું એક જોડી લેવાનો છું. જેલરે મારી જોડીના પટ્ટા જરા ટુંકા કરાવી આપવાનું કહ્યું છે.

સાંભળ્યા પ્રમાણે પાંચ નવા અસહકારીઓ આવ્યા છે ને તેમને બહાર કોરન્ટાઇનમાં રાખવામાં આવ્યા છે. જેમ અમને સીધા આ વિભાગમાં જ લાવીને ઉતાર્યા તેમ તેમને પણ કેમ નહિ ઉતાર્યા હોય ? કેને ખબર, તેમને અમારાથી અલગ પણ રાખવા હોય.

આંધ્ર દેશનો એક જણ બાપડો આજે મને કહેતો હતો કે સ્વરાજ મળી ગયું એમ છાપામાં આવી ગયું છે અને ત્રણ વરસ સારી ચાલચલગત રાખીએ તેના ઉપર એ હાયમ થવાનો આધાર છે. એણે કાં તો શાહજહાના કોઇક ભાપણ વિષે સાંભળ્યું હશે. શાહજહાને ક્યાંક 'સુધારા'ના ધ્યેય વિષે ભાપણમાં કહ્યું હશે.

મહાસમિતિ અને વિનીત આજેવાનોની ચર્ચાઓ આજે પૂરી થવા આવી હશે. સર્વ પ્રજાઓનો પાલક આપણો માર્ગદર્શક બનો, આપણામાં હિંમત, દૃઢતા અને બળ વૃદ્ધિ.

અમને કંઈ છાપાં આપવામાં આવતાં નથી. કેને ખબર, આયર્લેન્ડના લોકો આખરે શા નિશ્ચય પર આવ્યા.

૨૭ : ૧૨ : ૨૧

મહાન સમારંભ ખતમ થયો. જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ દર સોમવારે આખી જેલમાં ફરીને દરેક કેદીને મળે છે; એટલે કે દરેક વિભાગ પાસે થઈને તે ચાલે છે, અને દરેક કેદીએ પોતાનો કામગીરો અને ચઢાઈ સામે પાથરીને પોતાની કોટડીની સામે ઉભા રહેવાનું હોય છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મને કહ્યું: 'તમારી ખાનગી પથારી પણ બહાર કહાડવી જોઈએ. જમીન બહુ મેલી હોય તો તમે ચોટલા ઉપર સુકી રાકો છો.' ગઈ કાલે નાતાલનો તહેવાર હોવાથી આ તપાસણી-સમારંભ આજે થયો. મેં તેને પૂછ્યું: 'અમને વર્તમાન-પત્રો' મળી શકે?' તે કહે: 'એક પણ નહિ.' મને ઈસ્પીતાલ મોકલવા બાબત મેં તેને યાદ ન આપી, કેમકે જેમ-થતું હોય તેમ થવા દેવું એ મારી ઈચ્છા હતી. ચાંદમીયાં સાહેબ ફરીને એક ચિત્તુરના દરજ્જા ભાઈ હતા તે સખત સબવાળા હોવાથી તેને બહાર કોરન્ટાઈનમાં લઈ જવાનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હુકમ કહાડ્યો. તે બહાદુર, ઉંચો ને મજબુત માણસ છે. ઉમરે ૪૩નો હશે.

ગઈ રાત્રે મને દવા મળી તેથી દમનદ્ર ઉછાળા જરા નરમ હતા. જમણો પણ બિચારો બહુ પીડાયો છે અને તેમાં જ એક નવું ગુમડું નીકળ્યું છે.

ચિત્તવૃત્તિઓનો સંયમ કરવામાં આ કેદીનું સાચું સ્વરૂપ કેવું છે, દેશની દશા શી છે તે મનને ગળે ઉતારવામાં હું જરાયે ક્યારેય રાખતો નથી, છતાં કંઈક આણુચિંતવ્યું હૃદયદીર્ઘલ્ય ક્યારેક ક્યારેક મને પરવશ

ખતાવી મેલે છે. તે વર્ણુબું વર્ણુવાણું નથી. તર્કશાસ્ત્રના નિયમોમાં તેને ખાંધી શકાવું નથી. મને લાગે છે કે કુટુમ્બવાત્સલ્યની એ તૃષ્ણા હશે. મારી આસંપાસ કેદી લોકો, દારોગા અને મારા જેવા અસહકારીઓને હું નેહ છું. તેમનામાં આદર છે, માયા છે, ભ્રાતૃભાવ છે. પણ જે પ્રેમ માટે હૈયું તકસે છે તે નથી. આ લાગણી વખતોવખત મને ચોતરફ અંધકારમય આકાશની જેમ ઘેરી વળે છે, અને તે વખતે માતાથી બાળકો જરા વિખૂટાં પડતાં જેવાં ભયભીત થાય છે તેવો ભયભીત હું થઈ જાઉં છું. સર્વ સૃષ્ટિની પરમ જનની મને હિંમત અને બળ આપે. મારી પ્રત્યે પ્રેમ વરસાવનારાંઓ હજી પણ જ્વલની બહાર રહ્યાં રહ્યાં પ્રેમ વરસાવ્યાં જ કરે છે, અને આ વિચોગને લીધે વળી વધારે વરસાવતાં હશે. જ્વલના જંગી દરવાજાની આરપાર થઈને તેમની પ્રેમ-ધારાઓ મારા સુધી પહોંચે છે. આવી ભ્રમભૂક્ષી મનોદશામાં પણ તેમના પ્રેમનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવાની મારામાં શક્તિ આવે. અને તેના વડે મારામાં ધૈર્ય આવે.

સાંજે છ વાગે હમેશની જેમ પૂરી દેવામાં આવ્યો. દમની દવા બે વાર પી લીધી છે.

ફક્ત બે જ થીજે આપણી અને સ્વતંત્રતાની આડે આવે છે: જ્વલનો ભય તથા મોતનો ભય. જેમ અમે જ્વલ ગયા છીએ તેમ જ ને આપણા લોકોની મોટી સંખ્યા જ્વલમાં દાખલ થશે તો જ્વલનો ભય સમૂળગો નાશૂદ થશે. અને જ્વલવાસના દાળનો આપણા મહાન ધર્મનું અધ્યયન કરવામાં સદુપયોગ કરીશું તો મોતનો ભય પણ સહેજે છૂટી શકીશું.

ગરમ પાણી મેળવતાં મુશ્કેલી પડી. ગરમ પાણીની છુટ હાથદેસર આપવામાં નથી આવતી એમ મને ખબર મળી તેથી હું ઠંડે પાણીએ જ નહાયા.

૨૮ : ૧૨ : ૨૧

આ આશ્રમમાં આજે આઠમી રાત્રિ છે. આ વિલાસમાં અમને વધુ વખત રાખવાના નથી એવી ખબર મળી. આ કોટડીઓ ફાંસીના અને એકાન્તવાસના કેદીઓ સાર છે. એકાન્ત કેદવાળાઓને કોટડીમાં રાખે છે ત્યારે લોઢાના સળીયાવાળા કમાડની આડું એક લાકડાનું કમાડ પણ દઈ દેવામાં આવે છે કે જેથી કોટડી અંધારી થઈ જાય અને વધારે પડતી હવા અંદર પેસી ન શકે.

રાજદારી કેદીઓને રાખવાની રીતના સંબંધમાં ઘણું કરવા જેવું છે. હું જોઈ શક્યો છું તે પ્રમાણે તો સામાન્ય સાદા કે સખત કેદીઓને રાખવામાં આવે છે તે જ રીતે તેમને પણ રાખે છે. જોરાકમાં, શિસ્તમાં કે મજૂરીમાં કોઈ પણ જાતનો ભેદ રાખવામાં આવતો નથી.

ખંડખોર મોપલા કેદીઓને ઘણી જ સખત મજૂરી આપવામાં આવે છે. જ્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે તેઓ અહીં કોઈ નૈતિક ગુન્હાસર આવેલા નથી, પણ ધર્મ અને સ્વતન્ત્રતાનો જેવો ખ્યાલ તેમના આગેવાનોએ તેમને આપ્યો હશે તેને ખાતર પૂલો તોડવાના, તારના દોરડાં કાપવાના કે પાટા ઉકેલવાના ગુન્હાસર તેઓ અહીં આવેલા છે, ત્યારે દિલમાં દર્દ થયા

વગર રહેવું નથી. એ દર્દમાં સમાધાન એટલું જ છે કે જે રીતે સરકાર આજે તેમને રાખે છે તેવી જ લડાઈની રીત એ મોપક્ષોના નાણા હતા.

જેલના વાતાવરણમાં હોય છે તેટલી કુલ્લલવૃત્તિ ખીજે કોઈ સ્થળે નહિ હોય. દરેક કેદી કંઈક ભારે બોલે ઉપાડીને જતો હોય છે અથવા નબરોએ જતાં એકાદ મીનીટની નવરાશ પામે છે ત્યારે આતુરતાથી પૂછે છે: 'ક્યાં સુધી અમારે આમ ને આમ મંજૂરી કરવી પડશે? સ્વરાજ ક્યારે આવે છે? આપણે જીતશું કે નહિ? ગાંધી ક્યાં છે? વગેરે.'

ધોવાનું કામ મારે માટે બહુ જ અઘરું છે, આજે મને એટલો થાક લાગ્યો છે કે મને ખાવું ભાવ્યું નહિ અને ખાધા પછી બે વાગ્યાં સુધી પથારીમાં પડ્યા રહેવું પડ્યું. હું કેટલો નબળો થતો જઈ છું! મૂર્ખાઈમાં જીવાની ગુમાવી બેઠા ન હોઈએ તોપણ ઘડપણ અને ખીમારી તો ભાવ લજવ્યા વગર નથી જ રહેતાં.

રંગયા એટલી જોડે મારે આજે જ વાત થઈ હતી કે અહીંનાં જોરાક એ એક નતનો સંયમ જ છે. અહીં મળે છે તેનાથીયે ઓછી વાનીઓ અને તેનાથીયે હલકો જોરાક ઘરમાં રહ્યાં પણ કેટલાયને મળે છે. સરકારનાં બંને વખતે કોલમ્બુ અને ભાત અને તેમાં ધૂળ, કાંકરી, વાળ, ભિન અને એવી એવી અસંખ્ય ચીજો. આ જોરાક આપણને નીરસ લાગે છે, કારણકે આપણે આખી જીંદગી સાંકે સાંકે ખાઈને આપણી નતને ખૂબ પંપાળી છે અને આપણી આસપાસ જે લોકો લૂખું જીવન ગુજારી રહ્યા છે

તેમનો તો ખ્યાલ જ કર્યો નથી. સન્તરીના ઓઠણા ઉપર બેસી અમે ત્રણ જણ—શાસ્ત્રી, ચેદી અને હું—ખાઇયે છીયે ત્યારે આવા આવા આવા વિચારો કરતાં આનન્દિત રહીયે છીયે. ઘાઙ્ગરને ભાત અને કોલમ્બુ જીદી જાતનાં મળે છે. જેલમાં આવ્યા તો ત્યાં પણ નાતો ને જાતો તો અમારી કેડે જ છે. જેલવાળાઓ ઘણું ભાગે નાતોના ધોરણસર ખાવાનું આપે છે.

કોઈ બાપડા મોપણા કેદીની સળીયાની બેડીઓના ખણખણાટ સતત કાને પડતા રહે છે. જેલના અમલદારે થમ્બુસાંભી નાઇડુ અને નટશ પીલ્લૈ એ બે દિન્ડુગલના મિત્રો તરફની મારી મુલાકાતે આવવાની માગણી બતાવી. જવાબમાં મેં લખ્યું કે ‘તમારી માયા માટે આભાર માનું છું, પણ ધારા પ્રમાણે મને મહિને એક જ મુલાકાત મળતી હોવાથી માફી માગી લઉં છું. હું ખુશી આનન્દમાં છું. તમારી મુલાકાતથી કંઈ વિશેષ અર્થ સરે એમ નથી.’ જણ્યા પ્રમાણે મુલાકાતો લેતી વખતે વાળાની જળા આડી રાખવામાં આવે છે. એવી સ્થિતિમાં મુલાકાતની છુટનો લાભ લેવો કે કમ એનો હું વિચાર કરી રહ્યો છું.

શુભામગીરી હજી નાખૂદ થઈ નથી. જેલરાજ્યનું આખું તન્ત્ર શુભાની મજીરાનો ઉપયોગ કરવાની એક સંપૂર્ણ યોજના જ છે. મજબુત શરીરવાળા હજારો માણસો પાસે મહેનતાણું આપ્યા વગર જ મજૂરી કરાવવામાં આવે છે, નર્યાં પશુબળ અને કૂરતાનો અમલ સલાવવામાં આવે છે; અને તે બધું જેલની હીવાલોની ભીતરમાં થતું હોવાથી જાહેરની નજરે આવતું નથી અને ટીકાંત પાત્ર થતું નથી. જ્યાં દોરનો ઉપયોગ વર્ધ શકે અને

ઠારનો જ ઉપયોગ કરવો ઘટે ત્યાં પણ—જેમકે તેલની ઘણી ફેરવવામાં કે ધાણીનો કાસ ખેંચવામાં— માણસોને જ વળગડવામાં આવે છે, કારણકે ગુલામો સંખ્યાબંધ મળી શકે છે. જેલના તંત્રમાં આ ધાતકી-પણાની સાથે સાથે સુધારો કરવાની સ્કેજ પણ ગંધ હોત તો હું તેનો આવો તોલ ન બાંધત. સુધારણાનો પ્રયત્ન નથી, એટલું જ નહિ પણ જેલના સત્તાવાળાઓ તો એમ માને છે કે સજ થયેલ કેદીની નીતિ કાંઈ પણ રીતે સુધરવી અશક્ય જ હોય છે. તેની ઉચ્ચ ભાવનાઓને કે તેના આત્માને સ્પર્શ કરવાનો પ્રયત્ન જ કરવામાં આવતો નથી. કાંઈ માનવું પણ જણાવું નથી કે કેદીને ઉચ્ચ મનોવૃત્તિઓ અથવા આત્મા હોતા હશે. તેથી હું કહું છું કે જેલ એ કેવળ ગુલામોની મનુરીયા ચાલવું કારખાનું જ છે. તેમાં ઓછામાં ઓછા ખોરાક આપીને વધારેમાં વધારે કામ કઢાવવાનો જ વિચાર હોય છે. અહીં ગુલામો કાયમી માલિકીના નથી હોતા, પણ અમુક મુદતને સાર રોકેલા હોય છે. આથી તેમની તન-દુરસ્તી કે મન-દુરસ્તીની એટલી બધી કાળજી કાઢતે નથી હોતી. માત્ર તેમની પાસેથી કઢાવી શકાય તેટલું કામ કઢાવવાનો ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે. અને ઘણીનું કામ બરાબર થાય એટલા પૂરતી તેમની બાલચક્રગત સારી રાખવામાં આવે છે. પણ તેને માટે શિક્ષણ કે દૃષ્ટાન્ત બેસાડવા જેવી ધીરી ને કંટાળા-ભરેલી રીત ન લેતાં કડક દેખરેખ અને ધાતકી સજનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. જેલના અમલદારો એક ખાસ પ્રકારના ગુલામ-ગોરાળ હોય છે અને કેદીઓ એ ખાસ પ્રકારના ગુલામો છે. આવા સંજોગોમાં કાંઈ જાતનો નૈતિક વિહાર કે પુતરુદ્ધાર ક્યાંથી જ સંભવે ?

૨૬ : ૧૨ : ૨૧

દેવા લીધા છતાં હમ ઉપડવાથી મારી રાત્રિ બગડી. હું ધારું છું કે તે રાતના વાળુને લીધે હશે. દારોમાઓ વચ્ચે મોટો કળયો થયો. કાલે રાત્રે એક પંચમ દારોમાએ મારા પડોશી ધાઉઝની નમાઝનો ઘોષ સાંભળીને કંઈક મસ્કરી કરી હશે, તે સાંભળીને ખીન્ને એક મુસલમાન દારોગો હતો તે ખીન્નહ ગયો. સવાર સુધી તો તેણે ગુસ્સો દબાવી રાખ્યો, પણ સવારે તેનો ગુસ્સો બહુકી ઉઠ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે પેલા પંચમની ન્યાત ઉપર મુસલમાન વિશેષ ભેર દેવા લાગ્યો. પેલો બિચારો એકલો પડી જવાથી પોતાના કૃત્યનો પસ્તાવો કરતો જણાયો, તે છતાં મુસલમાનનો કોપ તો શાન્ત થયો જ નહિ. મેં વચ્ચે પડીને બન્નેને તેમની ભૂલ સમજાવી.

ત્યારપછી મહમ્મદ ધાઉઝની નમાઝમાં સીધી કે આડકતરી રીતે કોઈએ વિધિ નાખ્યું નથી.

જ્યાં સુધી જેલવાસમાં શરીરની સાથે હૃદય પણ ભાગ લેતું નહિ થાય ત્યાં સુધી કેવળ જેલ મચાવી કાર્ય સિદ્ધ થવાનું નથી. હાથ મિલાવવાથી કે લેટવાથી હેત વધે છે એ ખરું, પણ પ્રેમને લીધે એક-ખીન્ન તરફ ખેંચાઈ આવતાં હૃદયનું જો તે બાહ્ય ચિદ્ધ હોય તો જ. પરાણે કે રૂઢીની ખાતર જ લેટવું પડે તેની કશી જ કિંમત નથી. તે જ પ્રમાણે જો હિન્દુસ્તાનનાં સ્ત્રીપુરુષો જેલને લેટશે તો જેલના દરવાજામાં યંધને જરૂર સ્વતન્ત્રતા મળશે. દેશભક્તિ દેખાડવાની એક રૂઢી પડી ગઈ છે એટલા સાર નહિ પણ જેલ બહાર પ્રવર્તતી મનકીય શુદ્ધામીની દુઃખદ

દશામાંથી છુટીને કોઇ સુખવાસમાં આરામ લેવા જતા હોય તેમ આ જેલ તરફ તેઓએ ખેંચાઇ જઈ જાય. જે સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોને લાગી જાય કે જેલ બહાર રહીને અન્યાયનો અને રાષ્ટ્રીય ખેદજનનીનો સહકાર કરવો એ હવે અસહ્ય છે, અને એમ સમજી તેવા સહકારથી એકદમ છોડનાર જેલવાસને સુખનું ધામ ગણીને તેઓ શરણે જાય, જે હિન્દુસ્તાનનાં સ્ત્રીપુરુષોને લાગી જાય કે બહાર ચાલતા અન્યાય સાથે અનીતિ-મય સહકાર કરવામાં રહેલું દુઃખદ પાપ વહોરવું તેના કરતાં તો જેલનાં દુઃખો ને અગવડો ભોગવવાં એ બહેતર છે, તો તેમનું જેલ આવડું એ સાચો આપભોગ બનશે, અને ઇશ્વરી નિયમોને અનુસરીને તેનું પરિણામ નિપજ્યા વિના નહિ જ રહે. એવા જેલવાસથી પ્રભને એકદમ કંઈ લાલ નહિ દેખાય, તોપણ દરેક વ્યક્તિને એટલો તો સન્તોષ રહેશે જ કે પ્રભને ગુલામીમાં રાખવા રાજપ્રુશીથી મદદગાર થવાના દુઃખમય પાપથી તે પોતે તો બચી ગયા. જે અહિંસાધર્મમાં આપણી શ્રદ્ધા હોય, પ્રેમ અને પ્રેમાર્થે સહન કરવાનો કાયદો જે આપણે માનતા હોઈએ તો તો આ રીતના જેલવાસથી આપણે અવશ્ય જીતવાના છીએ. જે પાપનો આપણે નાશ કરવા માગીએ છીએ તેની સામે બંડ પોકારવાનું મુખ્ય સાધન પ્રાણપ્રાણ છે અને તેથી જ હિતરત્ન એવું સાધન જેલવાસ છે. જેલવાસના સેંકડ જેલનાં અધિક, ત્યાંની રીતો જેલની ફરતાલરી, બહારના જમતનો સંબન્ધ જેલનો આછો, તેટલા જ આપણે જેને એલવાઈ કરી મુકવાને અને મારી નાખવાને કૃતસંકલ્પ છીએ તે પાપમય પદ્ધતિ સાથેની મરજ્યાત લાગીદારીમાંથી આપણે મુક્ત અને તેટલું જ એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ

દરાવવામાં આપણું બલિદાન અસરકારક. પશ્ચિમતા
 ઇતિહાસમાં આપણે વાંચીયે છીયે કે શરા ધર્મવીરો
 સ્વતન્ત્રતા અને ધર્મને ખાતર લેજવાળાં લોચરાગાં
 પૂરાઈ રહ્યા હતા અને ભયંકર યાતનાઓ સહન કરી
 ગયા છે; એ બધું આ ઇશ્વરી નિયમમાં શ્રદ્ધા હોવાથી
 જ. આપણી પ્રજા જે જવાળ આપી રહી છે તે આશા-
 ભર્યાં તો છે જ, પણ તે વીર નરોના પ્રમાણમાં આપણે
 તો હજી સોમા હિસ્સાની પણ દેહતા દાખવી નથી,
 સોમા હિસ્સાની પણ કર્તવ્યપરાયણતા દાખવી નથી.
 આજે જેઓ જેલને આલિંગન દેઈ રહ્યા છે તેમની કેવળ
 સંખ્યા આપણી આશાનું માપ નથી. તે આલિંગન
 કેટલું હૃદયનું છે, જેલ બહાર રહી પાપને મદદગાર
 થવા કરતાં જેલમાં પૂરાતું પસંદ કરવામાં આપણી
 પસંદગી કેટલી અન્તરની છે એ ઉપરથી જ આપણી
 આશાનું માપ કહાડી શકાય. જેલ ગયા એટલે કંઈ
 યાન્ત્રિક ઢોળે ફળ મળી જશે એમ માનીને ટોળાંબંધ
 જેલોમાં પૂરાતું મિથ્યા છે. જેલતૃષ્ણા એ હૃદયને
 પોતાની આજીવિતિ દુઃસહ મઠ પડવાથી તેણે
 જગાવેલા બંડનું ચિન્ન હોવી જોઈએ. એમ હોય તો
 એ ઉપાય રામબાણ છે. જેલ જવાળાં સરકારને
 પગલવાનો હીક લાગ છે અને એવી પગલવાની પદોંગી
 નહિ વળાય એટલે સરકાર નમ્મું આપણે એની આશા
 રાખીને નહિ, પણ રાષ્ટ્રીય અપરાધની રાખેલા અન્તરના
 બંડથી કમલ થવી નહિ કે જેલને ખાતર જેઓ
 જેલવાસ સ્વીકાર્યા હોય એવા આજે કેટલા છે ?

૩૦ : ૧૨ : ૨૧

અમાં દેવાળાઓથી અમને છુટા રાખવાનો નેલના અધિકારીઓએ નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે. ખૂનના તહોમતદારો અને તોફાની ફેદીઓ સાથે દશધીયે વધારે દિવસ થયાં અમે ત્રણ જણ—હું, એદીયાર અને શાસ્ત્રીયાર—એકાન્ત દેદમાં પૂરાયા છીએ. અમને ખીજે ઠંડાણે લઇ જશે અથવા મને ઇસ્પીતાલમાં મુકશે એવાં કથાં ચિન્તે હજી દેખાતાં નથી. અલીગઢના બે જીવાન વિદ્યાર્થીઓ, લક્ષ્મીનારાયણ અને ખીજા દેલ્લાહ ઇસ્પીતાલમાં છે; તેથી કદાચ મને ત્યાં નહિ લઇ જતા હોય.

છાકરાંઓને મોકલવાને એક કામળ લખ્યો છે. થોડું તેલ હમણાં જ આવ્યું અને જમણા પગના નવા ફોસ્લાઓ ઉપર તે લગાડ્યું. સાબુ અને ઉના પાણીથી ડાબો પગ ધોયો અને મક્કમ ચોપડ્યો. છાપાં વાંચવાનાં નથી મળતાં. ખરેખર હંચામાં હંચો સંયમ ફેળવાય છે. આજ નહિ જેહું વાંચ્યું.

૩૧ : ૧૨ : ૨૧

પેટ સાફ થઇ ગયું અને આયોડાઇડ મિશ્રણના બે ભાગ લીધા છતાં હંધ ન આવે. રાતના બાર વાગે ફેફસાંમાં દરદ થયું તે છેક પરીઠીયા સુધી રહ્યું. હવે તો ફરરોજ મારા ફરદનાં રોદણાં રડી રડીને કંટાળ્યા. હે પ્રભુ, આ દેહ સારો હોત અને આ જીવાત્માને સુકત-પણે ખેલવાનો અવકાશ મળતો હોત તો કેહું સારું !

આને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મને મળ્યા. મારો રાતનો ખોરાક હલકો હોવો જોઈએ એ એણે કબુલ કર્યું અને મને પાંદે રોટી અપાવવાની કોશિશ કરીશ એવું વચન આપ્યું. મને નહાવાને હવું પાણી આપવાનું પણ વચન આપ્યું. પોતાના ઠરાવોનો સત્વર અમલ થાય એ જોવાની એને આદત નથી. એણે જાણીજોઈને મને ઇસ્પીતાલમાં ન રાખવાનું અને મારી બધી સારવાર—ગુમડાં પર શેક વગેરે બધું—અહીં જ થાય એવું નક્કી કર્યું છે. રસીની પીચકારી મરાવવાની એણે ખાસ ભલામણ કરી. તે પ્રમાણે સાંજે મારા શરીરમાં પીચકારી મારવામાં આવી. મારા પગને કંઈક ખોરીક જોવાની વરાળની બાફ પણ આપવામાં આવી. પણ ઇસ્પીતાલથી અહીં સુધી લાવતાં ગરમ પાણી ઠંડું થઈ જાય છે. વેલોરના મિત્રોએ મને રેંટીયો અને પૂણી મોકલાવ્યાં છે. ચેટ્ટીયાર અને શાસ્ત્રીયાર કાંતતાં શીખે છે. ઘાઉઝ સાહેબનો હાથ સારો જોડેલો છે.

છોકરાંને કાગળ લખ્યા ને મારે ખરચે રજીસ્ટર કરીને મોકલાવવા માટે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પહોંચાડયો.

૧ : ૧ : ૨૨

રાત ઉધં બહુ થોડી આવી હતી. પીચકારીને લીધે જરા તાવની ધખરી પણ આવી ગઈ. તેમાં દમે પણ સાથ લીધો. સવારે રોજ કરતાં ઓછી માંજ લીધી. ઘડીક રેંટીયે કાંત્યું. પગને સ્કેન ગરમ પોટીસ અને ટીંક્યર આયોડાઇન લગાડ્યું. પગના બધા વાળ તદ્દન કઢાવી નાખ્યા.

આજે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મને મળ્યા. મારો રાતનો ખોરાક હલકો હોવો જોઈએ એ એણે કમુલ કર્યું અને મને પાંદ રોટી અપાવવાની કોશિશ કરીશ એવું વચન આપ્યું. મને નહાવાને ઉત્તું પાણી આપવાનું પણ વચન આપ્યું. પોતાના ઠરાવોનો સત્વર અમલ થાય એ જોવાની એને આદત નથી. એણે જાણીજોઈને મને ઇસ્પીતાલમાં ન રાખવાનું અને મારી બધી સારવાર—ગુમડાં પર શોક વગેરે બધું—અહીં જ થાય એવું નક્કી કર્યું છે. રસીની પીચકારી મરાવવાની એણે ખાસ લલામણ કરી. તે પ્રમાણે સાંજે મારા શરીરમાં પીચકારી મારવામાં આવી. મારા પગને કંઈક ખોરીક જોવાની વરાળની બાફ પણ આપવામાં આવી. પણ ઇસ્પીતાલથી અહીં સુધી લાવતાં ગરમ પાણી ઠંડું થઈ જાય છે. વેલોરના મિત્રોએ મને રેંટીયા અને પૂણી મોકલાવ્યાં છે. ચેટ્ટીયાર અને શાસ્ત્રીયાર કાંતતાં શીખે છે. ઘાઉઝ સાહેબનો હાથ સારો બેઠેલો છે.

છાકરાંને કાગળ લખ્યો ને મારે ખરચે રજીસ્ટર કરીને મોકલાવવા માટે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પહોંચાડ્યો.

૧:૧:૨૨

રાત ઉધ બહુ થોડી આવી હતી. પીચકારીને લીધે જરા તાવની ધખરી પણ આવી ગઈ. તેમાં દસે પણ સાથ દીધો. સવારે રોજ કરતાં ઓછી કાંજ લીધી. ઘડીક રેંટીયે કાંત્યું. પગને સ્કેજ ગરમ પોટીસ અને ટીંકચર આયોડાઇન લગાડ્યું. પગના બધા વાળ તદ્દન કઢાવી નાખ્યા.

ડેપ્યુટી જેલર મદ્રાસ જઈ આવ્યા લાગે છે અને ત્યાં ચોતાના મિત્રો પાસે મારે વિષે વાત સાંભળી આવ્યા જણાય છે. હવે મારી સાથે ઠીક સલુકાઈથી વર્તે છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મને હતું પાણી આપવાનો હુકમ કર્યો છે એમ ખાતરું છું. ડેપ્યુટી જેલરે મને થોડુંક તેલ અને સાબુ આપ્યાં. દારોગાએ નહાવામાં મદદ કરવા બે કેદીઓ આપ્યા અને કોઠારની એક ઓરડીમાં બેસીને આજે સ્નાનનું બાદશાહી સુખ મેળવ્યું. જો આમ જ દરરોજ ચાલતું હોય તો જેલનો વિચોગ કોને ગમે ?

હંમણાં સમજાયું કે કેટલાક આંધ્રના મિત્રોએ મારી સાથે ખાસ વાતચીત કરવાની માગણી કરી હતી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે અલબત્ત ના પાડી. ઉલટો તેમની માગણીથી તે બહેમાયો અને પરિણામે મને જાણી-જોઈને છુટા પાડવામાં આવ્યો. મેં સાંભળ્યું છે કે લક્ષ્મીનારાયણને ઇસ્પીતાલમાંથી પાછો લઈ ગયા છે. હવે મને કદાચ ઇસ્પીતાલમાં દાખલ કરે તો કરે. મારો પગ સારો થાય અને આ બીજા ત્રાસદાયક ફોક્સા મટી જાય તો હું એવો સારો કેદી થાઉં !

૨ : ૧ : ૨૨

લીવ. મેં ભાંત ન ખાવો, પણ ચોખ્ખાનું પાણી પીધું. બપોરે મને ઇસ્પીતાલમાં લઈ ગયા. લખનૌના મહમ્મદ હુસેન અને નેલોરના યુવાનો ઇસ્પીતાલમાં છે. મને દૂધ અને સાબુચોખા આપે છે. મારાથી થોડું જ ખવાયું; બાકીનું બધું પડી રહેવા દીધું. ઇસ્પીતાલ વિષે મહમ્મદ હુસેન ઘણી કરીયાદ કરે છે. લાહોર કાવતરા-

વાળા હીરાસીંગ અહીં છે. કેટલાક મોપલા પણ છે. મોપલાઓએ મારા જેલમાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. એ લોકો કહે છે કે મારા ત્રણ મહિનાને બદલે તેઓ ચોતાનાં ચાર વર્ષ લોગવવા રાજ છે.

૩ : ૧ : ૨૨

કિલ્લાનાઈન અને 'કલોમલ' પીધેલું તેથી રાતના ત્રણ વાગે તાવ ગયો. જેલી હાંફીનાં સંકટોમાં ઇસ્પીતાલ ખરેખરો હમેરો કરે છે. માત્ર ત્રણ મોટા ઓરડા છે. નાના કે ખાસ ઓરડા તો મળે જ નહિ. આગળ પાછળ ઓટલા છે. મારા વોર્ડ (ઓરડા) માં ૧૨ ખાટલા છે. ખાટલામાં માંકડનો શુમાર નથી. બધી બારીઓમાં સળીયા જડી દીધા છે અને માત્ર એક બારણું છે. જેલના બીજા ભાગેની માફક સાંજ પડ્યે અહીં પણ તાણું મારવામાં આવે છે અને સન્ટરીઓ કાન ફાડી નાખે એવી આલગેશની ખૂસો પોકારે છે. આગળના ઓટલા ઉપર જે દરહીઓને તાજી હવાની જરૂર હોય તેઓને સુવાડે છે. રાત્રે એટલે સાંજના છ વાગ્યાથી માંડીને પાછલો ઓટલો શૌચને માટે વપરાય છે. અનેક રોગથી પીડાતા દરહીઓનું મળમૂત્રવિર્સંજન આખો વખત ચાલતું જ હોય છે. કમોડ કે સારા વારાણુ જેવું કંઈ ન મળે. ઢાંકણા વગરનું એક ખુદ્દું વારાણુ અને મોટાં ઠીળડાં આખી રાત ખુદ્દાં રાખી મુકવામાં આવે છે. રાત બધી આ રથાન નરક-વાસ જ બની રહે છે. સવારના પાછું બધું સાફસુફ કરીને ખૂબ દિનાઈલ છાંટી દેવામાં આવે છે અને

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જે આઈ. એમ. એસ. ડૉક્ટર છે તે સવારના દસ વાગે આવે છે ત્યારે એને કંઈ પણ સુધારો કરવા જેવું લાગતું નથી. ઢાંકણવાળાં શૌચ-ખાત્રો અને સારાં કમોડ હસ્પીતાલમાં કેમ નહિ રાખતા હોય તે હું સમજી શકતો નથી. એમાં કંઈ ભારે ચાલુ ખર્ચ પણ નથી, અને સ્કેન્સાન ખર્ચે ખૂબ સ્વચ્છતા સાચવી શકાય એમ છે.

સવારના પહોરમાં ડેપ્યુટી જેલરની રહેમદિલીથી પંજાબી કેદીઓના રસોડામાંથી ઘઉંની રોટલી મળી. એક નિદાનસીંગ નામના વૃદ્ધ શીખે આવીને મને વન્દેમાતરનું કર્યા અને રોટલી આપી. મેં કહ્યું: ‘મને એ ભારે પડે; મારાથી એ ન ખવાય.’ પણ એમ એ પાછા જાય તેવા નહોતા. એટલે મેં રોટલી લીધી અને એમનો ઉપહાર માન્યો. બાકને લીધે પણ જરા નરમ પડ્યો લાગે છે. હવે દરદ ઓછું છે. તાવ અને કિવનાઈને મારી બંધી શક્તિ હરી લીધી છે. જેમાંથી કોણ વધારે જવાબદાર અને કોણ ઓછું એ તો કોણ જાણે !

ગોરડાના એક ખૂણામાં લલ્લાનો દરદી સુતો છે. તેના પડોશથી જીવનું અસુખ જરાયે ઓછું થતું નથી.

૪ : ૧ : ૨૨

ડૉ.

— (જેને માટે મારે સખેદ નોંધ લેવી પડે છે કે ઉપરી આગળ એનાથી વધારે નરમ માણસ મેં જોયો નથી, તેમ આ પ્રગતિમાન જમાનાની અસર ઝીલવામાં તેના જેવા જડ પણ મેં જોયો નથી.)
તેમણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટના હુકમનું પૂરેપૂરું પાલન કર્યું. મારા બધા ફોફા ફોફા તાપ્યા, પંરે દાખી કાઢ્યું, પણ

દવાના પાણીથી ઘોયા, પારાવાળો મલમ ચોપડ્યો અને શરીરમાં રસીની પીચકારી મારી.

રાતે તાવ આવ્યો નહોતો એટલે મને સારો આરામ મળત, પણ કાલ રાતના કરતાંયે આજે તો માંકડોનું કટક વધારે જોસંથી મારી પથારી પર ચડી આવ્યું. નવા શિકારના આવ્યાની જાણ થતાં એમને કંઈક વાર લાગી હશે તેથી એક રાત મોડું થયું હશે. લગભગ આખી રાત આ ભયંકર રાત્રુ સાથે ઝપાઝપી કરવામાં જ વીતી ગઈ.

સુખારાવને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પર ઉપવાસ કરવાની ધમકીનો કાગળ મોકલવા માટે અને વેંકટરાવને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આગળ દર અઠવાડીયે થતી જંગી ‘પરેડ’ વખતે અદબ વાળીને ઉભા રહેવા માટે એકાન્ત ઓરડીમાં પૂરવામાં આવ્યા છે એમ સાંભળ્યું છે. અદબ વાળવામાં અપમાન કરવાનો કે સામા થવાનો હેતુ નથી હોતો તે બહુ થોડા જ યુરોપીયનો જાણે છે. એ લોકો જાણતા નથી કે એ તો હિન્દુઓમાં ખાસ માન દર્શાવવાની રીત છે. સુખારાવ એ કુડાપાથી આવેલો એક જીવાન અસહકારી છે. તેણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ફરીયાદ કરી કે જેલરે એને અપશબ્દો (ગાળ) કહ્યા અને જ્યારે સાક્ષી માગવામાં આવ્યા ત્યારે તેણે તે વખતે ત્રણ કેદીઓ હાજર હતા તેમને સાક્ષી તરીકે રજુ કર્યા. કેદીઓએ સુખારાવની તરફેણમાં સાક્ષી પૂરી, પણ પરિણામ એ આવ્યું કે આ ત્રણમાંના મુખ્ય સાક્ષીને જેલ અધિકારી વિરુદ્ધ સાક્ષી ઓપવા માટે સળીયાવાળા બેડીઓ પહેરાવવામાં આવી. એ બિચારાની આ વધારાની પીડાનું કારણ એ ‘ચોતે થઈ પડ્યો તેવું કુદરતી રીતે સુખારાવને લાગી આવ્યું.’ તેથી એણે સુપરિ-

ન્ટેન્ડન્ટને લખ્યું: ‘મારે લીધે એક નિર્દોષ માણસને અન્યાય થયો તેના પ્રાયશ્ચિત્ત દાખલ હું એક ઉપવાસ કરવા માગું છું.’

ગઈ કાલે એક સુધારે જે વાત કરી તે આજની બધી જોડોમાં પ્રવર્તતા વાતાવરણની સૂચક છે. ‘આ બધાનો અન્ત ક્યારે આવશે?’ મેં કહ્યું: ‘થોડા જ વખતમાં. આપણે ધીરજ રાખવી જોઈએ, પણ તમે શાનો અન્ત કહેવા માગો છો?’

‘સૌ કહે છે ઓ આબ્યું ઓ આબ્યું, તે સ્વરાજ ક્યારે આવશે? દરરોજ ત્રણ રૂપિયાનું કામ કઠાવે છે અને બદલામાં ખોરાક આપે છે તેમાં મીઠાનું ઠંકણું ન મળે, દાળ આખી * અને કાચી; અને એવો ખોરાક પણ માણસનું પેટ અરધું જ ભરાય તેટલો. આ રીતનો અન્ત ક્યારે આવશે?’

હીરાસીંગ વિષે મેં માહિતી મેળવી છે. એ પોતાને મોઢે એક શબ્દ પણ કહે તેમ નહોતો. એણે ધીર-ધારના ધંધામાં ચાર લાખ રૂપિયાની મિલકત એકઠી કરી હતી તે બધી સરકારે જપ્ત કરી. એ વિષે પૂછીએ ત્યારે તે ચીતા જેવી અંગ્રેજીમાં કહેશે ‘ડોન્ટ કેર.’ હોંગકોંગમાં એ નાનપણથી ધંધો કરતો, પણ લડાઈ ભગી ત્યારે એને ત્યાંથી હદપાર કરવામાં આવ્યો. તે બાંગકોક ગયો, ત્યાંથી સીંગાપોર નાઠો અને પંતબમાં

---

* અહીંયાં, અને કહે છે કે બીજી જોડોમાં પણ, એક ખરાબ રિવાજ એ છે કે દાળને છોડાં ઉપેડયા વિના જ પાણીમાં પલાળી રાખે છે અને પછી એને વાટીને કોલંબુ બનાવે છે. આ કોલંબુ ક્રીઓને મહુ જ અકારે લાગે છે અને ભતભતના જઠરના રોગોને જન્મ આપે છે.

પોતાના ગામડામાં આવી પહોંચ્યો. છેવટે ત્યાં પકડાયો અને કાવતરાના ગુન્ડા માટે તેને જનમટીપની સજા મળી. હજારીબાગ જેલમાંથી તે નાસી છુટ્યો. ફરી પાછો પકડાયો, અને આખરે હાલ તે આ જેલમાં રાગને લીધે બેસીયે ન શકાય એવી હાલતમાં ઇસ્પીતાલમાં પડ્યો છે. એ કહે છે કે હજારીબાગ જેલમાં છ વરસ સુધી તે સૂર્યનું દર્શન સરખું પામ્યો ન હતો. તે દામ કરતો, દળતો, ખાતો, સૂતો, —એ બધું જ એકાન્ત ગોરડીમાં. આખરે તેના મગજ ઉપર ચાતું માહું પરિણામ થયું. એ કહે છે કે મને હવે હરવા ફરવા દે છે એ ભારે ઉપકાર છે. એ આનન્દી અને બહાદુર છે. તે કહે છે: ‘જેલ માં ફર છે. મારે ન કરવું હોય તે ન કરું; સજા ભોગવી લઉં, બસ.’

હીરાસીંગે દલીલ કરી: ‘બળજબરી વગર કોઈ પ્રાન્તને સ્વતંત્રતા મળી નથી. ચીનમાં પણ એમ જ હતું. અહિંસાની રીતે આપણોગ કરવાની શક્તિ તમે લોકોમાં આણી શકવાના નથી.’ મેં એને સમજાવવા માંડ્યો કે (૧) આપણે પશુબળ વાપરવાને લાયક નથી. (૨) અહિંસામય બળવો કર્યા વગર આપણામાં સ્વરાજ્યનો રાજ્યકારભાર કરવાની શક્તિ નહિ આવે. (૩) થોડાક આલુસના બળથી પરદેશીઓની ઝુંસરી ફેંકી દેવાય તોપણ હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય તો એ બળની મુજબાણા થોડાઓના જ હાથમાં આવે, પણ અહિંસાત્મક બળવાથી તો સ્વાભાવિક રીતે હિન્દુસ્તાનના લોકોનું સાચું સ્વરાજ સ્થપાય. અમારા દુભાષીયાનું દામ કરનાર મહામદ હુસેન ખીમાર હતા, તેથી તે આ વાતમાં ટકી શક્યા નહિ.

એમને ફેર આવવા મંડ્યા તેથી અમે બાધા સુધ ગયા.

તેલુગુ માનતા રાધવયા અને ચાર કેદી દારોગાઓને આજે આ જેલમાંથી બીજે લઈ ગયા. ધણું કરીને અસહકારીઓને મદદ કરવાના શક્ય એ ચાર જણાની બદલી કરવામાં આવી છે. રાધવયા વિષે શું છે તે કંઈ સમજાતું નથી. એની માત્ર બદલી જ થઈ હશે કે કોઈ નવા આરોપસર સુકદમે! ચંડાવવા માટે એને લઈ ગયા હશે ? શેષ રેડીને પણ લઈ ગયા—ધણું કરીને નેલોરમાં બીજા આરોપસર જે સુકદમે! મુલતવી રમો હતો તે મારે. મારા પગમાં એટલું દરદ થાય છે કે વાંચતું કે લખતું અશક્ય થઈ પડ્યું છે.

અ : ૧ : રર

જેલખંડ સેનને અને મને આગળના ઓટલા પર સુવાની રજા મળી. ત્યાં માંકડ સુકાબલે ઓછા હતા અને રાતનાં જાગરનાં તગારાંથી પણ અમે જરા આવે હતા. પગની ખીડા હતી, છતાં રાતે સારી ઉંઘ આવી ગઈ. ઉંઘ થારે હતી. કદાચ ખીચકારીને લીધે હશે.

મઈ કંઈ રાતે હીરાસીંગે અમને લાહોર કાવતરા કેસના કેદીઓની વાત કહી. એ બધા બિહારમાં હજારીબાગ જેલમાં હતા. ખાવાનું ખરાબ, મહેનત પુષ્કળ અને રિસા અસહ્ય. ફટકા, હાથકડી, સીંત નેડે સાંકળે બાંધીને આખું અકવાટીયું—રાત્રે પણ—હજારા રાખવાની રજા, કોઈક વાર પાછળ હાથની તો કોઈક વાર આગળ હાથની હાથકડી, બધા કેદીઓને દાખલો ખેસાડવા રાત્રે ઘવરની સીંત નેડે સાંકળે બાંધી રાખવાની, વગેરે રજાઓનું તેણે વર્ણન આપ્યું.

તેમને કોથળાનાં કપડાં આવ્યાં તે પહેરવાની તેમણે
 ના પાડી અને સખ સ્વીકારી લીધી. એક પંતળી
 જેઘર આવ્યો ત્યારે તો દુઃખ એટલું અસહ્ય થઈ પડ્યું
 કે તેઓએ નાસી છુટવાનો અને નાસી છુટતાં પકડાય
 તો ગોળીએ વીંધાઈને અસહ્ય ચાતનામાંથી છુટવાનો
 નિશ્ચય કર્યો. લંગીઓએ ત્રણ લોઢાની કોશો આણી
 આપી, અને એક જણે છાપરા આગળ ભીંતમાં અને
 કેટલાકે ભીંતના નીચેના ભાગમાં રાતને વખતે બાંકાં
 પાડ્યાં. તે લોકોએ મોટા ઘાંટે ભજનો ગાયાં કર્યાં
 જ્યો બહારના એટલા પર પહેરો ભરતો સન્તરી
 તેમના બોદવાનો અવાજ સાંભળી ન શકે. કામ પૂરું
 થયું કે ત્રણ જણા રાતમાં બહાર નીકળીને એટલા
 પર આવ્યા, ચોડી કરનાર દારોગાને પકડીને મ્હોંમાં
 હુચો દીધો અને એનો આવરકોટ અને દીવો ખૂંચવી
 લીધો. એક જણે કોટ પહેર્યો અને દીવા સાથે
 એટલાને છેડે ખેઠા. ખીલ બે બારણા સાથે ગરોળીની
 જમ ચોંટીને ઉભા રહ્યા અને મુખ્ય દારોગાની રાંઠ
 જોવા લાગ્યા. થોડી વારમાં મુખ્ય દારોગો આવ્યો.
 તેને લાગ્યું કે દારોગો ઉઘી ગયો છે તેથી ઉઠાડવા
 ગયો. આ તરફથી લાગ જોઈને પેલા બે લપાઈને ઉભા
 હતા તેમણે પાછળથી જઈને મુખ્ય દારોગાને મ્હોંએ
 હુચો મારી દીધો. તે એકદમ ખેડોશ થઈ ગયો. એની
 પાસેથી કુંચી કાઢી લઈને તેઓ બધી ઓરડીઓનાં
 તાળાં ખોલી નાખવા મંડ્યા. પણ હવે પહેરો
 બદલાવાનો વખત થયો હતો એટલે એમને ઉતાવળ
 હતી. વળી એમને કંઈ કુંચી ક્યાં લગાડવી તે પણ
 ખબર નહોતી તેથી બધી ઓરડીઓ ન ઉઘાડી શક્યા.
 સાત્ર અદાર જ માણસને તેઓ છોડી શક્યા. આ

બધા જોડની દીવાલ પાસે દોડી ગયા, અને એકએકની કાંધ પર ચડીને ધાળળાઓની મદદ વડે દીવાલ પર ચડ્યા; અને એ જ રીતે દીવાલ પરથી બહાર ઉતર્યા. ત્રણ જણને પેલા દારોગા અને મુખ્ય દારોગાને સાચવવાને રાખ્યા હતા, પણ એમને બહાર પહોંચી જવાની અધીરાઈ થવાથી તેઓ દારોગાઓને રેઠા મુકીને પેલાઓ ચડતા હતા ત્યાં આવતા રહ્યા. દારોગાઓએ જેમ તેમ કરીને હુઆ કાઢી નાખ્યા અને ખુમે પાડવા માંડી. ખુમે સાંભળીને સિપાઈઓની એક ટુકડી દોડી આવી. હજી બધા ઉતરી રહ્યા ન હતા; કેટલાક હજી દીવાલ પર ચડતા હતા. નાસનારાઓએ જોડનાં તાળાં પોતાની પાસે રાખી લીધાં હતાં તે તેઓ સિપાઈઓ ઉપર ફેંકવા લાગ્યા. એક જણે દીવાસળી સળગાવી રહેજ મોટીથી કહ્યું : ‘ એ તો આપણા જાતલાઈઓ છે; એમના ઉપર ઝામ્મ ન ફેંકો. ’ રાત અંધારી હતી તેથી યુક્તિ સફળ થઈ. ઝામ્મની ખીકથી દારોગાઓ ચાલ્યા ગયા. દીવાલની ટોચ પરનો માણસ ઉચકવા પર ધ્યાન આપતો હતો, તેટલું નીચે ઉતારવામાં આપતો ન હોવાથી નીચે ઉતરતાં છ જણને સખત વાગ્યું. એ લોકો અનન્ય મુલકમાં હતા. પાંચેક જણના પગ ભાંગ્યા હતા. તેઓ એક ગરનાળાની તળે બેઠા, પણ ગામના લોકોએ એમને ઓળખી કાઢ્યા અને પાછળ પડેલા સિપાઈઓને બતાવી દીધા. હીરાસીંગને પણ વાગ્યું હતું, પણ એના સાથીઓ એને ઉચકાને લઈ આવ્યા હતા. એનું વજન ભારે હતું તેથી એણે પોતાના જોડીદારને કહ્યું કે મને મુકીને તમે પોતપોતાના જાન બચાવી લો. બીજે દિવસે તે આરા આગળ પકડાયો. કેટલાક બનારસ આગળ પકડાયા. આખરે માત્ર ત્રણ જ જણ

નાસી છુટ્યા. ફરી પકડાયેલા માણસોનો કેસ ચાલ્યો અને તેમને જનમદીપ હપરાંત કેટલીક વધુ સજા મળી. એમને પાછા એ જ કેદખાનામાં રાખ્યા. જેલની સજાઓ વળી પાછી પકેલાંની પેઠે ચાલુ થઈ. બીજી વાર પાછા તેમણે જેલના સળીયા તોડી નાખ્યા, અને જેલના અધિકારીઓને કહ્યું કે અમે ધારત તો નાસી શકત, પણ અનારે તેમ નથી કરશું; અમને જરાક સારી રીતે રાખો એવી જ આમરી અગણી છે આ પછી એમની તરફની વર્તણૂક કંઈક સુધારી. જેલના અધિકારીઓને એ લોકોને સાવ્યવવા બહુ ભાર પડતા અને ખાસ એમને માટે ચોપરી રાખવા સાથે પંતબથી પકડાણેને જોવાવવા પડ્યા હતા. થોડાક વખત પછી ગિહારની સરકારે આ કેદીઓ મદ્રાસની સરકારને સોંપ્યા અને હાલ એ લોકો મદ્રાસ હસાકાની જુદી જુદી જેલોમાં છે.

હીરાસીંગ પાંચેક લાખ રૂપીયાનો આસામી હતો. એએક લાખ રૂપીયા સરકારે લઈ લીધા હતા અને બાકીના ચીનાઓ અને બીજા લોકોને એણે ધીરેલા તેમના પગ તળે રહ્યા છે. બધી વાત પૂરી થતાં તેણે હુબથી ભરેલે અવાજે કહ્યું : ‘જેલ એ જ માફ ધર બની ગયું છે. હવે તો હિન્દુસ્તાન રવતંત્ર થાય નહિ ત્યાં સુધી બહાર જવા માંડે છતાં જ નથી. પણ હિન્દુસ્તાને રવતંત્રતા મેળવી એ બહુ કટણ કામ છે. જોઈએ એવાં હજુ એ વર્ષ લોકોને બળવાની તૈયારીને સાથે જોઈશે.’

વાત પૂરી થયા પછી અમે બંને પોતપોતાની રીતે પ્રભુપ્રાર્થના કરીને સુઈ ગયા. સવારનો પ્રકાશ આનંદ આપે છે. ઇસ્પીતાલમાં વાંસીદું વળાય છે;

અને કેદી ચાકરો હમેશાં સાદક કામે લાગી ગયેલા જણાય છે. દરરોજના નિયમ પ્રમાણે બધો કમ ચાલુ થઈ ગયો છે. કંઈ નવીન ન મળે. હમણાં નાનો દાકતર આવશે, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવશે અને અમારી તબીયતના સમાચાર પૂછી જશે. સ્વતંત્રતાની લૂખ અને ધગસ, કે પ્રભુ ! તું ક્યારે અમારા લોકોને આપશે ? મનુષ્યના આત્મામાં બધી સંભવિતતાનાં ગીજ રહેલાં છે. પરમેશ્વરની માત્ર ઇચ્છા થઈ જાય તો નિમેષમાત્રમાં આપણા લોકોમાં એવી વિદ્યુત્ક્રાંતિનો સંચાર થાય કે જેવી સ્વપ્ને પણ ન ધારી હોય. કંઈમાં પડ્યા પડ્યા અમારે માત્ર પ્રભુને પ્રાર્થના કરવાનું ને એ શુભ દિનનું ધ્યાન જ કરવાનું તો.

૬ : ૨ : ૨૨

રેંજમંટોહી કાલે ઇસ્પીતાલમાં આવ્યા. રેલો વિભાગ મેં છોડ્યા પછી જેલ અધિકારીઓએ કેટલા કેટલા જુલમ કર્યા તેની કાંખી કંઠણી તે લેતા આવ્યા હતા. રૂબરૂ જેલર અને વડા દરોગાએ એને રાત્રે દીવા સાફ તેલ આપવું બંધ કર્યું હતું. જેટમાં કીટ રહેતું નહિ હોવાથી રાતમાં જાગર જવા એને દીવાની જરૂર છે એમ અવાજ ઉઠાવ્યા હતાં એને તેલ આપવામાં ન જ આવ્યું. રાત્રે જાગર જવા ઉઠવું ન પડે એટલા માટે એણે સાંજે ખાવાનું જ રોકી દીધું. આથી તેને ન ખાવાના શુનકા માટે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાસે જાગર થવાનો હુકમ મળ્યો. પણ જાખરે એને ઇસ્પીતાલમાં મોકલવામાં આવ્યો. રાત્રીયાર તરફ વડા દરોગાએ આજીવંતતા સમ્પ્રદે વાપર્યા અને એનું અપમાન કર્યું.

હું આંતું ત્યારે ગારણા આગળ હજી રહેલું. હું
હપરી અધિકારી છું, તમે તો કેદી છો, વગેરે.’

આપણે સ્વેચ્છાથી જલમાં આન્યા છીએ. એટલે
આપણા હાથમાં જલનો વહીવટ હોય ને જે કડકાર્થ,
સખ્તાઈ—અને હું તો એટલે લગી કહું કે અપમાન—
આપણે કેદીઓ તરફ ચલાવીએ તેવાં બધાં આપણે
પોતે સહી લેવાં જોઈએ. આપણે કશી જ મહેરબાની
ન માગીએ. કેમકે મહેરબાનીની સાથે અપમાન પણ
આવવાનું જ. પંજળના કેદીઓ સ્વદેશ અને સ્વમાનને
ખાતર જન્મકેદની શિક્ષા બહાદુરી અને આનન્દની
સાથે ભોગવી રહેલા છે. તેમની સાથે આપણે
આપણી સરખામણી કરવી ઘટે છે. મોપલા કેદીઓ
પણ પોતાના દીનને ખાતર ચાર પાંચ વર્ષ કે તેથીયે
લાંબી મુદતની સજાઓ વેઠી રહ્યા છે. સાધારણ ચોર-
ડાકુઓ હોય એમ તેમની તરફ વર્તણૂક રાખવામાં
આવે છે. છતાં એ બધું, જાણે કે તેઓ સ્વભાવે જ
ધીરજવાન કેમ ન હોય એ રીતે એ લોકો ખમી લે
છે. આપણે વેઠવાનાં જરા જેટલાં દુઃખ આમના
દુઃખોની આગળ શા હિસાબમાં છે ? આપણે એટલું
પણ બિનતકરાર ન ખમી લેવું જોઈએ ?

હુઆ, લકંગા અને ચોરડાઓ કરતાં ખીજ વર્ગના
એવા સંખ્યાબંધ માણસો સાથે જલના અધિકારીઓને
આ પહેલી જ વાર કામ પડ્યું છે. આ વસ્તુસ્થિતિને
આપણે ધ્યાનમાં રાખીને આપણે તેમને નિલાવી લેવા
ઘટે છે. આપણી નમ્રતા અને હિમ્મતની છાપ જો
આપણે એમના દિલ પર પાડીશું તો એ લોકોને એક
નવી જ દુનિયાનું દર્શન કરાવવાનું પુણ્ય આપણે
પામીશું. ફરીયાદો કરી કરીને જલમાં સુધારો કરાવવો

એવી રીત ને આપણે લઇશું તો તેથી તાત્કાલિક હેતુ સિદ્ધ ન થતાં કેવળ પરસ્પર અવિશ્વાસ અને વિરોધનું વાતાવરણ જાણી શકાય. ફરીયાદો આપણે કાનની પાસે કરવી : ઉપરી અમલદારો તો અમે તેના દોષો બતાવ્યા છતાં જેલ-અધિકારીઓનો જ પક્ષ લેવાના.

આજે એક હેવાનીયતભર્યો દેખાવ જોઈ હૃદયમાં બહુ દુઃખ થયું. કાણુ જાણે શા કારણુ સાર મદદનીશ દાકતરે એક મોપલા દરદીના કાન આમળ્યા. એ દેખાવના હેવાનીયતપણામાં હાસ્યાસ્પદપણું પણ કેટલું ભરેલું હતું ! પરદેશી સરકારે સોંપેલી થોડી સરખી સત્તાથી સમજાયેલો આ વેંતીયો કેદખાનાની શુભતાનો આશ્રય લઈ, પોતાનું કુદ્ર શરીરબળ એક બહાદુર લડવૈયા ઉપર અજમાવે એ કેવી વાત ! એ કદાવર થોડો તો કદાચ સરકારી લશ્કરની તોચોના મોંમાંથી પસાર થઈને અહીં આવ્યો છે અને હવે માંદો પડવાને કારણે આ વેંતીયાના હવાલામાં આવી ચડ્યો છે. પાછળથી મને ખબર પડી કે તે કોઈ બળવાખોર કેદી નહોતો. એ કોઈ સાધારણ મોપલા કેદી જ હતો અને બદલી થઈને આ જેલમાં આવ્યો હતો. પણ એ બધું એક જ છે.

પારાનો મલમ તો કરવું જોઈયે તેથી વધારે કામ કરી નાખે છે. એથી તો પગમાં જળેળાં પડી અચાનક દાકતર સાહેબ ગરમ પાણીનો બાફ આપી સાફ કરવાના પ્રયત્ન કરતા હતા, પણ એ પ્રયત્નમાં રહેલી વેદના બુમ પડાવતી હતી. પીડા ઓછી હતી તેમાં અધુરામ પૂરો તેણે ફેલ્સાઓ પર કારખોલિક એસિડ લગાવ્યું પણ હું કંઈ અહીં દરદી તરીકે નથી આવ્યો. હું તો એક કેદી છું, અને મારા શરીર માટે કંઈ

મહેનત લે છે એ સરકારની ભલમનસાઈ છે. અજ્ઞાન-
ને લીધે પારાનો મલમ વધારેપડતો ચોપડીને તો
સરકાર મને કંવળ અબ્બાલુતાં જ પીડે છે; બાકી તેટલી
જ પીડા તો તે ધારે અને તે માટે જરૂરી હાયદો
પસાર કરી લે તો મારી ઉપર વીતાડવાનો તેને હક
છે. તિરવત્રમલૈનો એક બહાદુર યુવક અબ્બુલ સુભાન
આજે તાવને લીધે ઈસ્પીતાલમાં આવ્યો છે. ચોકી ક્યાં
માટે બળેડો કરવાના આરોપસર તેને એક વરસની
સખત કેદ અને જામીન ન આપે તો બીજા એક વર્ષની
સખત કેદ, એમ કુલ બે વર્ષની સખત કેદની સજા
થઈ છે. તેણે અને તિરવત્રમલૈના બીજા બે જણ હતા
તેમણે બચાવ કરવા ઈન્કાર કર્યો. સત્યમૂર્તિ બીજા
આરોપીઓના બચાવ માટે હજાર રૂહેલા અને આ
લોકોનો પણ બચાવ કરવાની પોતાની ખુશી તેમણે
બતાવેલી એમ કહેવાય છે, પણ આ લોકોએ એમની
સેવા ન સ્વીકારી.

બેઝવાડાના શ્રીરામુલુ પણ આવ્યા. તેમને આખે
શરીરે દુઃખે છે. નાના દાંતર સાહેબે એમની પથારી
ખાસ ધ્યાન રાખીને મારાધી અને મહમ્મદ હુસેનથી
દૂર ઓરડાને હક બીજે છેડે રખાવી. હમણાં જ સમાચાર
મળ્યા કે વિનીત પક્ષના લોકો આ ૧૩મીએ કાશી
ખાતે મળવાના છે અને ૧૭મીએ મદ્રાસમાં કોઈ એક
'પરિષદ' ધવાની છે.

૭ : ૧ : ૨૨

મીરાસુલું કહે છે કે રાજકીય પરિસ્થિતિ બહુ બેદનતક છે. ગાંધીજી ‘અમદાવાદમાં બેસી રહ્યા છે;’ મહાસભાએ કંઈ કર્યું નથી; જેલમાં પૂરાવામાં કંઈ લાભ નથી, વગેરે. મેં એમને પુછ્યું કે આપણે ઘોડાધણા જેલમાં આવ્યા એટલે હવે દુનીયામાં ધરતી-કંપ જેવી ઉથલપાંથલ થઈ જશે એવી આશા રાખવાનો તમને શો ઉક છે? છેલ્લાં બે વરસથી ચાલવળ આટલી ભેરશથી ચાલી રહી છે અને તે બધે! વખત તમે પોતે છુટા હતા. તમે તેમાં કેટલું કરી નાખ્યું? તિલક મહારાજ છ વર્ષની જેલ ભોગવી રહ્યા હતા તે દરમિયાન તમે પોતે અને બીજાઓએ કેટલું કરી નાખેલું? મેં એમને કહ્યું કે અધીરા થવામાં કંઈ સાર નથી. આપણે આપણું પોતાનું કર્તવ્ય હોય તેટલું કરી છુટીએ. આપણી જ જાંદગીમાં આપણે કંઈ ફળ ન મેળવી શકીએ તોપણ આપણે માથે કર્તવ્ય કરવાની ફરજ છે, અને તે આપણે હસતે ચહેરે કરવું જોઈએ. પેઠી દર પેઠી એક પછી એક નીકળી પડે ને સ્વતન્ત્રતાદેવીના હવનમાં પોતાની આહુતિ આપ્યે જાય ત્યારે સ્વતન્ત્રતાનું દર્શન થાય. માટે તાત્કાલિક ફળ માટે વલખાં ન મારતાં આપણે જે ચત્કિંચિત્તુ ધરાવી શકીએ અને સહન કરી શકીએ તેટલું તો માનવભૂમિને ચરણે આપણે ધરાવી છુટવું જ જોઈએ. ગીતાજીએ કપદેશેલા નિષ્કામ કર્મના આદર્શને આપણે નહિ પહેાંચી શકીએ એમ આપણને લાગતું હોય તોયે આટલું તો આપણે કરવું જ જોઈએ. સ્વતન્ત્રતા માટે આપણા બાપદાદાઓએ મક્કમપણે ભોગ આપ્યા હોત તો આપણે આજે કઈ સ્થિતિએ હોત તેનો વિચાર કરો. આપણે વધારે શ્રદ્ધા

અને વધારે જોમની સાથે સ્વતન્ત્રતાની બ્રુજેશ ચલાવત નહિ ? આપણા આપભોગથી આપણે આપણા વખતના [હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસને કંઈકે આદરને પાત્ર બનાવ્યો છે; પરવસના, બેદરકારી અને બેધજ્જતની એકસરખી અકસોસનારક કહાણીમાં જરા મનારંજક વિવિધતા આણી છે. આટલોયે હવિષ્યની પ્રબલે સાદ આપણી તરફનો વારસો થયો. એટલે આપણે શ્રદ્ધા શીદને છોડીયે ?

મહ કાલે 'કોમાગાટામાર' વાળા હરિનામસીંગને મળ્યો. તેમણે મને 'બજબજ પ્રકરણ'ની કહાણી સંભળાવી.

કેવી 'હારોગા' પરશુરામે રામાયણનું પુરું કર્યું છે અને મને વાંચવા આપ્યું છે. એણે હવે તામીલ મહાભારતમનું પુસ્તક લીધું છે. મહમ્મદ હુસેને ગીતાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો છે. ખૂબ ખાતથી અને હક્તિથી કરે છે.

શ્રીરામુલુના મનમાં ખાતરી છે કે સુખારાવ અને વેંકટરાવ બન્નેને આખો હહાડો ને આખી રાત એકાન્ત આરણ્યોમાં પૂરી રાખવામાં આવતા હશે.

૮ : ૧ : ૨૨

રેખાશ્રુતિ માથાના દુખાવાની સાથે તાવ લઈને આવ્યા છે ઇસ્પીતાલમાં તે હાલ પથારીવરા છે. ઇસ્પીતાલ ઓફિસમાં અડીગઢ કોલેજવાળા શક્તિયુક્ત-હર-રહેમાન અને ગુન્તુરના વકીલ નરસિંહાચારીને જોયા. શક્તિયુક્ત મુખ તેટલું જ આનન્દી, તેટલું જ નિર્દોષ.

તીચેના ઓટલા પર એક કેદી ન્યુમોનીયાથી પીડાય છે. સારે નસીબે ઈસ્પીતાલના કેદી કામદારો કંઈક ખંતથી એની ચાકરી કરે છે.

સાવરકરની ધરપકડની, તે નારી છુટલા તેની તથા હેગના બનાવોની વાતો મહમ્મદ હુસેન, રંમમ, ચેટ્ટી અને ખીબ કેટલાક નહોતા જાણતા તેમને કહી.

મહમ્મદ હુસેન જોડે ચર્ચા થઈ. આપણે લડત ચલાવી રહ્યા છીએ તે ઓટલા સાર કે સ્વરાજ એ દરેક પ્રશ્નનો જન્મસિદ્ધ હક છે. પરદેશી રાજ્ય અન્યાયો અને અત્યાચારો કરે છે ઓટલા જ કારણસર આપણે નથી લડતા. આથી, અંગ્રેજ સરકાર કદાચ દુનીયામાં સારામાં સારી હોય કે બની જાય, અને પંજાબ કે મલખારના અત્યાચારોનું નામ ન હોય, તોપણ સ્વરાજ માટે લડવું એ આપણી ફરજ રહેવાની જ.

આખી રાત રામમૂર્તિએ ઉલટીઓ કરી. હનુમન્ટરાવ અને મહમ્મદ હુસેન એની પથારી આગળ બેસીને તેને મદદથી જરા રાહત આપતા હતા. ડૉક્ટર રાત્રે આવ્યો અને બિચારા હનુમન્ટરાવને ઉઘડો લીધો: “ત્યાં અંગાડી કોણ બેઠું છે? તમારે ત્યાં બેસવાની કંઈ જરૂર નથી. હું તમને ઈસ્પીતાલમાંથી કાઢી મુકીશ. વગેરે.” અને પછી તેણે રામમૂર્તિને કહ્યું કે તમારે કંઈ જોઈવું કરવું હોય તો ઈસ્પીતાલના ચાકરને તમારે બોલાવવો. મારી કદખનામાં હું નીચામાં નીચું જે ચિત્ર આંકી શકું તેનાથીયે આ માણસની નિર્ધૂણતા અને હ્રદતા વધારે છે. જેલની સત્તાના વિચારમાં તે સાવ લા બૂલી ગયો છે. એનામાં દાકતરપણા કરતાં જોશ વધારે છે અને એ ખીબ કશા કરતાં વધારે છે. એક સુસિક્ષિત નીજવાન આટલો હ્રદ મનનો

શકે એ કદી મારા ખ્યાલમાં જ આભું નહોતું, પણ આટલું બધું જોર આસપાસના સંલોગોનું છે.

પહેલા નંબરના પક્ષોને દિવસે પણ તાણું મારી રાખતા લાગે છે, એટલે હવે ત્યાંના કેદીઓને કોઈ પણ ભતની કસરત કે ચાલવાની જગ્યા મળતી નથી. આવા સંલોગોમાં આસાન કેદ કરતાં સખ કેદ તો ક્યાંયે સારી. પણ આપણે તો જલજીવનની કોઈ પણ સરતો સ્વીકારવાને અહીં આભ્યા છીએ. કોઈ પણ સખાઈ માટે આપણે દુઃખ ખતાવીએ એટલે સરકારની જીત થઈ. દુઃખ દેખું એ તો એ લોકોનો ઉદ્દેશ છે; એટલે જ આપણે દુઃખી થઈએ તો એમનો ઉદ્દેશ સફળ થાય. માટે તેઓ એકાંતવાસ આપે, આંખો દિવસ બંધબારણે પૂરી મેલે અને ખીજ જે શિક્ષાઓ કરવાની એમનામાં સત્તા અને ધૃષ્ટતા હોય તે બધી ખુશીથી સહન કરીએ તો જ આપણે તેમનો હેતુ નિષ્ફળ કરી શકીએ. માત્ર આપણે એટલું સાચવવું જોઈએ કે કંઈ પણ લાંછન લગાડે એવું કામ કરીને એવી વધારાની શિક્ષા વહોરી ન લઈએ. મહમ્મદ હુસેને બહાદુરશાહ વિષે એક સરસ વાર્તા સંલગાવી. એક બ્રિટિશ અમલદારે શાહ-બહાનું માથું એક થાળમાં સુકીને બાદશાહની આજળ મર્યું. તે જોઈને બહાદુરશાહ રહેજ હસ્યો. પાછળથી તેના હબ્તરીઓએ પૂછ્યું કે હબ્તર, અપના ખ્યારા શાહબહાના માથાની ભેટ કરીને તો એ લોકોએ આપની અત્યંત દયાહીન મરફરી કરી હતી, છતાં આપ હસ્યા તેનું શું કારણ? બહાદુરશાહે જવાબ વાળ્યો કે રાત્રીનો હેતુ મને દુઃખ દેવાનો હતો. તેમની સુકિતથી મને દુઃખ થયું છે એવું બતાવું તો તેમનો હેતુ સફળ કરવામાં હું મદદરૂપ બનું. તેણે હું કેમ કહ્યું?

સાંજે શફીયુક દવા સારૂ ઇસ્પીતાલમાં આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે હજી એમને દિવસના પૂરી મુકવાનું સાર થયું નથી.

૬: ૧: ૨૨—સોમવાર

અમને જેલમાં જરાયે દુઃખ છે એમ તો કહી ન જ શકાય. ઇસ્પીતાલમાં રાત્રે ખારણાંને તાળાં વસાયા બાદ અમે છ જણા ટાળું વળીને બેઠા હોઈએ અને જવલંત ભૂતકાળની વાતો ચલાવ્યે રાખતા હોઈએ ત્યારે તો જ્ઞાન પણ રહેતું નથી કે અમે જેલમાં છીએ, અને અહીં કંઈ રજા ભોગવવા સારૂ ભેગા નથી થયા.

ધણીવાર મનમાં થઈ આવે છે કે મારે મારાં પોતાનાં તેમજ મારા સદ્ગત ભાઈનાં બાળબચ્ચાંના ભરણપોષણની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી? પણ એ વિચારથી માત્ર મનને જરા વિડ્ડેજ કરી મુકવા સિવાય બીજી કશો અર્થ સરતો નથી. અને અંતે એ બધું પ્રશ્નના જ હાથમાં સોંપીને હું શાન્ત થાઉં છું.

હું જાણીને બહુ તાજુબ થયો કે મહમ્મદ હુસેન માત્ર ૧૯ વર્ષના છે અને શફીયુક ૨૦ વર્ષના જ છે. એમની ઉમરના આપણા છોકરાઓ કરતાં તેઓ બન્ને જણનાં શરીર તથા શુદ્ધિ વધારે પાક્યાં છે. મહમ્મદ હુસેન અત્યંત ભક્તિપૂર્વક મીતાનો અધ્યાસ કરે છે અને રંદીયા કાંતે છે.

૧૦ : ૧ : ૨૨—મંગળવાર

સાંભળવામાં આવ્યું કે પહેલા નંબરના ખેડકામાં દહાડે પણ ખારણું બંધ કરી દેવાનું ગઈ કાલથી અમલમાં મુકવામાં આવ્યું છે, અને જરૂરી હાજતો સારૂ મુકરર કલાકોએ જ ત્યાંના કેદીઓને બહાર જવા દે છે.

રંગમ ચેટ્ટી ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં પણ એટલી તકરારો કરે છે કે બધા નોકરો એની વિરુદ્ધ થઈ ગયા છે. પરિણામ જોઈએ તો તો આપણી ફરીયાદો છેવટે કેદી બંધુઓ સામે જ છે, કેમકે અહીં બધું કામ કેદીઓ જ કરે છે. જેલમાં આવતા કેળવાયેલા માણસોએ કેદીભાઈઓને તેમજ જેલઅધિકારીઓને કંટાળા કે ત્રાસરૂપ તો ન જ થઈ પડતું જોઈએ. જેલઅધિકારીઓને આપણે આંખના કણા તુલ્ય લાગીએ છીએ, કેમકે આપણી પાસે તેઓ મનનું ધાર્યું કરાવી શકતા નથી. પણ બિચારા ગુલામી દશામાં આવી પડેલા કેદીઓને પણ આપણે શા માટે અકારા થઈ પડીએ? આપણા આવવાથી તેમનું સંકટ વધવાને બદલે તેમને આપણી સોબતથી હલકું શુભ સંસ્કાર, પ્રેમ અને આશાનું શીતળ અંજન મળતું જોઈએ.

આદિશેષેચ્ચા કરીને એક બિનઅમલદારી ગૃહસ્થ આને સવારે જેલ જોઈ ગયા. તે મારા ખાટલા પાસે જરાક ઉભા રહ્યા અને હું કોણ છું એ પૂછી નેહું. કોલમ્બુ બાબત પૂરેપૂરી તપાસ કરવાનો એનો આગ્રહ હોય એમ દેખાય છે. મેં એને કહ્યું કે દસ તોલા દાળ પણ જો દરેક કેદીને પૂરેપૂરી મળતી હોય તો તેના ચોપાણુ માટે તે પૂરતી થઈ પડે. પણ હમણાં તો એટલો

ખોરાક કેદી લંગી પહોંચતો જ નથી. દાળ દાળ બધી (પછી તેમાં દાળ હોય કે કચરો કસ્તર પણ હોય) નીચે જમી જઇને અલગ રહેતી અને કેદીઓને માત્ર ઉપલું પાણી જ પહોંચતું. તેઓ દસ વાગે આવ્યા હતા, એટલે આજે કોલમ્બુ સારું હતું. (આલું રંગમ ચેદીતું કહેવું છે. હું તો દાનસીંગની દાળમાંથી થોડી લઉં છું; કોલમ્બુ તો લેતો નથી.) સાંજે પાછું કોલમ્બુ હમેશના જેવું જ ખરાબ થઈ ગયું. ખીન ખિનસરકારી નિરીક્ષક રા. પદ્મનાભ નાઇટ્સ અઠવાડીયા પહેલાં આવ્યા હતા. મેં સાંભળ્યું છે કે આવા છ ખિનસરકારી નિરીક્ષકો છે. સાધારણ રીતે એમને ઇસ્પીતાલમાં આવવાની નવરાશ મળતી નથી અને આવી ચડે તો હાલ રહીને તપાસ કરવાની કુરસદ હોતી નથી.

ગઈ કાલે રાતે હીરાસીંગે ચીનના એક ધાડપાડુને દેહાન્ત દંડ કેવી રીતે કરવામાં આવેલો તેની પોતાની નજરે જોયેલી વાત કહી. એનું માથું કાપી નાખવામાં આવ્યું અને ઘડમાં ત્રણ માણસોએ બંદુકની ગોળી મારી. પછી છાતી ચીરીને હૃદયને બહાર કાઢ્યું. એનું માથું અને હૃદય એના ગુન્ડાઓની યાદી સહિત બનર બચ્ચે ટાંગવાનાં હતાં. આ સળ જોવા આવેલા મોટા અધિકારીઓ અને ખીન ગૃહસ્થોએ મરનાર ધાડપાડુના માંસમાંથી કકડો કકડો લીધો. મુખ્ય અધિકારી જે હીરાસીંગના મિત્ર થતો હતો તેણે તો 'આખું' હૃદય લઈ લીધું. તેથી આ ગુન્ડેગારનું માત્ર માથું જ બનરમાં ટાંગવામાં આવ્યું. જ્યારે કોઈ બહાદુર માણસનું માંસ હાથમાં આવે ત્યારે ચીના લોકો આમ તેનું માંસ વહેંચી લે છે. પાછળથી તે હૃદય એ અમલદારને ઘેર રંધાયું હતું અને બધાએ તે ખાધું, એ હીરાસીંગે જાતે

ખીન સળ એસિસ્ટન્ટ સર્જન આવ્યા છે. એના
ભાઈના કરતાં તે ઓછાં વાતુકીયા લાગે છે.

‘ગોલ્ડન ટ્રેઝરી’ માળામાંથી સૌફેટીસનાં કેસ અને
મૃત્યુનો હપોદ્દમાં વાંચ્યો.

મુલાકાત વગેરેના નિયમો જાણવા માટે દૃષ્ટાન્તરવાગીએ
સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ‘પોસ્ટકાર્ડ’ લખ્યું છે. તેણે તા.
૩ ૭ જાન્યુઆરીએ—એટલે કે મારી કાગળ પહોંચ્યા તે
કરતાં રહેજ પહેલાં—કાગળ લખ્યો છે.

૧૨ : ૧ : ૨૨—ગુરુવાર

આવૃત્તિ કાલે યુવરાજ મદ્રાસમાં આવે છે તે
માટે ઉપવાસ કરવો એવી લક્ષ્મીનારાયણની દરખાસ્ત
ઉપર તેની નેડે ચર્ચા થઈ. આખરે આને સવારે એજિ
ઉપવાસનો વિચાર છોડી દેવાનું કયુલ કર્યું. એને ગળે
હતર્યું નથી, પણ મારી મતને માન આપીને નમતું
આપ્યું છે. આ મુલાકાતથી અને તે સંબંધમાં થતી
હજવણીથી દેશ સુખીને સંતોષી છે એમ જ સરકાર
સિદ્ધ કરવા માગે છે. તેથી યુવરાજના ચન્દ્રારમાં લાગ
ન લેવાનો અને દરતાળ પાડવાનો હેતુ, દેશ અચ્છી
અને સંતોષી નથી તે બતાવવાનો છે. આખરે
આવ્યા એટલાથી જ. આપણાં મનની રિ
તેટલી વ્યક્ત થઈ જાય છે. આપણા કલાકાર
આવે તે દિવસે તે મોટા દુઃખનો દિવસ
જે આપણે જોઈએ રહ્યા રહ્યા થાય ઉપરાંત
યુવરાજ પ્રત્યે આપણને અંગત ક્રેષ છે

જોયું હતું. એને પણ ખાવાનું કહેવામાં આવ્યું, પણ એણે તો ના કહી.

ચીનમાં હંદર, ગધેડાં અને બિલાડી એ ત્રણ ચીજ સિવાય બધું ખાઈ ગણાવું હોય એમ લાગે છે. એ લોકો કુતરાંને પણ ખાય છે અને માંસની દુકાનોમાં કુતરાનું માંસ પણ વેચાય છે.

મને રામાયણમાં આપનાર દારોગો પરશુરામનું ચીનમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં લશ્કરી નોકરી કરી આવેલો હતો. તેણે ભારે દયાજનક ઢબે ચોતાની કહાણી સંભળાવી. આખી લડાઈ દરમિયાન જેને એક ગોળી પણ અડી નહિ તેને ઘેર આવતાં ખૂનના ખોટા આરોપની ગોળી લાગી. થોડા મહીનામાં છુટનાર છે. અત્યંત બલો માણસ છે !

૧૧ : ૧ : ૨૨—બુધવાર

મહાશ્વર હુસેનને ઇસ્પીતાલમાંથી રજા મળી છે. તે હવે ચોતાના પ્લૉકમાં ગયા છે. તેમણે ગીતા ચોતાની સાથે જ રાખી છે. ઍરિસ્ટર લક્ષ્મીનારાયણ ગઈ કાલે ઇસ્પીતાલમાં આવ્યા. અસહકારીઓએ આખી ઇસ્પીતાલનો ઈન્જરો લીધો હોય એમ લાગે છે. તેમણે અને તેમના મિત્રોએ જલ્દઅધિકારીઓના ગુન્હા કેવી રીતે પકડી પાડ્યા અને સુધારા દાખલ કરાવ્યા તેની લાંબી વાત તેમણે કહી. એમણે કહ્યું કે પહેલાં બહુ જ નિર્દયપણે કેદીઓને મારતા તે તેમના આવ્યા પછી બંધ થયું છે.

ખીને સખ ઍસિસ્ટન્ટ સર્જન આવ્યો છે. એના
ભાઈના કરતાં તે ઝોછો વાણીયો લાગે છે.

‘ગાહડન, ટ્રેડરી’ માળામાંથી સોફ્ટીસના કેસ અને
મૃત્યુનો હપોદ્ધાત વાંચ્યો.

મુક્તાકાંત વગેરેના નિયમો નાણુવા માટે કૃષ્ણસ્વામીએ
સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પોસ્ટકાર્ડ લખ્યું છે. તેણે તા.
૩ ૭ નવંબર આરીએ—એટલે કે મારો કાગળ પહોંચ્યો તે
કરતાં રહેજ પહેલાં—કાગળ લખ્યો છે.

૧૨ : ૧ : ૨૨—ગુરુવાર

આવતી કાલે યુવરાજ મદ્રાસમાં આવે છે તે
માટે ઉપવાસ કરવો એવી લક્ષ્મીનારાયણની દરખાસ્ત
ઉપર તેની નોંડે ચર્ચા થઈ. આખરે આને સવારે એણે
ઉપવાસનો વિચાર છોડી દેવાનું કબુલ કર્યું. એને ગળે
હતર્યું નથી, પણ મારા મતને માન આપીને નમતું
આપ્યું છે. આ મુક્તાકાંતથી અને તે સંબન્ધમાં થતી
ઉત્તવણીથી દેશ સુખી ને સંતોષી છે એમ જ સરકાર
સિદ્ધ કરવા માગે છે. તેથી યુવરાજની સત્કારમાં ભાગ
ન લેવાનો અને હડતાળ પાડવાનો હેતુ, દેશ સુખી
અને સંતોષી નથી તે બતાવવાનો છે. આપણે જલમાં
આંબ્યા એટલાથી જ આપણાં મનની સ્થિતિ જોઈએ
તેટલી વ્યક્ત થઈ જાય છે. આપણાં ઇલાકામાં યુવરાજ
આવે તે દિવસે તે મોટા હુન્નનો દિવસ હોય તેમ
જે આપણે જલમાં રહ્યા રહ્યા પણ ઉપવાસ કરીએ તો
યુવરાજ પ્રત્યે આપણને અંગત દ્વેષ છે એવો અર્થ

તેમાંથી જાણ્યે અજાણ્યે નીકળશે. દેશ હડતાળ પાડે છે; જેલમાં હોવાથી આપણે હડતાળમાં ભાગ લઇ શકતા નથી, તેથી પણ આપણો આજીવનનો જીવન કરવાની નવી રીત શોધવાનું કંઈ કારણ નથી. ગમે તેમ પણ મને તો એમ લાગ્યાં જ કરે છે કે ઉપવાસનો પ્રયોગ ખાસ મોટાં કારણો માટે અને ભારે દુઃખ તથા આત્મશુદ્ધિ માટે જ રહેવા દેવો જોઈએ. યુવરાજના આગમનનો અવસર દુઃખ જીવન કરવાનો નથી પણ આજીવનનો જીવન કરવાનો છે. રાષ્ટ્રીય પ્રાયશ્ચિત્તનું આ આખરી સાધન તો આપણે કંઈ ભારે પાપ કર્યું હોય, અથવા આપણા પર કોઈએ કંઈ ભારે અત્યાચાર કર્યો હોય તેના શોધન માટે છે. યુવરાજને જેમાંથી એક સાથે અંગત સંબંધ નથી.

કાલ રાતે ઈમ પાછો ઉખળ્યો હતો. ઇસ્પીતાલમાં આવ્યો તે દહાડાની કંઈક શાન્તિ હતી. કાલ રાતે હીરાસીંગે ખરું જ કહ્યું કે હિન્દુસ્તાન ખીલ દેશે કરતાં ત્રણ વાતમાં ચડીયાતો છે: ધર્મનિષ્ઠા, પરોપકાર અને સતીત્વ.

ડૉ. રાજન વગેરે મને મળવા માગે છે. એમણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને તે માટે લખ્યું છે. મેં એમને કહેવડાવ્યું છે કે તા. ૨૦ મીએ મારો પહેલો મહિનો પૂરો થાય છે; તે પહેલાં સાલેમમાં મારા કુટુંબનાં માણસો સાથે દિવસ નક્કી કરીને તેમની સાથે જ આવે. હું ધારું છું કે દર મહિને એક મેળાપ તેમજ એક કાગળ લખવાની ને આવેલો કાગળ વાંચવાની છુટ છે.

મહાત્મા હુસેન અને નરસિંહાચારીની ફરીયાદ છે કે આખો દિવસ અને રાત એમને ગાંધી રાખતા હોવાથી એમને ખુલ્લી દવા કે કસરતનું નામ મળતું નથી. સવારે

એક વાર જાનરે જવા માટે તેમને ખહાર કાઢે છે; અને આને જ ખુલ્લી હવા અને કસરત તરીકે ગણવામાં આવે છે.

૧૩ : ૧ : ૨૨—શુક્રવાર

આજો દિવસ કાંત્યું તથા સૌકેટિસતું જીવન-ચરિત્ર વાંચ્યું. આજે ઇસ્પીતાલમાંથી મને પાછા પેલી મારી જૂની એકાન્ત ઓરડીમાં લઈ ગયા.

અહીંયાં પણ રાતદહાડો કોટડીનાં બારણાં બંધ રાખવાના નવા હુકમોનો અમલ થાય છે. એકાન્ત ઓરડીમાં આમ પૂરી રાખે એ તો ભારે જીલમ છે. અમારા કરતાં તો સખ્ત મજૂરીવાળા કેદીઓ સુખી. એમને ખુલ્લી હવામાં કામ તો કરવાનું. પણ આપણે દુઃખ-સહનની રામબાણ અસરમાં માનનારા છીએ, તેથી ભારેમાં ભારે જીલમ સહેવાની તક મળે છે તે માટે આપણે તો આપણાં ધન્યભાગ્ય માનવાં જોઈએ.

પણ કોઈ એક માણસને હાથે નીતિનો કંઈ ભંગ થઈ ગયો એટલા ખાતર (નીતિભંગના ગુન્હેગારોની વાત જ અત્યારે તો કરીએ) તેને ૧૦૦ ચોરસ ફુટની નાની ઓરડીમાં રાતદિવસ ગોંધી રાખવો અને ઇશ્વરનાં આપેલાં પ્રકાશ, હવા અને ખુલ્લા આકાશથી તેને નાહક વંચિત કરવો એ કેટલું કૂરછો અજ્ઞાની માણસ ચોતાના અજ્ઞાનજન્ય સિદ્ધાન્તને ખાતર ગુન્હેગારને સમાજથી અલગ પાડે એ સમજી શકાય; પણ જ્ઞાનીનો કે અજ્ઞાનીનો એવો તે શો સિદ્ધાન્ત હોઈ શકે કે જેને ખાતર એ સિદ્ધાન્ત તોડનારને તંદુરસ્ત જાંદગી માટે જરૂરની

આ ચીજેથી, વંચિત રાખવાનો તેને હક હોય ? અહીં કોટડીઓની સામે જ ખુલ્લું વિશાળ ક્ષણીયું છે. એની આજુબાજુ વાડ કરીને એનું રક્ષણ કરેલું છે અને એના પર સખ્ત ચોકી પહેરા રખાય છે. વળી એ ક્ષણીયું ખીન્ન કંઈ ઉપયોગમાં આવે છે એમ પણ નથી, પણ કેમ જાણે અમારા ઉપર વેર જ વાળવું હોય તેમ અમારી ચોરડીઓને મજબુત તાળાં વાસી દહને અમારી ઉપર સખ્ત પહેરા રાખીને તેનો ઉપભોગ લેતા અમને અટકાવવામાં આવે છે. દુષ્ટમાં દુષ્ટ ગુન્હેગારોનેયે આ રીતે રાખવા એને પણ હું હલકટ અને વેરખુદ્ધિ ભરેલી હોવાનીયત જ ગણું. આણું વર્તન રાજકીય કાર્યને અર્થે રાજ્યપ્રીતી જેલમાં ગયેલા સદ્ગૃહસ્થો તરફ અસાવવામાં આવે છે માટે તે હોવાનીયત છે એવી દલીલ હું ન જ કરું. એ તો રાજકીય કેદીઓને એકલાને માટે સાફ સ્વચ્છ પાણી માગવા જેવું થાય; કેમ જાણે સાધારણ કેદીઓને તરસે મારવામાં કે રોગિષ્ટ પાણી આપવામાં હરકત જેવું જ ન હોય !

૧૪ : ૧ : રમ્-શનિવાર

હીલે રાત્રે વળી પાછી દમની પીડા થઈ.

મારા પાડોશીઓ, બી. વેંકટપ્પા અને અલૈકૃષ્ણિ નામનો મોખસો કેદી છે તે જાનને એકાન્તવાસની શિક્ષા ભોગવે છે. વેંકટપ્પાને કોર્ટ જ શિક્ષા કરી છે, પણ મોખસાને તો ખુબ માટે ૧૦ વર્ષની સખ્ત કેદ ઉપરાંત આ જેલ તરફની વધારાની શિક્ષા છે. પણ મજબૂરી, તરીકે એમને દોરડું વણવાનું કામ કરવું પડે છે, તે સિવાય હું સાદી કેદ ભોગવું છું તેમાં અને એમનામાં હું કંઈ મારે ફેર

નેતો નથી. કોટડીમાં પૂરાઈ રહેલું એ તેમને ને મારે માટે સમાન છે. હું નથી માનતો કે આ હેતુપૂર્વક કરવામાં આવતું હોય. સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પૂછી ખાતરી કરવી એ જ ઉત્તમ છે. અલખત્ત, ઇરાદાપૂર્વક કરેલી ગમે તેટલી શિક્ષાઓ ખમવાને આપણે આવ્યા છીએ, પણ ભૂલથી અમુક સજા થઈ ગઈ એવો બચાવ કરવાનો પ્રસંગ એ લોકોને ન મળવા દેવો નેહયે. સવારના છ પછી થોડીક વાર ફરવા દઈ સાત વાગ્યાથી મને પૂરી દીધો. અલૈકુદ્દી સરકાર માટે દોરડાં વણે છે, ત્યારે ચાલો હવે હું પણ મારે પોતાને માટે જરા કાંતું.

બહારની દુનીયામાંની વાતો ક્યારેક ક્યારેક અહીં આવે છે. વાતો કહેવા કરતાં વાતોના પડછાયા કહેવા વધારે યોગ્ય છે, કેમકે પડછાયા પરથી વસ્તુનો આકાર નેટલો કદપી શકાય તેટલી જ આ અફવાઓ ઉપરથી ખરી હકીકત કળી શકાય. અહીં સાચામાં સાચી વાત આવે તોપણ તે ખૂબ મીઠું મરચું ભભરાવેલી જ. મદ્રાસની શહેરી પોલીસે છેલ્લા દસ દિવસથી હડતાળ પાડી છે; બહિષ્કાર સફળ થયો છે અને યુવરાજ આવ્યા ત્યારે આખું મદ્રાસ અંધકાર અને શાન્તિમય હતું; રસ્તાઓમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ભાષણો થયાં હતાં; સરકાર પક્ષના કોઈ એટ્ટીએ સ્વરાજની નિન્દા કરી તેથી એક ઠેકાણે સ્કેન્ન તોફાન થયું છે; આખરે લસ્કરી સિપાઈઓ આવી પહોંચ્યા, ગોળી ચલાવી, છ મરણ થયાં; ઉત્તર તરફની સરહદમાં લડાઈ જગી છે અ સરકારે પુષ્કળ હાર ખાધી છે; હજી મલબારમાં તોફાન શમ્યું નથી; વગેરે કંઈકંઈ ખરંખોટું જ્વલમાં સાંભળીએ. લક્ષ્મીનારાયણની પત્ની કેટલાંક સગાંબહાણાં સાથે આજ સવારે આવીને ઇસ્પીતાલમાં એના પા મળી ગઈ એ પણ ખબર પડી છે.

અપોરતા ૩-૧૫ કલાકે મને ખબર મળી કે ડૉ. રાજન
 વગેરે કેટલાક લાઇઓ મને મળવાને આવ્યા છે અને
 મારી વાટ જુએ છે. મારે તેમની જોડે વાત થઇ. લાઈ
 અને છોકરાંઓ પણ આવ્યા હતાં. બધાં ખુશ છે અને
 સૌને હિંમત છે. અને મારે પણ એટલું જ જોઈએ છે.
 સાલેમમાં ચાકીતું કામ ચાલુ છે એ જાણી મને આનન્દ
 થયો. જોકે કેટલીક દુકાનો બાળી નાખ્યાતું સાંભળી
 મને અફસોસ થયો. વાસુદેવૈયા જેવા સીધા માણસને
 છ મહિનાની સજા કેદ મળી છે. અનંતાચારી કાચી
 જેલમાં છે અને રામકૃષ્ણૈયા અને ખીજ એક મુસલ-
 માનને ત્રીપતુર કાયદાના અનાદર માટે છ મહિનાની સાદી
 કેદ મળી છે. આતું નામ કંઈક થયું કહેવાય. મને ખૂબ
 ધચ્છા છે કે આવા અનેક જણ લડતને ખેંચીને જેલના
 દરવાજામાં પેસાડી દે. આ તામીલ પ્રદેશમાં આપણે એટલું
 જ અસરકારક કરી શકીએ તેમ છીએ. કહે છે કે નેહરુને
 અને મને જનરલ સેક્રેટરી નીમ્યા છે, અને વી. જે. પટેલ
 નેહરુની અવેજીમાં અને ડૉ. રાજન મારી અવેજીમાં સેક્રે-
 ટરીતું કામ કરે છે. ગાંધીજી ‘સરમુખત્યાર’ નીમાયા
 છે, એટલે કે સમિતિઓ બોલાવ્યા વગર પણ મહાસભા-
 ને નામે કામ કરવાની તેમને મુખત્યારી આપવામાં
 આવી છે. ઠીક થયું; પણ એમને એ સ્થાન સાચવનાર
 ચોતાની પાછળ કોઈ મળવો દુર્લભ છે. મુંબઈમાં બધા
 મતના માણસોતું એક સંમેલન થયું છે અને સર શંકરન
 નાયર તેના પ્રમુખ છે. ગાંધીજી તેમાં હાજરી
 આપે છે. મને ફીકર થાય છે અથવા મને એવી આશા
 છે કે એતું પરિણામ કંઈ જ ન આવે; કેમકે આવી
 સભાથી કંઈ ફાયદો થાય એવું માફે માનવું નથી. આવી
 સભાતું બહુ બહુ પરિણામ આવે તો તે એટલું જ કે

આપણે આપણી માગણીઓ ઓછી કરીયે, અથવા મહા-
સભાનો કાર્યક્રમ સુલભતરી રાખીયે. એનાથી ખીજું
કશું જ તેમાંથી નીકળે તેમ નથી—અને હમણાં જીત
પાસે આવતી નય છે તે પ્રસંગે તો તેવા પગલાનો
વિચાર જ કેમ આવે ?

ડૉ૦ રાજને યુવરાજ આવ્યા ત્યારે મદ્રાસમાં થયેલા
ખનાવોના દુઃખદ સમાચાર કહ્યા. ડરામણી ખૂબ થઈ.
હડતાળ સફળ થઈ હતી ખરી, પણ કંઈક અંશે તો
ડરામણીની મદદથી જ. મને આ જાણી નવાઈ લાગી,
કેમકે અગાઉની બધી હડતાળો વ્યવસ્થિત રીતે પાર
પડી હતી. ડરામણી કે તોફાન કોઈ વાર થયાં ન હતાં.
કહે છે કે આ વખતે હડતાળ ન પડે તે માટે સામા
પક્ષ તરફથી ભારે ચળવળ થઈ હતી, અને તે વિરોધી
ચળવળને તોડી પાડવાની કાલચથી જ લોકો આ અવળે
રસ્તે ચડ્યા એમ જણાય છે. વેલિંગ્ટન સીનેમા ઉપર
સરકારી વાવટા ચડાવવામાં આવ્યા તે જોઈ એક મોટું
ટાણું તેના ઉપર ધસી ગયું. ડૉ૦ રાજન કહે છે કે
પોલીસ અને લશ્કરી સિપાઈઓ બહુ સારી રીતે વર્ત્યા
હતા; પણ સીનેમા કંપનીના કોઈ માણસે બંદુક
ફોડીને ટ્રિપ્લિકેનના એક સુસલમાનને મારી નાખ્યો.

મને જાણીને આનંદ થયો કે રામનાથને મદ્રાસમાં
સ્વયંસેવકોનું કાર્ય પોતાના હાથમાં લીધું છે. રાજ-
ગોપાલન મહાસભામાં નથી ગયા. મેં ડૉ૦ રાજનને
ગામડાંમાં ફરી કામ આગળ ધપાવવાનું કહ્યું.

‘સ્વરાજ્ય’ ઠીક ચાલે છે અને એના આહ્વાન વધ્યા
છે એ પણ જાણ્યું. ‘ઇન્ડિયેન્ડન્ટ’ બંધ થયું. મહા-
દેવને ૧૮ મહિના મળ્યા. દેવદાસ હસ્તક્ષિપિત અહ-

વાડિક કાઢે છે અને નક્કલ કરનાર ૧૦૦ સ્વયંસેવકો તેને મળ્યા છે.

મિં. ઍન્ડ્રુઝ મલબાર જઈ આવ્યા અને ત્યાંથી ગાંધીજી પાસે ગયા છે અને વારીકુન્નેથ મહમ્મદ હાજી ગિરફતાર થયા છે એવું સાંભળ્યું. એની ગિરફતારી સાથે બળવાનો અંત આવ્યો માની શકાય.

આ મેળાપ પછી દરવાજેથી પાછો આવતો હતો ત્યાં બિનસરકારી નિરીક્ષક મિં. દુરાઇસમૈય્યા મળ્યા. તેમના પોશાકની ટાપટીપમાં એક પણ ખામી જડે તેમ ન હતું. તેમણે મારી તળીયત તથા ખોરાક વિષે પૂછપરછ કરી. એકાન્ત કોઠડીમાં પૂરી રાખે છે તેની વાત કરી. આમ અમને કંઈ ભૂલથી પૂરવામાં આવે છે કે નાણીનેધને, તેની તપાસ કરવાતું કહ્યું. તેમણે આ બાબતની નોંધ લઈ છું કહીને જવાબ આપ્યો, પણ મને ધાર્સ્તી છે કે એ કંઈ જ નહિ કરે.

ડૉ. રાજને બહારની દુનીયાતું જે દૃશ્ય મારી આગળ ખડું કયું તે એકંદરે જોતાં મનને ખુશી કરનારું નહોતું. વિનય કેટલો સમીપ આવી પહોંચ્યો છે તેવું લોકોને હજી જ્ઞાન થયું નથી. એક પ્રયત્ન કરી લેવો એવો નિશ્ચય તેમણે હજી કર્યો નથી. સર્વસ્વનો ભોગ આપીને લટત ચલાવવાની સદ્વૃત્તિ પ્રભુ તેમને આપો ! આંધ્રવાસીઓ વિષેના સમાચાર ઉત્સાહપ્રેરક છે. કેટલાક તાલુકામાં કર ન ભરવાની હીલચાલ એમણે આદરી છે.

૧૫ : ૧ : ૨૨—રવિવાર

ગાંધી કાલે એક દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળ્યા. એન. એસ. રામસ્વામી આયંગરની સામે મંડાયેલા રાજદ્રોહના કેસમાં તેમણે દીનભાવે માફી માગી છે. એક વરસ સુધી રાજકારણમાં ન પડવાની કબુલત આપી તેઓ છુટી ગયા છે. આટલી સારી કારકીર્દિ અને મોભાવાળો માણસ આમ સ્વમાનને ભૂલીને ખુદી રીતે રાણુ કેમ સ્વીકારી શકતો હશે તેની કલ્પના જ મારાથી થઈ શકતી નથી. આ બનાવ જોતાં દુનીયામાં શાને ‘અશક્ય’ ગણવું ? હે પ્રભુ, નિર્બળતાથી અમારી રક્ષા કરજો અને હિંમત તથા દેશભક્તિના પન્થમાં અમને દૃઢ રાખજો.

હમેશના ઉપયોગમાં આવતી ઝીણી ઝીણી સાદી ચીજોમાં પણ કેટલી ખૂબી રહેલી છે તેનું જ્ઞાન થવાને માટે તે તે ચીજોનો અમુક વખત માટે ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે. આજકાલના સામાન્ય જીવનના નિરંકુશ સ્વચ્છંદને લીધે સાદી વસ્તુઓમાંથી આનન્દ ભોગવવાની શક્તિ આપણે જોઈ બેઠા છીએ, અને વધારે ને વધારે જંજળની વૃણામાં તણાતા જઈએ છીએ; છતાં પણ ખરી વૃત્તિ તો નથી જ મળતી. કોઈ કોઈ વાર જરૂરી વસ્તુઓના થોડા સમયના ત્યાગથી શરીર અને મન ઠંડાણે આવે છે, અને તે વસ્તુની ખરી ભૂખ ઉઘડે છે. સાદો પ્રકાશ, તાજી હવા અને તેમાં ટહેલવામાં કેટલું સુખ રહેલું છે તેનો અનુભવ મને ગઈ કાલે પહેલી જ વાર સવારમાં મારી કોટડીનું ધારણું ઉઘડ્યું તે વેળાએ થયો. સાદા ખોરાકમાં કેવો સાત્ત્વિક સ્વાદ રહેલો હોય છે તે જલમાં ગાળ્યાં બધી મને જેવું સમજાતા.

લાગ્યું છે તેવું તે પહેલાં હું સમજી શકતો નહોતો. પ્રવૃત્તિમય જીવનમાંથી પ્રાસંગિક નિવૃત્તિને અને ઉપવાસને ભારે વિપત્તિ માનવામાં જેટલી મૂર્ખાઈ છે તેટલી જ જેલથી હેખતાઈ જવામાં છે.

રવિવાર અને તેવા રજના દિવસો અમારે બંદી-વાનોને માટે તો ઉલટા આપદાના જ છે. દરરોજ કરતાં દારોગાઓ અને ખીલ અધિકારીઓ ઘણા વહેલા ઘેર ચાલ્યા જાય છે. તેથી જલદી જલદી અમને ખવડાવી વાસણો મંજવી લઈ પરવારી લેવાની તેઓ ઉતાવળ કરે છે. જરાક વિચાર કરીયે તો આપણે તેમની ઉતાવળને રાજખુશીથી તાળે થવું જોઈએ અને પોતે થઈને ખારણાં વહેલાં વાસવામાં તેમને મદદ કરવી જોઈએ, કે જેથી તે બિચારાઓ વહેલા વહેલા ઘેર જઈને ખેરાંછાકરાંને મળે. દારોગાનું જીવન એના સાથી કેદી કરતાં ભાગ્યે જ સાફ હોય છે. કેદીને ખાવાનું ફક્ત મળે છે ખરૂં, પણ દારોગાને કદાચ પગાર તરીકે એથી જરાયે વધુ મળતું નહિ હોય. ઉપરી અમલદારોની અને તેમની જોડકમીની જેટલી ધાસ્તી કેદીને હોય છે તેનાથી દારોગાને ઓછી હોતી નથી; અથવા કદાચ દારોગાની ચિંતા વધારે હશે. એકંદરે જોતાં એ બિચારાનું જીવન અત્યંત કંગાળ છે. અલખત્ત, ખાપડા કેદી લોકો ઉપર ધાતકીપણું વાપરીને પોતાનાં બધાં દુઃખોનું તે તેમના પર અજાણતાં વેર વાળે છે. ‘અમને ૩૦ રૂપિયા આપો, એટલે બસ; અમારો નિર્વાહ સુખરૂપ ચાલે. ગાંધી આપે કે સરકાર આપે તેની અમને દરકાર નથી. સરકાર કરતાં ગાંધી પાસેથી બે રૂપિયા ઓછા મળતા હશે તોયે અમે ખુશીથી લઈશું.’ આ એમની મનોદશા છે.

ઘરપીતાલ એ તો માકડનો બરેલો નરકવાસ જ છે. મેં સાંભળ્યું છે કે બધા વૉડમાં આવું જ છે. ખ્લૉકસમાં તો વધારામાં ન્હા અને ચાંચડનો પણ ઉપદ્રવ છે.

કેદીઓની કામળી અને લુગડાં અઠવાડીયામાં માત્ર એક જ વાર ઘોવાય છે, પણ ઘોનારા હરીફોનું થાકું મોડું થતું હોવાથી થોડાક પાણીમાં કપડાં ઝોળ્યાં ન ઝોળ્યાં ને તેમને કાઢી મુકવામાં આવે છે. જેલ ન જેલ હોય તેવાને આશ્ચર્ય જ થાય કે આટલા પાણીમાં આખું શરીર અને લુગડાં શી રીતે ઘોવાતાં હશે. ઉચે જુઓ તો નળની અને નહાવાના કુવારાઓની સુંદર સગવડો રાખેલી છે ખરી. કોઈ નિરીક્ષક તો એ જોઈને ખુશ થાય. પણ કુવારા તો ખોટકાઈ ગયેલા જ હોય છે. આ એકાન્ત કેદીઓનાં ખ્લૉકમાં મારી પોતાની અને બીજા કોટડીઓમાં માકડ અને ન્હા પ્રમાણમાં ઓછાં છે. કોટડીમાં સરસામાન કંઈ જ ન મળે. માત્ર પથારી રાખવા સારૂં છંટોની એક ઓટલી છે. ઉપર ચુનાથી ચણેલું કમાનના આકારનું છાપકું છે; સોડાના સળીયાથી જડેલું બારણું છે. અહીં મરદી નહિ હોવાથી ન્હા માકડનો ત્રાસ નથી. ઘરપીતાલમાં મારો રાતનો કાર્યક્રમ હમેશાં માકડ વીણ્યા કરવાનો જ રહેતો. આ વાતે આ એકાન્ત કોટડીમાં ભારે સુખ છે, પણ અહીં વળી માખીઓનો ત્રાસ છે. બ્રિટિશ જેલના આ સહ-વાસીઓ જો પોતાની કેટલીક કુટેવો મુકી દે તો મારું ઘર તેમને માટે ખુલ્લું છે. મારા ખાણામાં તેમનો ભાગ છે. જો મારી પેઠે માત્ર ભાત અને કોલમ્બુ કે દૂધ અને સાબુઓખા પર જ ગુજરો ચલાવવાનું તેઓ વચન આપતા હોય તો ખુશીથી એ બિચારા

ભૂખ્યા પડોશીઓને હું મારા ભાણામાં ભાગ આપુ
પણ એમને તો જે આવે તે ખર્ચે છે. વળી તેમની
સ્વાદૃષ્ટિ હલકા પ્રકારની પણ ખરી. આથી મને પસંદ
ન હોવા છતાં મારે એમની ઉપર સખત ચોખી રાખવી
પડે છે.

શહેરના મિત્રોના સહવાસમાં જ રહેતો હોઈ તેમ
રોજ દાઢી સાફ રાખું છું. પહેલા ખર્ચામાં આંખના
મિત્રો રહે છે ત્યાંથી અસ્ત્રા મંગાવું છું. અસ્ત્રા ખુફા
હોય છે અને બળતરા કરે છે, છતાં દાઢી સાફ તો
રાખું જ છું. જેલના હન્ટમેથી તો તોખા. હું ધાંદું છું
કે આ લોકોની જોડનો તો એક જ હન્ટમ મને થોડા
વખત પહેલાં સાલેમમાં મળેલો. સારા હન્ટમે કાં તો
બહુ ભલા હોય છે અથવા હોશીયાર હોય છે તેથી
તેઓ જેલમાં પકડાતા નથી.

જેલની અંદરનો બ્રાહ્મણ રસોઇયો બહારના જમતમાં
તેના ભાઈઓ હોય છે તેટલો જ ખરાબ છે. મેલ,
વાળ, ભિન, રેતી અને કાંકરીના મિશ્રણથી બનેલા
અહીંના ચીતરી ચડે એવા સ્વાદવાળા ભાત અને કોલમ્બુ-
ની જોડ મળે તેમ નથી. ચોખા વગેરે ઝાડકવા માટે
રસોઇયો જવાબદાર નથી, અને સ્વાદ માટે તો કોઈ
જ જવાબદાર નથી. શીખ લોકોને માટે એમનો જ એક
માણસ નિધનસિંગ રાંધે એવી વ્યવસ્થા થઈ છે. એને
કોઈ મંદદ કરતું નથી, પણ એ કાળજીથી સીધું બરાબર માપ-
સર મેળવે છે, પોતે ચારતો નથી અને બીજાનેય ચારવા
દેતો નથી તથા મન દબાવે ચોખ્ખી રસોઇ કરે છે. પણ
એક સાધારણ બ્રાહ્મણ કેદી ક્યાં અને સરકાર સામે
કાવતરું કરવાના ગુન્હા માટે ચોતાની મજબૂત ગરદન
પર જન્મદીપનો ભાર વહન કરતાર અને આંદામાન

જય આવનાર એક સદ્ગૃહસ્થ ક્યાં ? જેનો મુકાબલો કરવો એ જ અનુચિત છે. દરરોજ સવારે પોતાના 'વંદેમાતરમ્'ની સાથે તે મારે સારૂ જે પાતળી ચપાટી બનાવીને મને મોકલે છે. જમવા વખતે પણ તે મારે માટે દાળ લઈને 'વંદેમાતરમ્' કરતા હોજર જ હોય છે. હું કોઈક વાર સામે 'રામ રામ' કરું છું અને કોઈક વાર 'વંદેમાતરમ્' કરું છું. એ વાત કરે છે તેમાં 'મે' અને 'કેન' એ જે જ અંગ્રેજી શબ્દો હું સમજી શકું છું. બાકીનું બધું એ પીર હૃદયમાંથી પ્રગટે છે ને તે જ સમજે છે; મારે માટે તે અગ્રાહ્ય છે. એક અપવાદ હતો તે મારે કહેવો જોઈએ. ઘણા ખંતથી અનુમાન કરીને મેં શોધી કાઢ્યું કે નિધનસિંગની ભાષામાં 'ચે' એટલે આપણું. તે દાળચપાટી 'ચે' કરે છે; ડેપ્યુટી જેલર શાક વગેરે સીધાની વસ્તુઓ 'ચે' કરે છે. બ્રિટિશ જેલમાં કદી છુટ રાખી હોય તો કાગળ કે ચિઠ્ઠી પણ 'ચે' કરી કહેવાય. જો આપણે બધા નિધનસિંગની ચેકે આટલુંક જ અંગ્રેજી જાણતા છતાં તેના જેટલા બહાદુર અને પ્રામાણિક હોત તો આપણી જાંદગી ભારે સુખમય હોત અને હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર હોત.

ચાલો હવે કાંતવા 'જેસુ'. ગાંધીજીને ક્યાં ખબર છે કે આ જેલની કોટડીમાં આ નાનકડો રેંટીયો તો મારા નાના ભાઈ જેટલો મને બહાલો થઈ પડ્યો છે. આ તેઓ જુએ તો તેમનું હૃદય કેવું ઉછળે ! તેમની આંખો આનંદથી ફેવી હસે !

૧૬ : ૧ : ૨૨—સોમવાર

આજ સવારે જેલના રાજા પોતાની અઠવાડિક તપાસ ખતમ કરી આ બ્લૉક છોડી ગયા કે તરત જ જે શીખ કેદીઓ સામા થઇ જવાથી ધમાલ થઇ રહી. દારોગાઓએ દોડધામ કરી મુકી અને હાથકડીઓનો ખણખણાટ સાંભળાવા લાગ્યો. એ જે જાણુને હાથકડી કરીને અંધારી કોટડીમાં લઇ જવામાં આવ્યા છે.

કાલની રાત તો દમને લીધે ભારે આકરી ગઇ. મને લાગે છે કે મારે બપોરના ખાણામાંથી પણ દાળનો ત્યાગ કરવો પડશે. તેથી આજ સવારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવ્યો ત્યારે મેં અને પૂછ્યું કે ભાત અને દાળને બદલે એક વાટકી દૂધ અને પાંઉ મને મળશે ? તેણે કહ્યું : 'મળી શકશે.'

લાલાજીને સરકારે છોડી મુક્યા એમ સાંભળ્યું છે. આ સાંજે હોય કે ખરાળે હોય. પાંજળના લોકોના મન ઉપર એની શી અસર થશે તે આહીં રહ્યા રહ્યા કહેવું શક્ય નથી.

મદ્રાસની હડતાળનો ઉત્તર અંક લજવાનો શરૂ થઇ ગયો છે. કહે છે કે લગભગ ત્રીસ માણસની ધરપકડ થઇ છે, પણ તેમાં કોઇ પ્રતિષ્ઠિત માણસ નથી. ત્યાગ-રાજ એટલીના ધરને લોકોએ ઘેરો ધાલ્યો હતો એ વાત ખરી લાગે છે.

મેં સાંભળ્યું છે—સાચું ખોટું તો રામ જાણે—કે મારા વિષે મદ્રાસની ધારાસભામાં કેટલાક સવાલ પૂછાયા હતા. મને વધારે સગવડ મળે એવા પ્રયત્ન ન થયા હોય તો સાફ મુદત પહેલાં જ છુટી જઈ તો મારે આટલું સહન કર્યું બધું પાણીમાં નય.

૧૭ : ૧ : ૨૨—મંગળવાર

ગાંધી કાલે રાતે ૧૧ વાગે અમારા જ્ઞાપીરાના ખુટના અવાજથી મારી ઉંધ ઉડી ગઈ. અમથી આંખ જ મળી હોવી જોઈએ. નહિ તો આટલા સહેજસાજ અવાજથી જાગી ન જવાત. શાસ્ત્રીયાર વાંચતા હતા, તેમને કહેવામાં આવ્યું: ‘સૂઈ જાઓ; આટલી મોડી રાત સુઈ ન વાંચવું.’ સવારના હું વહેલો ઉઠ્યો અને પ્રાર્થના કરી. ક્યાંયે સુઈ કોટડી ઉઘડવાની વાટ જોતા ખેસડું પડ્યું. મુખ્ય દારોગાને પૂછ્યું કે આજ કેમ આટલી મોડી કોટડી ઉઘડી? ‘આજ તો રજા છે.’ ‘કેમ, શાની?’ ‘યુવરાજ’ એટલું કહી તે હસ્યો.

ખેરના પાંઈ ખાતો અને સાંજના દૂધ-સાખુચાખાની કાંજ લેતો. તેને સારૂ છરી અને ચમચો મોકલવાનું ડેખ્યું જોઈને વચન આપ્યું છે.

સ્નાનાદિક આટોખ્યા પછી અડધો કલાક આમસેમ ખુદી હવામાં ફર્યા અને પછી કલાક કાંત્યું. એન. કે. વિજયરાઘવને જે રેંટીયા મોકલ્યા હતા. તેમાંનો ભારે હતો તે મેં મહમ્મદ ધાઉજને આપ્યો હતો, અને મારે માટે હલકો રાખેલો. ઇસ્પીતાલમાંથી આવ્યા પછી મારે રેંટીયા જ હું વાપરું છું. જેણે હલકા રેંટીયા કરતાં તો આ રેંટીયા ઘણું જ સુંદર છે. તેલની ધાર જેવો ફરે છે. આ રેંટીયા ન હોત તો જલના દિવસો કેમ જાત ?

કુરળ અને બાઇબલ કાલ રાતે વાંચ્યાં. ગણેશે મારા પર પોલ રિશાર કૃત ‘ઇશુના ચાળખા’ (સ્કર્ન ઓફ ક્રાઇસ્ટ) નામનું પુસ્તક મોકલવાની મહેરબાની કરી છે. તેના ઉપર નજર ફેરવી ગયો. ઇશુના જીવન અને ઉપદેશથી હાલના ખ્રિસ્તીઓનું વર્તન કેવું ઉંધું છે એ જાતાવીને સાંપ્રત ખ્રિસ્તી ધર્મ પર ઘણા હુમલા ચલેલા છે. આ

પુસ્તકમાં તેનું જ પુનરાવર્તન છે. આખી ચોપડી સૂત્ર-રૂપે લખાઈ છે. કોઈક વાર આ નાનાં સૂત્રો અર્થનો મર્મ ખરાબર વહેત કરનારાં હોય છે, તો કોઈકવાર લાખા મોળી પડે છે. ગણેશ ચોતાની ચોપડીઓનો દેખાવ એવો સુંદર કરે છે કે ઘણી વાર પુસ્તકની વસ્તુમાં હોય છે તેના કરતાં દેખાવમાં જ વધારે માલ હોય છે.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાછો મને ઇસ્પીતાલમાં મોકલવાનો હુકમ કર્યો લાગે છે. મેં સળ ઍસિસ્ટન્ટ સર્જનને કહ્યું કે મને પૂછવામાં આવે તો હું તો કોટડીમાં જ રહેવાનું પસંદ કરું. ઇસ્પીતાલના માઠડથી હું હારી ગયો છું. રાત્રે વારંવાર વપરાતાં તગારાંને લીધે એમ જ લાગે છે કે જાણે કોઈ મોટા જનરના ઓટલા ઉપર સૂતા હોઈયે. અધુરામાં પૂરું કેટલાક દરદીઓની વેદનાના ઉદ્દગાર અને કેટલાકનો સનેપાત ચાલતો હોય. અહીં કોટડીમાં જોકે એકાંત કેદ છે, છતાં ઇસ્પીતાલ કરતાં કોટડી સારી છે. સૉક્રેટિસનું થોડું તામિલ લાખાંતર ચલાવ્યું. બપોરે પછી રામાયણ. બહુ અશક્તિ જણાઈ. યુવરાજને ખાતર સાંજના ચાર વાગે વાળું કરી લેવું પડ્યું અને પાંચ વાગે કોટડીમાં પૂરાઈ જવું પડ્યું. અંધારું થયું ત્યાં સુધી કાંત્યું. આ રેંદીયાની સુંદરતા અને સરળતા—ખરેખર એ એક કાવ્ય જ છે. રાત્રે કુરળ.

મુંબઈમાં ૨૦૦૦ માણસોને પકડવામાં આવ્યા છે અને તે બધાને મદ્રાસ લઈ આવ્યા છે, એવી એક અજળ વાત સાંભળી ! આવું ખરેખર બનતું હોય તો આ દેશ કેટલો નસીબદાર !

છેલ્લી ગપ એ આવી છે કે સાલેમમાં કોઈ ‘કલેક્ટર’નું ખૂન થયું છે. આવી વાતોમાંથી સાર એટલો જ સમ-

ભય છે કે લોકોમાં ગમે તે રીતે કંઈક તોફાન સળગાવવાની આતુરતા રહેલી છે.

૧૮:૧:૨૨—બુધવાર

અવિરત પ્રાર્થના કર્યા છતાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર હજી કરી શક્યો નથી. સટકતા મનને સ્થિર રાખવું બહુ મુશ્કેલ છે; અને સ્થિર કર્યા પછી પણ ખરા લક્ષ્ય પર ચોંટવાને બદલે દેહ પર, સગાંબહેલાં પર અને દેશ પર જ તે ચોંટે છે, અને નિર્મળ ન થતાં નવીન વાસનાઓ સર્જે છે. આ અવસ્થાએ મારે પોતાને એક જ ઉદ્દેશને અર્થે પ્રાર્થનાઓ કરવાની હોય. પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનો ઉદ્દોગ કરવાનો જ તે ઉદ્દેશ છે એક વાર તેનાં દર્શન થયાં એટલે બાકીનું બધું એની મેળે થઈ રહેશે. પ્રભુને ‘પ્રત્યક્ષ’ કરવાને જૂના વખતના ઋષિઓ જે તપ કરતા તેનો શો અર્થ તે હવે હું સમજું છું.

અસહકાર કંઈ રાજકીય હેતુ સાધવાનું એક સાધન જ નથી. એ તો ધર્મ જ છે. પાપ સાથેનો સહકાર તો દેવો એ નિરપેક્ષ ધર્મ છે. એમ કરવાથી આપણે અંચેન્નેને કાઢી મુકી શકીએ છીએ એટલા માટે જ એ ધર્મ છે એમ નથી. આપણે જે પાપના પાશમાં ફસાયેલા છીએ તેવાં બંધનને છેદવાં એ નિરપેક્ષ ધર્મ છે. આ કંઈ હાલતુરત માટે અથવા અમુક મર્યાદિત વખત માટે કાઢેલો રાજદ્વારી ઝર્યક્રમ નથી. પોતાના દેશબંધુઓનો અધઃપાત કરવામાં શરીર ન થઈ એ ત્રિકાલાબાધિત ધર્મ છે. મહાસભાએ મુકરર કરેલી મુદતમાં જ આખી પ્રજાને તે કબુલ કરાવી શકીએ કે ન શકીએ તે મહત્વનો સવાલ નથી; બીજા ઉપાયો નિષ્ફળ થયા છે

માટે કેસરીયાં તરીકે અખત્યાર કરેલો આ ઉપાય નથી; પણ સત્ય અને દયાના જેવો જ આ ત્રિકાલ વડે અખાધિત ધર્મ છે. તેમાં પરિણામ જોવાનું ન હોય કે તક આવે ત્યારે પાળીએ એમ કહીને રાહ જોવાની પણ ન હોય. આપણને પરવશ બનાવી દે તેવા પરદેશી રાજ્યની સાથે તેવા રાજ્યને કાયમ કરે તેવા કોઈ પણ કૃત્યમાં સહકાર કરવાનો ઇનકાર કરવો એ કુદરતી કાયદો છે, એ મનુષ્યસ્વભાવ છે. રાષ્ટ્રજીવનનો આ સ્વાભાવિક નિયમ આપણે ભૂલી ગયા અને તેથી એવી જડતામાં આવી ગયા કે ગુલામીનું ભાન પણ ન રહે. હવે જીવનનો આ નિયમ આપણે પાછો શોધી કાઢ્યો છે. તેનું પાલન કરવું એ આપણો ત્રિકાલખાધિત સાર્વભૌમ ધર્મ છે.

બહારથી કંઈક ખખડાટ થતો લાગે છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કોટડીએ આવીને મારી તળીયત વિષે પૂછપરછ કરી. એણે કહ્યું કે પાંઉ સાથે મને માખણ આપવામાં આવશે. તેણે મને સલાહ આપી કે પાંઉ કરી ગયા પછી આવો. ગરમ ખાવાથી અપચો થાય.

જે નવી ગપ: એક વેનીયમ્બડીના ચોલીસ સબ ઇન્સ્પેક્ટરના ખૂનની અને બીજી અમારા વડા દારોગાનો છાકરો મદ્રાસ સીટી ચોલીસમાં કૉન્સ્ટેબલ હતો તેણે અસહકારી થઈને રાજીનામું આપ્યાની. આ બીજી વાતથી દારોગાઓ ખુશ ખુશ થઈ ગયા છે, કારણકે તેમને ચોતાના ઉપરી ઉપર ભારે અપ્રીતિ છે.

આજે જ ખર્ચ પડી કે શાસ્ત્રીયારને મધુમેહનો રોગ છે. એ જરા નબળા દેખાય છે, અને હોવા જોઈએ તેટલા આતંકી લાગતા નથી.

બિચારા થીવન ધરૂપીતાલમાં દરદીની સેવા કરે છે. તે કંટલો માયાણુ ને લલો ! નિયમસર અને પ્રામાણિક-પણે તે માંદાની માવજત કરે છે. આ કહેવાતા ગુન્હે-મારોનો તબીબ હું જેમ જેમ આવતો જાઉં છું તેમ તેમ મને ખાંતરી થતી જાય છે કે આપણા કાયદાઓ, મુકદ્દમાઓ અને શિક્ષાઓ એ બધાની પદ્ધતિ ધરમૂળથી ખોટી છે.

૧૯ : ૧ : ૨૨—ગુરુવાર

હું જાણુએથી મદદનીશ દાકતરે મહેરબાનીની રાહે મારી તબીબતના સમાચાર પૂછ્યા. હવે નવા ફેક્ષા નીકળતા નથી એ જાણીને, આ રોગ સાર મને મુકેલી રસી તેણે પોતે જ શોધી કેમ ન હોય એવી રીતે તે વાત કરવા લાગ્યા. રસીનો મૂળ શોધક પાશ્ચર પોતે પણ આટલો ખુશ ન થાત. ચોરાં વગરરાંધેલાં ટમાટાં ખાવાની મેં રજા માગી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે કબજાયાત-ને માટે પાંઉ દવા જેવું કામ કરે છે. હમણાં મારે ટમાટાંને માટે બહુ આગ્રહ ન રાખવો એવી તેમણે સલાહ આપી. ટમાટાંથી વખતે દમ વધી જાય ! ખરું કારણ તો તે સુપરિન્ટેન્ડન્ટથી ગભરાય છે એ જ જણાય છે.

વેલોર જેક્ષના અપ્રસિદ્ધ ગેઝેટમાં નીચેના સમાચાર આપ્યા છે. (તિના ઉપરની ટીકા 'મારી પોતાની છે.) હિ વેલોર હજી તહનામાનો અસ્વીકાર કરવાની પોતાના લોકોને સલાહ આપે છે. ભરતપુરના મેજિસ્ટ્રેટ કંટલાક રાજદ્રારી કેદીઓને ખીજ કેદીઓના દેખતાં ફટકા માર્યા

તેથી ભારે ખળભળાટ થયો છે. આવા મૅનિસ્ટ્રેટ ખરે જ આપણા હિતેશ્રી જ છે. કુરુગુળમાં ભારે પકડાપકડી સંભળાય છે. સાહેબ પણ પાછળ રહ્યું નથી. અતુર ખાતે સવિનયસંગ કરવા માટે પાંચ જણ ઉપર સમન્સ નીકળ્યાં છે. સી. અનન્તાચારી ઉપર કમ થાલે છે. વાસુદેવૈયાને છ મહિનાની સખત જેલ મળી છે. તિર-પથુર વાળા વહાળ સાહેબને છ મહિના સખત અને રામરવામી આચરને છ મહિના સાદી મળી છે. કોઈ શ્રીનિવાસન નામના માણસે પોલીસમાંથી રાજનામું આપ્યાનું સંભળાય છે તે વળી કોણ હશે? ટનકાશી અને તિરવેલોરમાંથી ઓનરરી મૅનિસ્ટ્રેટોનાં રાજનામાંની ખબર આવી છે. આવા છુટાછવાયા પ્રસંગો ભેકે બહુ મહત્વના નથી, છતાં તે નવી નિગૂતિનાં ચિહ્ન રૂપ છે. જન્યુઆરીની અધવચમાં કલકત્તાની જેલમાં ૩૫૦૦ સ્વયંસેવકો હતા. હકીમ અજમલખાને પોતાના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં કહ્યું છે કે ઇંગ્લેન્ડે હિન્દુસ્તાનની અસહકારની પદ્ધતિ અખત્યાર કરી છે. ૫૦ માલવીયાજના પુત્ર ગોવિન્દને અને તેના કાકાના દીકરા કૃષ્ણકાન્તને ૧૮ મહિનાની સખત કેદની શિક્ષા થઈ છે. પાછળથી સજામાં ઘટાડો થઈને છ મહિનાની સાદી કેદ રાખવામાં આવી છે. કલકત્તામાં શ્યામસુંદર ચક્રવર્તી પણ પકડાયા છે.

કોઈ પોલીસ અમલદારની ગાડી ઉપર પથરા પડ્યા, એને લીધે મદ્રાસમાં ગોળીબાર થયો અને છ જણ મરાયા.

મારા ખોરાક અને તળીયત વિષે બહારથી કોઈ ખટ-પટ કરવું હોયું જોઈએ એવા મને વહેમ હતો તે ખરી વાત છે એમ જણાયું. લોકોમાં પોતાના કંતવ્યને વિષે કેટલું બહુ અજ્ઞાન ! મને એહીં દોટલાની ભૂખ નથી;

ખહાર મહામન્યન ચાલે છે એટલું જાણવાની જ એક ભૂખ છે. અમારી ભૂખ ને તરસ બંધી એક જ વાતની છે કે જેલમાં વધારે ને વધારે માણસો કેમ આવે. લોકોની કલ્પના કંઈક એવી જ લાગે છે કે અમારા જેવા ઘોડાએક અસાગીઆને જ જેલ ભોગવવી પડવાની છે, એટલે અમારી સભા જેમ બને તેમ હળવી ને દુઃખ-રહિત બને તે માટે બનતું કરી છુટવાની તેઓ પોતાની ફરજ સમજે છે. આવી સમજણથી તેઓ અમારા જેવી જીવનની બખર રાખતા રહે છે, અને અમારી તબીયત, ખોરાક વગેરે વિષે ખહાર રહ્યા રહ્યા ચળવળ કરી અમારા જેલના ફહાડા જેમ બને તેમ સહ થાય તેવી તબવીજ કરે છે. અમે અહીં એક ધ્યેયને સાફ આવેલા છીએ, અને અમને જેલમાં ચાહે તેટલું દુઃખ હોય, અમને ખોરાક ચાહે તેવો મળતો હોય તેમ છતાં એ ધ્યેય પ્રત્યે જ તેમણે હાથ પોતાનું ધ્યાન રોકવું જોઈએ. એ વાત તેઓ સમજી જાય તો કેવું સાફ ! તો તેઓ એવા વિચારો ઓછા કરે કે આ દમનનીતિનું ખૂરં મોઝું આપ્યું છે તે રાઉન્ડ ટેબલ કૉન્ફરન્સથી ખાળી શકાશે. તો તેઓ સરકારે આપેલા યુક્તિને વધાવી લેવાને પ્રવૃત્ત થશે.

બિચારા શાસીયારને વધતાં વધતાં મરડો થયો છે. તે ઈસ્પીતાલમાં જશે તો ત્યાં તેને ચોખાના ઓસામણ ઉપર રાખવામાં આવશે, કારણકે મહદનીશ દાકતરના અથમાં હલકા ખોરાકના પ્રકરણમાં એ એક જ વસ્તુ છે. દૂધના કોઈ પણ પદાર્થને માટે જેલાખીશનો પરવાનો જોઈએ.

જનરૂએ ગયો ત્યાં કોઈ કેદીના આવા ઉદ્દગાર સંભળાયા: “ શું કરવું આ કૉન્ફરન્સને ! મીઠું નહિ, મરચું

નહિ; નહરં મોળું મોળું પાણી. આ લોકો સરકારનો પગાર ખાય છે ને સાથે અમારા ખોરાકમાંથી પણ ખાઈ ભય છે પ્રભુ આ બધા ગુન્ડા તરફ નજર નહિ કરે?" પણ હું ધારું છું કે આવી અનીતિ તો સ્વરાજમાં પણ હોવાની જ. અત્યારે જેઓ બગડેલા છે તેઓ આપણા બાઈઓ વગર બીજા કોણ છે? આપણા લોકોનાં દિલ ક્યારે પલટાશે ને તેઓ ક્યારે નીતિને માર્ગે વળશે? ઇશ્વર જાણે !

જેલ પાસે થઈને પસાર થતી રેલ્વે ટ્રેનની સીટી વાગે ત્યારે ત્યારે હું સૌવધાન થઈ જઈ છું અને મનમાં થોળાતા વિચારોને ચોરની પેઠે તગડી મુકું છું પણ આજે સાંજે હું પ્રાર્થના કરતો હતો તે વખતે નાગ-સરખ ગામડાના કોઈ સુખી ઘરમાંથી જે મધુર અવાજ આવ્યો તેની સાથે સુખના દિવસોનાં સ્મરણોનું પૂર મનમાં ધસી આવ્યું. તેનું જોર એટલું બધું પ્રબળ હતું કે કેટલાયે વખત સુધી એ પૂરને હું ખાળી ન શક્યો. આ મીઠા શરણાઈના સૂર જેમ મને તેમા આ દેશના હરેક સ્ત્રીપુરુષને તેની યુવાવરથાના મધુર દિવસોનું—આશા ને આનંદભર્યા તે દિવસોનું—સ્મરણ આપે છે. આ આનંદલોકમાં ઘડી એક વિહરતાં મારી આંખો આંસુભીની બની હું આંસુને ખાળી ન શક્યો. પરમેશ્વરે તેનાં સરજેલાં સુખો મને આપતાં જરાયે કંજીસાઈ કરી નથી. સ્ત્રી, કુટુંબ, મિત્ર, સૌની તરફના અમાપ પ્રેમનો હું બાજન પચેલો છું. પણ પ્રેમની ધરપત કોને થઈ છે? કોણ કહી શક્યું છે કે આટલો પ્રેમ બસ છે?

આખા વિચારો મને નિર્બળ કરી નાખે છે. મારી અંદર જેટલું બળ છે તે બધું કડતના અપનું છે. જે પુષ્પો

પાકીને કેવળ આંસુ જ થવાનાં છે તેવાં મનમોહન પુણ્યોના
હૃદયમાં મનને જમાવ કરવા દેવું એ મારે માટે જોઈ-
તો વેપાર છે. પરમેશ્વરને મારે એટલી જ પ્રાર્થના
કરવી રહી છે કે તે જ્યાં હોય ત્યાં જો તે સુખદુઃખના
અનુભવ કરી શકતી હોય તો, હે પ્રભુ, તેને સુખી રાખજે,
દુઃખદર્દથી દૂર રાખજે અને મને સહન કરવાની અને
મારો ધર્મ બજાવવાની તાકાત આપજે.

૨૦ : ૧ : ૨૨—શુક્રવાર

આવી વિચિત્ર સોબતમાં જે સલામત રહેતાં
આવડવું એ એક વિરલ સદ્ગુણ છે. એક તરફ મહામહા
ધાણજની ઓરડી મુકીને હમેશાં બે ત્રણ એવા પડોશીઓ
હોય જ, જેઓ કંઈક નિયમભંગને સાત્ર કીનાબાજ
કોરડીની સળની કે જેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટના જેલનિયમોની
રૂએ અંધારી કોરડીની કે એકાન્તની કેદ ભોગવતા હોય.
કોરડીનાં સાધારણ સળીયાવાળાં બારણાંની આડું
લાકડાનું બહુ કમાડ વાસીને હવાઅજવાળું બંધ કરી
તાબવામાં આવે છે. સામેની બીંતમાં નાવું ઢાણું હોય
છે તે અને છાપરા ઉપર બે વાંકા વાળેલા નળ હવા
આવે તેવી સદિચ્છાથી રાખેલા હોય છે તેટલું ફક્ત
રાખવામાં આવે છે. જેલના નિયમોના કરતાં દારોગાઓ
ઘણી વાર ઓછા નિર્દય હોય છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવ-
વાની વધી ન હોય ત્યારે તેઓ લોકડાનું કમાડ ઘણી-
વાર ખુલ્લું જ રહેવા દે છે. મને પોતાને એક આવી
જાતની કોરડીમાં પૂરવામાં આવ્યો છે. માત્ર મારી
કોરડીનું લોકડાનું કમાડ વાસવામાં આવવું નથી.
હમણાં જ અંધુરના એક મુસલમાન તૌજવાનને આવી

એકાન્ત કેદ મળી છે. ઇશ્વરે તો તેને પહોંડ જેવો તેજસ્વી ને રૂપાળો ઘડ્યો છે, પણ માણસે તેને આવી કોટડીમાં પૂરી રાખવાની સજ્જ કરી છે ! તેનો વાંક એ કે તેણે પોતાની કોઈક પાશવી વૃત્તિ પર સંયમ નહિ રાખ્યો હોય. મિત્રોની ટાળીમાં લળીને, તે કહે છે તેમ, કંઈક તોફાન કર્યું હશે, કે તેથીયે કંઈક વિશેષ લાગે હાયદાનો લાગે કર્યો હોય. તેને એકાન્ત કોટડીમાં પૂરી દહ સળીયાનાં ખારણાં ઉપર લાકડાનું કમાડ વાસી દે છે કે જેથી ઇશ્વરનું આપેલું દવાઅનવાળું તેના સુધી પહોંચે નહિ. સદ્ભાવ્યે સામેની ભીંતમાં ૯ ઇંચ ઉંચું ને એક વાર લાંબું બાંકોડું છે ને તેને કંઈ લાકડાની બારીથી જડી લેવામાં નથી આવ્યું. તેમાં ફક્ત સળીયા જ જડવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછીની ચોરડીમાં એક મોપલો કેદી એક મહિનાની એકાન્ત જેલ સેવી રહ્યો છે. માણસના ખુનતા ગુન્હાસર તેને ૧૦ વર્ષની સખત મજૂરીની સજ્જ મળી છે તે પૈકી આ એક લાગ જ છે. લાકડાનાં કમાડથી તેનું દવાઅનવાળું બંધ કરવામાં નથી આવ્યું. તેની કોટડીને માત્ર તાળું મારવામાં આવ્યું છે.

ખીજી તરફ શાસ્ત્રીયારની કોટડીની પડોશમાં ચાર ધ્રુવકો ફાંસીની રાહ જોતા પડેલા છે. દિવસ ને રાત તેમની ઉપર અત્યંત સખત અને ખાસ પહેરો રાખવામાં આવતો હોવા છતાં આ પડછંદ જીવાનીઆઓ છાવણીમાં ગોઠા હોય તેવા ખુશ રહે છે. તેઓ આખો દહોડો કોટડીનાં ખારણાં પાસે બેઠા રહે છે, કારણકે તે તેમને માટે સ્વતંત્રતા અને પ્રકાશની નજીકમાં નજીકનું કેદાણું છે. કંઈ કામકાજ બગર નવરા બેઠા દિવસો ગણ્યા

કરે છે અને રાજેતા મુજબ સરકારને કરેલી અરજના
જવાબની રાહ લેયા કરે છે. તેઓ મને જોઇ મારી સામે
તાકી રહે છે ને મને લાગે છે કે કોઇ બાર ગારા ઉપર
તિરસ્કારથી હસે છે પણ ખરા. તેમને મારી ઇર્ષ્યા
આવે એ કુદરતી છે. હું દારોગા વગર હરીફરી શકું,
તેમને મુકાબલે એન કરી શકું, તેમની નજરે થઇને
પાણીને નળે ન્હાવાયોવા સાર જાહેરઆરું, ધોળાં
શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરીને રોજ બ્રાહ્મણ બનીને તેમની નજરથી
જાહેરઆરું. જાણે તેમની દુર્દશાની હું કેકડી જ ન કરતો
હોજાં મારી કોટડીની પછવાડે વળી બીજા અભાગી દેદીઓની
ટાળી છે. તેઓ પણ ફાંસીની રાહ જુએ છે. તેમનાં
ગમ્યાં ને ઠઠામશ્કરીનો અવાજ દિવસરાત મારી કોટડીમાં
સંભળાયાં કરે છે. મેં તેમનાં મોઢાં લેયાં નથી, કેમકે
અમારી કોટડીની પછવાડે જવાની મને ખંધી છે; જો
કે ફળીયું તો બધું એક જ છે. પણ તેમના સાદ,
તેમની ગંદી ખાળો, વિનોદ કરવાના તેમના અચરનો
હતાશ થઇને વખતોવખત તેઓ જે પ્રાર્થના કરતા ને
ભગવાનનું નામ લેતા તે બધું મને પૂરેપૂરું પરિચિત છે.
સાખ પાડોશીઓ એકબીજાની વાતો જાણે તેટલું હું
તેમને વિષે જાણતો. સૌથી અજબામણું કંઈ હોય તો
તે પેલા ફાંસીના દેદીઓની ચાકી કરનાર દારોગાઓનો
સતત લવારો ચાલે છે તે છે. અને રાતને વખતે તો તે
લવારો અસહ્ય થઇ પડે છે. વડા દારોગાને હું કહી
દઉં તો તો વખતે તેમને કંઈક સળ કરે કે આછામાં
આછું અવાજ કરવાની ખંધી તો કરે જ. મારી ઉઘને
ખચાવવા ખાતર નહિ, પણ સન્ત્રીઓએ વાતોના તડાકા
મારવા નહિ એવો જેલનો નિયમ છે, તેથી મારી
ફરીયાદ સંભળાવાનો સંભવ. તેને મન જેલના નિયમો

એ ધર્મશાસ્ત્ર છે. કાર્યકારણના સંબંધનું બંધન તે ધર્મમાં તેણે આવશ્યક માનેલું નથી. પણ આમ ફરીયાદ કરવા નહિ તો પરિણામ એટલું જ આવે કે હું પોતે એ બિચારા અધભૂખ્યાઓને મન આંખના કણા જેવો બનું. એમની દશા દયામણી છે. તેઓ ધારે છે કે તેઓ છુટા છે, પણ ખરું જોતાં તો જે કેદીઓ ઉપર તેઓ પહેરો ભરે છે તેમના જેવી જ લગભગ તેમની જાંદગી હોય છે.

ત્યાર પછી મધરાતની વેળાએ રાતનો કેદી-ચોકીદાર તેના મોઠાં ને પગમાં ખસડકસડ થતા જોડાનો અવાજ કરતો આવે છે. ઘણી વાર આ ચોકીદારો પોતે ખુન કે તેવા કોઇ ગોઝારા ગુન્હા માટે લાંબી મુદતની દીપ ખાઇને આવેલા હોય છે. એક જય ને ખીલે આવે. દરેક જણ મારી ઓરડીનાં બારણાંમાં ઉભો રહે ને પોતાના જ્ઞાનસતું અજવાળું ઓરડીમાં પાડીને ખાતરી કરી લે કે હું નાસી ગયો છું કે સહીસલામત પૂરાયેલો છું. આ કેદી દારોગા, કેદી મુકાદમો ને રાતના કેદી પહેરે-ગીરો—એમની વિચિત્ર વંશાવળી બારીકીથી અવલોકન કરવા લાયક છે. તેમને સફેદ કપડાં મળે છે ને ખીલ કેદીઓનાં કપડાંની જેમ તે બાંડીયાં ન હોતાં હાય પણ છેક સુધી ઢંકાય તેવાં હોય છે. તેમને કમરે ચામડાનો પટો ને માથે સફેદ ટોપી પણ મળે છે કેદીના નંબરનું ચગદું, ખીલ કેદીઓની પેઠે જેવાતેવા પતરાનું ગળે ભરાવવાનું નથી હોતું, પણ નાના સરખા પિત્તળના ચગદામાં નંબર કોતરેલા હોય છે. તે જમણી છાતીએ ટાંકણી વડે વળગાડવાનું હોય છે, ને જાણે કંઈક ચાંદ અથવા મોટાઇની નિશાની હોય તેમ ચંચલું રાખવાનું હોય છે. એ જતમાં જેઓ વધારે

હંમે ચડેલા હોય છે તેમને સત્તાના નિશાન તરીકે ડંડુકો પણ રાખવા દેવામાં આવે છે. કેદી—ચોકીદારને ભાત ખાવા મળે છે તથા દર મહિને એક રૂપિયા તેને નામે વગર બાળે જમે કરવામાં આવે છે અને તે રકમ તે છુટે ત્યારે તેને મળે છે. એ તેના કામ દાખલ તેનો પગાર થયો. ઉપરાંત તેમની ગ્રીપમાંથી દર મહિને ૪ થી ૮ દિવસ કપાય છે. લગભગ દરેક અઘરું કામ—કેદીઓના કામ ઉપર મુકાદમી કરવાનું, રાતના પહેરાનું, વગેરે—આવા કેદી અમલદારોની મારફત લેવામાં આવે છે. આ લોકો કેદખાનાના શાસ્ત્ર પ્રમાણે પૂરતા કાબેલ હોય છે; કારણકે જરા હુકમ પાળવામાં ભૂલ થઈ, હિક્કતાઈ બતાવી, જરા અણગમો કે અનાદર બતાવ્યો કે તરત આ હંમે પદેથી તેને નીચે હડસેલી દેવામાં આવે છે, અને ઘડી પહેલાં જ કેદીઓની ઉપર તેણે જીલમજરી કડકાઈ વાપરેલી હોય તેમની હારના તેને થઈ જવું પડે છે. અને આવી સબનો તેમને એટલો બધો ડર હોય છે કે તેનાથી બચવા ખાતર ગમે તે કરવાને તેઓ તૈયાર થાય છે. એ ડરમાંથી જ તેમની કાબેલીયત આવે છે. આ એક એવી રીતે ગાંઠવેલી ગુલામીની પદ્ધતિ છે કે જે પોતાનો ખર્ચ, પોતાની મુકાદમીનો ખર્ચ પણ પોતે જ નિભાવી શકે છે.

શાસ્ત્રીયારનો મરડો હજી મટ્યો નથી. તે હમણાં જ ઇસ્પીતાલમાં ગયા.

માખણ મળવાનું હતું તે મળ્યું. કોઈક ચીજ સાવ સમ ખાવા નેટલી જ મળતી હોય ત્યારે ખરેખરી તેની કિંમત બહુ વધે છે. માખણ કેવી રીતે લેવું ને કેવી રીતે ખાવું એ અહીં હું બરાબર શીખી ગયો. રાહના

દાણા જેટલું પણ નકામું જવા ન દેતો, કારણકે બધા માખણનો તેટલોયે ભાગ કંઈ નાખી દેવા જેવો નહોતો જ.

ગુમડાં માટે આજે પાંચમી પાંચકારી લીધી. હું ધારું છું કે વધુમાં વધુ દવા આજે તો શરીરમાં પેસાડી દેવામાં આવી છે.

કાંત્યું. સૌકેટિસ અને રામાયણ થોડાં થોડાં ક્યાં: સીતોશુદ્ધિ અને તેની પરીક્ષાના પ્રસંગો.

ઘેરથી કાગળની રાહ જોતો હતો તે સાંજે જલનો કારકુન આવીને આપી ગયો. રંગુનથી છોકરીઓનો કાગળ અંદર નથી. કૃષ્ણસ્વામી, નરસિંહમ અને મારા ભાઈના કાગળો છે. જેવું સાકર કે માખણનું તેવું જ આ કાગળોનું. પત્રઅવહાર ઉપર અંકુશ આવતાં પત્રોની ભૂખ જગૃત થઈ. આથી આવેલ કાગળની લીટીએ લીટી, અક્ષરે અક્ષર બરાબર આવીને હું હજમ કરી ગયો.

આજે મને જલમાં આબ્યાને એક માસ પૂરો થયો. જલમાં વળતની કિંમતનું માપ પણ બહારના માપ બરાબર નથી.

૨૧:૧:૨૨—શનિવાર

જેકશનને લીધે ગઈ કાલે માથાનો સખત દુખાવો જણાયો હતો, પણ તેની મુખ્ય અસર તો આજે સાંજે વરતાઈ. ખેડુ જ અશક્તિ જણાય છે. કંઈ કામ કરી શકાય તેમ નથી.

૨૨ : ૧ : ૨૨—રવિવાર

સાંજની કાંઈ વેળાએ માખીઓની તોરે તોડતર લડાઈ જ કરવી પડે છે. આ માખીઓ, તથા સુન્દર પાંદડાં ને આખી દાળતું કોલમ્બુએ રોજનાં યજ્ઞપદ્મમાં જોડમાંથી મરડો અને હોજરીનાં દર્દી ખમ્બાં ન હોય તો તેમાં જરાયે નવાઈ જોઈ નથી. માખીઓ રોજનો ચેપ લાવી આપે છે અને કોલમ્બુથી આંતરમાં આળાં રહ્યાં કરે છે. આ માખીઓ એવી છે કે એક વાર તમારા બાણાનો સ્વાદ તેમણે ચાખ્યો એટલે જ્યે ગમે તેટલું કરો તોપણ ગાંડીતૂર થઈને વળગવાની. વલોર જોડમાં રહીને આ જન્તુઓ વિષ થઈ અવલોકન થઈ શકે ને તેની ઉપયોગી નોંધ રાખી શકાય. તેઓ કંઈ વખતે કામ કરે છે, તેઓ કેમ સ્થાનાન્તર કરે છે, જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં તેમનો સ્વભાવ કેવો રહે છે, તેમની ભૂખ તરસ કેવી હોય છે વગેરે બાબતો અભ્યાસ કરવા લાયક છે.

ગઈ કાલે સુંદરકાંડમાંથી કેટલાક બહુ જ સુંદર માખી પાંચ્યા. શર, ભક્ત અને નિઃસ્વાર્થ લક્ષમણ હપ્પરનો સૂત્રનો પ્રેમ બહુ જ સુંદર લલ્પેલો ને વર્ણવેલો છે. તેમાં પ્રેમ, આદર અને માતૃવાત્સલ્યનું સુકોમળ નિશ્ચય છે. હિન્દુ કવિ સિવાય ખીલે કોઈ આ નિશ્ચય કરી શકે નહિ, વર્ણવી શકે નહિ; અને હિન્દુ જુદાજુદા નિશ્ચય કેમ તેને સંપૂર્ણપણે સમજી પાડી શકે નહિ.

આને ધ્યાનપૂર્વક લાયક સારું ઉદાહરણ લેવામાં આવેલું હોય છે. અને એ નિશ્ચયનું જ પ્રમાણ ને હિન્દુ પુરનો પતની છે. સાદેમ સેવનના કાર્યના પદે (સુવર્ણ કાંડ)

તેને કંઈક ખોટા આરોપસર પાંચ વરસની કેદ ફરમાવી હતી. ત્યાર પછી વળી ચીતુરની સેશન્સ કોર્ટ ખીલ ખોટા આરોપ ઉપર તેને ખીલ પાંચ વરસ આપ્યાં.

“અરે રે, આ મહારાજો (બ્રાહ્મણ ફોજદારો) આટલા બધા દુષ્ટ અને નિરીશ્વર કેમ થઈ ગયા હશે? આ ચોલીસોના માણસનો પગ ક્યારે ટળશે?” મેં કહ્યું, “તમારા પરના બધા મુકદ્દમા ખોટા હતા, પણ કોઈક તો સાચા ચોર લૂંટારા છે એ તો ચોક્કસ વાત છે, અને તેમનાથી પ્રભુનું રક્ષણ કરવા માટે ચોલીસ જરૂરની છે.”

“હા હા, દુનીયામાં ચોર છે તો ખરા. આપના જવાના પુણ્યપ્રતાપે ને પ્રભુની કૃપાથી મારે ઘેર જમીન ને જનાવર ઘણાં છે. એક વાર મારાં ખજાં કોઈ ચોર ચોરી ગયા હતા. ચોલીસના માણસો તો ભેઈયે, પણ એ લોકો પ્રામાણિક હોવા ભેઈયે.”

મેં પૂછ્યું: “ચોલીસના ફોજદારે તમારે માથે ખોટા આરોપ શા વાસ્તે મુક્યો?”

“તેણે મારી દુઝણી ગાય મારી પાસે માગી. મેં કહ્યું, કહો તો હું પોતે કે મારા પેટનો દીકરો તમારે ઘેર ગુલામ થઈને રહીયે, પણ આ ગાય તો મારા ઘરમાં જ નાની વાછડી હતી ત્યારથી ઉછરીને મોટી થઈ છે. જીવ જાય પણ એ ગાય મારાથી નહિ જ અપાય. આતું બેર તેણે મનમાં રાખ્યું ને ક્યાંક લૂંટ થઈ તેમાં મને સંડોવી દીધો.”

“તમારે હજી કેટલી સજા ભોગવવી પાડી છે?”

તેણે વખતની પૂછપરછ કરીને કહ્યું: “તમને લોકોને દિવસમાં પાંચ કલાક બહાર રહેવા દેવામાં આવે એવો મારો ઇરાદો છે. સવારમાં ૬ થી ૮ અને ૧૦ થી ૧૨ સુધી; અને સાંજે પાછા ૪ થી ૬ સુધી. એટલે કે સવારસાંજ જમવાનો દોઢ દોઢ કલાક, ઝાડે જંગલ જવાનો અને વાસણ માંજવાનો વખત, કપડાં ધોવાસુકવવાનો, પથારી તડકે નાખવાનો, પાણી ભરી લાવવાનો અને કોટડી વાળવાનો વખત.”

મેં કહ્યું: “આ તો ખાસ સજ્જવાળા કેદીઓના જેવું જ લગભગ થયું.”

“નાહિ, તેમને તો દિવસનો મોટો ભાગ પૂરી રાખવાના હોય છે.”—એનો અર્થ તો તેને પોતાને ખબર.

ફાંસીની સજ્જવાળા કેદીઓને કંઈ કામ વિના, માનસિક આનંદના સાધન વિના અને નૈતિક કે આધ્યાત્મિક ખોરાક વિના આખો દિવસ એકાંત કોટડીમાં પૂરી રાખવા એ દુષ્ટ રિવાજ છે. તેમને સ્થાનિક તેમજ બહી સરકારને રીતસર કરેલી ચરજના જવાબની રાહ જોવામાં આ દશામાં કેટલાક મહિના ટીંગાઈ રહેલું પડે છે.

ન્યાયાધીશનો ચુકાદો સાંભળીને જે વૈરાગ્ય આવ્યો હોય તે બધો આ સ્થિતિમાં કુસાધ જાય છે અને તેઓ પાછા પોતાની હલકી વૃત્તિઓને આધીન થઈ પડે છે. દારોગાઓ તો તેઓ નાસી ન જાય એટલા પૂરતી જ તેમની કાળજી રાખે છે. મને જે અનુભવ થયો છે તે પરથી હું એમ માનું છું કે આવા કેદીઓમાંથી કેટલાક ભયંકર ગુન્હા કરતા થઈ જાય છે. અમારી

પાછળના ખેલકમાં એક જણ છાતીનો ભારે ઠંણ હોય એમ લાગે છે. પડોશની કોટડીના સમાનદુઃખી ખીજ કદીઓ સાથે આખો દહારો તેની જે વાતો ચાલતી હોય છે તે જ્યારે સાંભળું છું ત્યારે માંડ ધારણું સાચું હોવા વિષે લેશ પણ શક રહેતો નથી.

અખીલ અને અરજીઓના જવાબ આવે તે દરમિયાન આવા લોકોને ખુલ્લી હવામાં કંઈક કામ કેમ આપતા નહિ હોય તે સમજવું નથી. દેહાન્ત દંડના કેદીને સખત મજુરી આપતાં સંકોચ થતો હોય તો કંઈક હળવું કામ આપવું. કામ કરવા માટે કેદીને છુટો રાખવો પડે તેમાં કંઈ જોખમ છે કે તેને સાચવવો બહુ ઠંણ છે એમ નહિ કહી શકાય, કારણકે તે જ માણસને ફાંસી માફ કરીને જીવન દેશનિકાલ અથવા ૨૦ વરસની કેદ ફરમાવવામાં આવે તો એટલું જોખમ તો સ્વીકારવું જ પડે છે.

ઘેર મોકલવાના થોડાએક કાગળો લખ્યા. આ ભક્તતા ભૂત જેવી રેલ્વે ગાડી જ્યારે જેલ આગળથી નીકળે છે ત્યારે સીટી વગાડે છે. જાણે મારી કેદના સળીયા જોધને મારી મળક કરતી ન હોય ! મને લાગે છે કે નજીકમાં ક્યાંક રસ્તાનો ઝાંપો હોવો જોઈએ.

ચાર નવા અસહકારીઓ આવ્યા છે. એકની ખેલારી જોશમાંથી અહીં બદલી થઈ છે. તેને સારી કેદ છે છતાં હાથકડી છે. ખીજ ત્રણમાંના એક મહારાજગઢ રામકૃષ્ણેયા છે. તેમને ‘ પેકા ગંજ ઓફિસ ’ એવા નામથી ઓળખાતા નાની નાની એકલીયા ચોરડી વાળા ખેલકમાં રાખવામાં આવ્યા છે. આ લોકોએ મને બંધાથી અલગ રાખવો એવો જ નિશ્ચય કર્યો જણાય છે.

તિરુપથુર પાળા અબ્દુલ વાહાબ અહીં જ છે. એ આજે એક અરજી જોતાં ખબર પડી. કોઈકે અરજી કરીને તેમની સાથે મુલાકાતની પરવાનગી માગી છે. પૂછપરછ માટે સૂક્ષ્મી તે અરજી આ ખજાંખમાં આવી ગઈ.

૨૪ : ૧ : ૨૨—મંગળવાર

ગુરુ જલ્લામાં કરખંધીની ચળવળ ચાલુ થઈ છે. દક્ષિણ કાનડામાં પણ ચાલતી સંભળાય છે. તામીલ નાડુમાં સવિનય ભંગ ધીમે ધીમે ચાલે છે. નરમ દળના લોકોએ પરિષદ્ ભરીને પોતાની માગણીઓ કંઈક વધારી છે એવું સાંભળ્યું. આ નરમ લોકો રસ્તા ઉપર કેટલા કીડીના વેગે ચાલે છે ! આપલોગ અને મનુષ્યઆહુતિનો પ્રવાહ વહે છે તેમાં તણાયા વિના કેમ રહી શકે ?

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મને વળી પાછો ઈરુપીતાલમાં મોકલ્યા વિના છોડે એમ નથી. કેમ, તે તો કોણ જાણે ! હું તો તેને ચોખ્ખું સમજાવીને કહેવાનો છું કે સજ્જ તરીકે મને ત્યાં મોકલ અને શૌચપાત્રોના દેશમાં મોકલવો હોય તો હું જવા ખુશી છું. મારું વજન ઘટ્યાની તેને એટલી બધી કાળજી હોય તો દરરોજ સાંજે શરીરની ગરમી માપવાનું કામ તો ઈરુપીતાલના કેટલી નોકર કરતાં કે કમ્પાઉન્ડર કરતાં હું સાંજે કરી જ શકું, અને મદદનીશ દાકતરથી સાંજે નહિ તો તેના જેવું તો મને આવડે જ.

આ જાનળ ક્યાંથી આવી પડી એમ પણ લાગવાનું. લોકો અફસોસની સાથે ગયા દહાડા યાદ કરશે કે આ કરતાં તો પહેલાં વધારે ન્યાય હતો, આ કરતાં વહીવટ સારો હતો, શાન્તિ હતી અને અમલદારોમાં જોછાવતા પ્રમાણમાં પ્રામાણિકતા પણ હતી. સાબ એટલો જ થયો હશે કે એક નતિ તરીકે આપણે માથેથી અપમાન અને ગુલામીનું કલંક ઉતરશે. આખા દેશભર કેળવણીનો પ્રચાર કરીયે તો જ આશા છે. તેનાથી લોકોમાં બચપણથી જ શુદ્ધ આચરણ, ઈશ્વરનો ડર અને પ્રેમભાવના ખીલશે. સ્વરાજ્ય એ સુખ આપનારું ત્યારે જ થશે જ્યારે આપણે આ કાર્યમાં ક્ષેત્રમંદ થઈશું. નહિ તો સ્વરાજ્ય એ ધન-સત્તાના ઘોર અન્યાયો અને બુલમનો ભરેલો એક નરક-આવાસ જ હશે. ઓહો, જો હરેક માણસ સત્યનિષ્ઠ હોય, ઈશ્વરથી ડરીને ચાલનારો હોય, ખીલ હપર પ્રેમ રાખવાનું સુખ અનુભવી શકતો હોય તો સંસાર કેટલો સારવાળો થઈ પડે ! તેહું નથી તેમ છતાં આ આદર્શ સ્થિતિને પ્રત્યક્ષ કરવાની પાત્રતા ખીલ દેશે કરતાં હિન્દુસ્તાનમાં અધિક છે.

આજે એક કાગળે ઠીક ગમ્મત કરાવી. 'સેન્ટ્રલ કૉલેજ ઓ કમિટિ'નો આમંત્રણપત્ર આવ્યો છે. આમંત્રણ ૨૮ મી નવ્યુઆરીના દિવસ માટેનું છે ! કોઈક બહા માણસે મારા હપર કૃપાદષ્ટિ કરીને મને યાદ કર્યો ને રીતસર પોષ્ટકાર્ડ હપર વેલોર જેલનું સરનામું કરીને, હું કેદી છું, સજા ભોગવી રહ્યો છું, એ બધું બાણતાં છતાં પત્ર લખ્યો છે !

૨૫ : ૧ : ૨૨—બુધવાર

નિધનસીંગ જેણે બધા શીખ કેદીઓ માટે ચપાટી બનાવવાનું કામ માથે લીધું તે, તથા કુકાપાના સ્વયંસેવક શેખ મહમ્મદ, જે મુસલમાનો માટે ચપાટી બનાવવાનું કામ કરે છે તે બંનેને આ બંધામાં લાવવામાં આવ્યા. તેમના વિલાગોમાં ચોરી અને શીતળાના વા છે તેથી તેમની બદલી કરવામાં આવી છે. નિધનસીંગને સખત ખાંસી થઈ છે, પણ હરપીતાલની દવા લેવાની ના કહે છે. બંનેને સવારના ચાર વાગે જગાડીને રસોડામાં મોકલી દે છે. મારી આખી છાંદગી ભતભતના રસોઈયાઓ સાથે માથાઝીક કરવામાં ગઈ છે, પણ આવા આનંદી રસોઈયાઓ ક્યાંયે જોયા નથી. બ્રાહ્મણો જન્મસંસ્કારથી જ રસોઈની કળા જાણે છે એ ખરું, પણ ખીજ કારીગરો પોતાના જન્મસંસ્કારને લઈને પોતાનો ધંધો સુધારે છે, તેને ઠેકાણે આ લોકો ધંધો બગાડવાની કળા લઈને આવતરે છે !

ચેરુમલને થોડા દિવસ માટે રસોડામાં રાકવામાં આવ્યો છે ને તેની જગાએ આ બંધાની ચોક્કી માટે ઘાઉં નવો દારોગો આવ્યો છે. આવો નકામો ને બેવકુફ માણસ જોયો નહોતો. જીલ્લો ધડીયે નવરી જ પડે નહિ, ને એકે વાતમાં ઢંગધડો કંઈ જ ન મળે. ચેરુમલને રસોડાની ચોક્કી કરવી પસંદ છે, અને એ સ્વાભાવિક છે. રસોડું એ તો જીલ્લની સ્વર્ગપુરી.

કાંતરું. ત્યાર પછી સૌકેટિસના બચાવનું ભાષાન્તર. આવક વેરાનો કલેક્ટર બારે ઉઘોગી માણસ લાગે છે. જીલ્લામાં પણ મને છાડયો નહિ. મારી આવકનાં સાધનો મારી મોકલવાની નોટીસ તેની તરફથી આવી છે !

કેદીઓની ટાળીઓ પાસે કામ કરાવી કરાવીને
 જેલની વાડીમાં સરસ શાકભાજી નીપજાવવાં, અને
 મહેનત કરનારાઓને ઉણું વરસ એકલું આંખલીનું
 પાણી અને તેમાં થોડાંક મુળાનાં પાંદડાં ને ડાંખળાં
 ઉઠાળીને આપવાં, એ ખરેખર કૂરતાની એક નાજુક
 કળા જ છે ! બાકીની બધી શાકભાજીનું શું થતું હશે ?
 અમલદારો બધી લૂંટી ખાતા હશે કે બધી મોટા
 કંટાકટરોને અને અમલદારોને વેચી દેવામાં આવતી
 હશે તે તો પ્રભુ જાણે. કેદીઓના ભાણામાં જે ભાત
 આવે છે તેમાં આખી ડાંગરના દાણા, કસ્તર, ઊંત,
 વાળ, કાંકરી એ બધાનો કંઈ શુમાર હોતો નથી. દાળ
 કે કોલમ્બુ બનાવે છે તેમાં છોડેલી સાફ દાળ લેવાને
 બદલે આખા ને આખા દાણા નાખવાનો જેલમાં ચાલ
 છે. એ લોકો કહે છે કે કેદીઓના આરોગ્ય માટે
 આખી દાળ જ સારી; પણ ખાનારાઓ તો કહે છે
 કે ચાનાથી ઘોડાની ચંદી સારી ! આહારશાસ્ત્રને
 બદલે કરકસરના અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ આ ચાલ
 મૂળ શરૂ થયો હોવો જોઈએ.

અમને ફાજ કોટડી બહાર પાંચ કલાક રહેવાનું
 મળે છે એવી સુપરિન્ટેન્ડન્ટની મજૂતરી સાવ ખોટી
 છે. ત્રણ કટકે બહાર કાઢવામાં આવે છે. તેમાંનો
 મોટો ભાગ તો ખાવામાં ને વાસણ માંજવામાં ખપી
 જાય છે. કોટડીના બારણાને તાળું મારવામાં ન આવે
 એટલાથી જીવને સંતોષ શી રીતે વળી શકે ? તાળું
 ન માર્યું ને બારણું ઠાલું બંધ કર્યું તેથી કંઈ ફેફસામાં
 ખુટી હવા પહોંચી શકતી નથી કે હાથ પગને જોઈતી
 કસરત મળતી નથી. તેને માટે તો માણસને ઢરવા-

ફરવાની છુટ આપવી નોંધાયે. આજે પાંજરોટી ને દુધની પાછળ અને માખી સાથેના જંગમાં લગભગ આજો કલાક ગયો. અને થાળી માંજવાની ઉજી બાકી છે. કોટડીનું બારણું પણ વાળી નાખવું પડશે, નહિ તો વળી વધારે જીવજન્ટુઓના સહવાસનો લાભ મળવાનો.

૨૬ : ૧ : ૨૨—શુરુવાર

પેદનું એક દરદ મટચું તો બીજું તેની વિકલ્પનું દરદ હાજર. બંધકોશ હતો તેને ઠેકાણે હવે ઝાડો થયો છે ને રાતમાં ઉઠવું પડે છે. દાકતરને કહેવા નહિ તો કદાચ ખોરાકમાં કંઈક હેરફેર થાય અને મને ઈસ્પી-તાલમાં મોકલી આપે. તેના કરતાં કુદરતને જ થોડો વખત કામ કરવા દઉં.

પહેલાં કરતાં વધારે કાંત્યું.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જે મદદનીશ દાકતરોની સાથે મારી કોટડીએ આવ્યા અને તબીબતના સમાચાર પૂછ્યા. ઝાડાની વાત સાંભળીને તેણે કંઈક ચિન્તા બતાવી, અને મને દવા આપવાની દાકતરને સૂચના કરી. કાચાં ટમાટાં મને મળે એવો પણ તેણે હુકમ કાઢ્યો. મારે માટે તેણે સૂચવ્યું કે રોટી અને માખણની સાથે ટમાટાને ભેળવીને ખાઈ. તેની બોલવાની ઢળ પરથી લાગ્યું કે તેમનામાં તે તો વળી કંઈક રાજવસત ગણાતી હશે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટની સાથે વાત કરતાં મદદનીશ દાકતરે એક અનુમાન ચલાવ્યું કે મને સાધારણ રીતે બંધકોશ રહે છે. પણ જે ત્રણ દિવસે ઝાડા થઈ કોઠો સાફ નહ

નય છે ! આ અનુમાન સાચું પડે એમ હું ઇચ્છું છું, પણ અત્યારે તો મારે તેના અનુમાનની વિરુદ્ધની જ સાક્ષી આપવી પડી. નાના દાકતરને ચોતાના ઉપરીની મહેરબાની મેળવવાની સારે ઉત્કંઠા છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બહુ સારો માણસ બન્યો છે. પહેલાં તેનો જે બાદ-શાહી રૂઆબ હતો તેની જગાએ હવે જરાક પરોપ-કારવૃત્તિ તેણે ધારણ કરી જણાય છે. અલબત્ત, નોકર-શાહીની હવા તો તેણે સાચવી રાખી છે જ.

આખા પ્રસંગમાં ગમ્મત પડે તેવું એ હતું કે નાનો દાકતર તેના બડા દાકતર સાહેબ જે અંગ્રેજીમાં બોલતા તેવું તામીલ ભાષ્ય મને સમજાવ્યા કરતો હતો. મને અંગ્રેજી આવડે છે એ વાત તે ભૂલી ગયો હતો.

આ માખીઓની બહા મારી નજીકથી દૂર કરી શકાતી નથી. શરીરને કે મનને તેમનાથી હું બચાવી શકતો નથી. માણસના જૂનામાં જૂના બાલમિત્રો કોઈ હોય તો તે માખીઓ અને કીડીઓ એ જ છે. આ જ જૂના દોસ્તોને જ્યારે જ્યારે જોઉં છું ત્યારે મને મારું બચપણ અને તે વખતનું માનું મુખ યાદ આવ્યા બગર રહેવું નથી. બાળપણના આ દોસ્તોની હીલચાલ અને રીતભાતોનું અવલોકન કરવામાં મને કેવો રસ પડતો તે મને યાદ આવે છે. ત્યાર પછીનાં કેટલાંયે વર્ષો મારા સ્મૃતિપટ પરથી ભૂંસાઈ ગયાં છે. ચોડા સમયમાં જ કીડીઓ મને અજખામણી યહ પડી, અને કોઈ વાર ચટકો ભરે ત્યારે તો તેમની ઉપર દાઝ પણ ચડતી. ફેટલીકવાર ખાવાની મીઠાઈ ઉપર ચડે અને પચ્છાઈ નય તોપણ, ઉતારવાની મહેનત કરીયે

તોપણ જ્યારે ઉતરે નહિ ને જાણે પોતાનો માલ હોય એમ હઠપૂર્વક ચાંટી રહે ત્યારેયે તેના ઉપર બહુ રીસ ચડતી. માખીઓની દોસ્તી કીડીઓની જેમ વૂટી નહોતી. બહુ મોટી ઉમર સુધી તે મારા શુદ્ધ પ્રેમનું પાત્ર રહી હતી. પાછળથી જ્યારે વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રી આવ્યો અને તે બિચારીની વિકૃત્ત બધાનાં મગજ લાંબેરી મુક્યાં ત્યાં સુધી તેની સાથેની દોસ્તી ટકી રહી હતી. આવાં પ્રાણીઓને સહોદર સમાં ગણવાનું શિક્ષણ મને માતા પાસેથી મળ્યું હતું. વિશ્વપ્રેમ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તોનો સાક્ષાત્કાર કરાવી આપી શકે એવો આ સુંદર સિદ્ધાન્ત છે ! માતાનો આ બોલ ત્રિકાલાબાધિત સત્ય છે એવું લગભગ તેના મૃત્યુના સમય સુધી હું શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતો હતો. માતાની સાથે સાથે તેણે આપેલો સત્ય બોધ પણ મૃત્યુ પામ્યો. તેની સાથે શંકા, નાસ્તિકતા અને અરાજકતાના વિચારોએ મગજનો અધિકાર મેળવ્યો. જે નૌજવાનોની આ સિદ્ધાન્ત ઉપરની શ્રદ્ધા દબ કરી શકાય—ખાલી વાદવિવાદ કરવાના એક સિદ્ધાન્ત તરીકે નહિ પણ અંતરની શ્રદ્ધા તેમનામાં દબ કરી શકાય—તો સંસારમાં આજે જેટલાં દેષ ને હિંસા આપણે જોઈએ છીએ તે જેટલાં બધાં ધટી જાય !

કોણ જાણે-શા કારણથી, પણ આજે મારાં બહોલાં માતૃશ્રી મનશ્રક્ષુ સામે તરવરે છે, અને તેનાથી મારા વિચારોનું વાતાવરણ આજે મધુરં બની ગયું છે. તેને કોઈ દહાડો દહ્વનાયે આવી નહિ હોય કે તેનો લાડકો દીકરો, તેનું મોંઘું રત્ન ને તેની આશાનો આધાર એક સામાન્ય કેદખાતામાં પૂરાશે; કે કુટુંબી

હયાધની નાની સરખી કોટડીમાં તેને ગોંધી રાખવામાં આવશે. નહેર જીવનમાંથી આ રીતે થોડા સમયની રજા સેવામાં શી ખુબી રહેલી છે, આ લડતનું રહસ્ય શું છે તે તેને સમજાવવામાં કેટલો આનંદ આવે તે હું કહી શકું છું. એક ખીલે જીવ હતો તેને પણ હું કોઈ દિવસ કેદમાં પડું એ વિચાર સો ગાઉમાં પણ આવ્યો નહિ હોય. જેને લીધે અનેક અસીલોને માથેથી કેદ ટળેલી નેધને તે આનંદ અને અભિમાનથી છલકાતી તે જ કેદમાં જાય એ કલ્પના જ કેમ સંભવે ?

સાંજે સ્નાન પછી દમની ધમણ આજકાલ મને બહુ પીડે છે. તે પીડા એક તરફથી ચાલતી અને એક તરફથી આ નવરાના તરંગો મારા મગજમાં ચાલતા હતા. રાત્રે શાન્તિ રહે છે, છતાં શરીરમાં નબળાઈ એટલી બધી વધી પડી છે કે દમની પીડા હઠતી નથી. જરા પણ મહેનત પડે કે ધમણ ચાલુ થાય છે.

૨૭ : ૧ : ૨૨-શુક્રવાર

એન. કે. વિજયરાઘવન અમારા બધા જીવનત્રાણ-ઓના પ્રતિનિધિ બનીને મારે હત્સાદથી સેવા બજાવી રહ્યા છે. તેમણે આજે જ એક સુંદર ડબ્બામાં હનુમતનો બધો સામાન મોકલ્યો છે. જમીનદાર માટે કાપરાનું તેલ પણ તે મોકલનાર છે.

જેસર રજા પર ગયો છે. મેં તેમને એક તાર અને કેટલીક ખરીદવાની ચીજોની યાદી આપી હતી તે તેણે ક્યાંક ગેરવલ્લે કરી લીધી લાગે છે.

પટ્ટનાથુ પિલ્લૈયરનાં માતાના શબ્દ ઉપર ગાયેલાં
ગીતો કેટલાં સુંદર છે! આમહાત્માની કડક તપશ્ચર્યા-
ની વચ્ચેથી પ્રેમનો આવો અયાનક ઉભરો નીકળે
તેમાં ભારે વિચિત્ર સુંદરતા છે; અને તેના વિલાપની
સાદી શૈલી ઠેઠ મનુષ્યસ્વભાવના તળીયાને સ્પર્શ કરે
છે. પટ્ટનાથુ પિલ્લૈયરની કવિતાની ખુબી તેની સરળ
શૈલી અને શબ્દભંડારમાં છે. તેણે પોતાની કવિતા
શેરીએ જતા લોકોની ભાષામાં ગુંથી છે. તેનું આખું
જીવન એક જ વિષય પાછળ અર્પાયેલું હતું—જગત,
મિથ્યા છે, બ્રહ્મ સત્ય છે અને તેની સાથે એકરૂપ
થવાની કામના. તેની કવિતામાં પણ એ એક જ વિષય
વ્યાપી રહેલો છે. એ સુંદર કવિતા બીજા ક્ષેત્રોમાં પણ
મહાલી હોત તો કેવું સાફ, એમ મનમાં થઈ આવે છે.

૨૮ : ૧ : ૨૨-શનિવાર

કાલે રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી ફાંસીના કેદીઓની
ઔરડીઓ તરફ કંઈક ધાંધલ થઈ હતી. પચાસ ગડદા-
પાટુના અવાજ મેં સાંભળ્યા. હું તો કોટડીમાં હતો
ને કોટડીને તાણુ દીધેલું, એટલે મારાથી કંઈ નોંધ ન
રાજાયું; ફક્ત મારનાં ઘડાઘડ અવાજ અને માર ખાનાર-
ની ચીસો સાંભળવામાં આવતી હતી. મેં દારોગાઓને
ખોલાવવાને ઘણી બૂમો પાડી, પણ કોણ સાંભળે ? એ
હત્સવ છોડીને મને વાત કરવા આવવાને તેઓ રાજ
નહોતા. દોરની માફક એક જણને માર મારીને તેઓએ
તેને એક કોટડીમાં પૂરી દીધો અને તાણુ મારી દીધું.
એટલું અનુમાન થઈ શકે તેમ છે કે કોઈ તાળાકુંચી-

માંથી છટકી ગયો હશે ને તે પકડાવાથી તેને તેઓએ આમ સજા કરી હશે. અમે તો કોઈ જાતની મદદ કે કંઈ જ કરી શક્યા નહિ; કેમકે અમે કોટડીઓની અંદર પૂરાયેલા હતા.

સવારે પહેરા પરનો દારોગો મહમ્મદ ધાઉઝને રાતની બધી વાત રસપૂર્વક કહેતો હતો. એ 'હુચ્ચો કેવી' રીતે તાળાકુંચીમાંથી છટકી ગયો, બધા તેને માટે તપાસ કરી વળ્યા. બ્યાખરે તેના ખેંચકના જાળની ગટરમાં લપાઈ રહેલો તે પકડાયા. જ્યારે તેને પૂછ્યું કે તેને બિચારાને એટલો બધો ઢોરની માફક માર્યો કેમ, ત્યારે તેણે તો ચોખ્ખો ઇન્કાર જ કર્યો. એ તો એટલા બધા અને મોટા જોડા પહેરેલા દારોગાઓ મળીને તેને આર-ડીની અંદર હડસેલી દેતા હતા તેનો તેવો અવાજ થતો હશે એમ તેણે ઉઠાં લણાવવા માંડ્યાં. તેણે મને પણ બધી કથા કહી સંભળાવી, પણ જ્યારે મેં તિર-સ્કાર બતાવ્યો અને તેને ઠપકો આપ્યો ત્યારે તેણે બચાવ કર્યો કે હું ચોતે તો ચાવીઓ લેવા ગયો હતો, પાછળથી ખીજા લોકોએ તેને માર્યો હોય તો કાણ જાણે. હવે આ લોકોની આવી બદચાલ વિષે સુપરિ-ન્ટેન્ડન્ટને ફરીયાદ કરવી કે નહિ એ સવાલ છે. ન જ કરવી એમ મેં નક્કી કર્યું. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ચોતે જ ચાવી ઢોર જેવી સજા કોઈને (કાયદાનો આશરો લઈને) કરત તો હું શું કરત ? કંઈ જ નહિ. ત્યારે આ બાબતમાં હું શા સાથે તેની પાસે ફરીયાદ કરવા જઈ ? તેના કરતાં આ દારોગાઓને જ જો હું સમજાવી શકું કે તે લોકોનું વર્તન ખોટું હતું તો કંઈ સાર્થક છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટનું વર્તન સાચું જ રહેવાનું છે એવું ધારી લઈને તેની પાસે ફરીયાદ

લઈ જવાનું મને ઠીક ન લાગ્યું. અને પાછળથી બન્યું
પણ તેમજ. એ કેદીને ૩ મહિના સુધી સળાયાની
બેડીઓની સજા મળી છે, અને એમાં જે પશુતા છે તે
ચેલા ચીડાયેલા દારોગાઓના મારની પશુતાથી જરાયે
ઉતરતી નથી

વેંકટ સુબય્યા મારી ફાટડીએ આવીને કહેતા હતા
કે તેમને કોઠારમાં ડેપ્યુટી જેલરની મદદમાં મુકવામાં
આવ્યા છે. ભારે પ્રમોશન કહેવાય.

શાસ્ત્રીયાર ઈસ્પીતાકથી પાછા ફર્યા છે. તે બહુ
નબળા પડી ગયા છે. મધુમેહથી તેમની તબીયત વૂટી
ગઈ છે. સાંભળ્યું છે કે મહારાજગઢ રામકૃષ્ણય્યા
તેમની બંધ ફાટડીમાં મળનાં છે.

જેલના છાંડ પરથી ઉતરેલો કપાસ કાંતવામાં બહુ
માફકસર છે. નારાયણસ્વામી (ચારીનો માલ રાખવા માટે
સજા પામેલો કેદી) જે આ બ્લોકમાં બિસ્તીનું કામ કરે
છે, તેણે જેલના કપાસની એક પુણી મને લાવી આપી.
એ પુણી મેં બહુ જ આતુરતાની સાથે એકદમ કાંતી
નાખી.

31,965

બળર મળી કે એક કાગળમાં અનેક કાગળો લખીયે
છીયે તે સામે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ વાંધો કાઢે છે. એક
કાગળ એટલે એક જ જણના ઉપર કાગળ લખાયેલો
હોવો જોઈએ એવા જે અર્થ તે કરે છે તે મને વ્યાજબી
લાગતું નથી. પણ મને વ્યાજબી ન લાગે તેમાં શું ? તે પોતે
નિયમ કરે છે ને પોતે તેના ફાવે તેવા અર્થ કરે છે.
છતાં મેં છેલ્લો કાગળ લખ્યો તેની અંદર ડૉ. રાજન
અને મહાત્માજીના કાગળો તેમજ રંગુન પપા અને
લક્ષ્મીના કાગળો ખીડ્યા હતા તેની સામે તેણે કંઈ
વાંધો લીધો નથી.

મને પેટનું દરદ ન હોત તો સવારનો નાસ્તો મને મળે છે તેવા નાસ્તાનો ઉપભોગ રાત્રના કુંવરો પણ પામી શકતા નહિ હોય. અરધા શેરની રોટી, અને તેની મારે હાથે કાપેલી અને શેકેલી ચીરીઓ, અધોળ તાબું સોબું માખણ, થોડાં તાબું ટમાટાં, શેર સવાશેર દૂધ અને મારી મીણુબત્તી ઉપર તપાવી લીધેલું ખ્યાલો પાણી ખાણું તો બાદશાહી છે. શરીરને તો તેનાથી પૂરતો સંતોષ રહેવા નેહયે અને થોડો વખતમાં મારે આવા ખાણુથી જીડું પણ થતું નેહયે. આ તાબું ટમાટાં તો નેહમાંથી છુટ્યા પછી પણ મને યાદ આવશે, અને તેને ખાતર પણ વેલોર નેહમાં આવી જવાનું મને મન થયાં કરશે.

થોડા દહાડા પછી રોટી શેકવામાં ખામી રહેવા લાગી, તેથી મેં વગર શેકેલી રોટી જ ખાવા માંડી. માખણમાં ભેળ થવા લાગ્યો અને તે યે ચોરાવા લાગ્યું.

૨૯ : ૧ : ૨૨-રવિવાર

તામિલ પ્રાન્તિક મહાસભાસમિતિની કારોબારી સમિતિની બેઠક મળવાની છે એવી નોટીસ મને અને શાસ્ત્રીયારને પહોંચાડવામાં આવી છે. કારોબારી સમિતિ ૩૧મી તારીખે કુંભકોણમમાં પન્તુલુ આયરના ઘરમાં મળનાર છે. વિષયો રોજના શૂદ્ધ કામકાજ સંબન્ધી છે; થોડેસ્વારોની કુચ નથી. પણ આપણા લોકોની ખાસીયત જ એવી છે. ચોતાના જ વ્યવહારો અને ચોતાની જ ચિંતાઓમાંથી તેઓ હંથા આવતા નથી. કૌટુંબિક પ્રવૃત્તિ એ તેમનું મુખ્ય કાર્ય અને દેશ

એ તો તે કાર્યને માટે એક વિશાળ ક્ષેત્ર જ. આવા સ્વભાવના લોકો પાસેથી આથી વિશેષ શી આશા રાખી શકાય ?

આજ સવારે પાંચું વજન લીધું. ઉપવસ્ત્ર વગર ૯૮ રતલ અને તે સાથે ૯૯ રતલ; એટલે કે છેલ્લું વજન ઉતરેલું તેમાં કંઈ ફેરફાર નથી. રોટી, માખણ અને ટમાટાં એ હવે ઘણા ભાઈઓને મળવા લાગ્યાં જણાય છે. હવે ખામી એક જ ચીજની છે: તે દહીં અથવા છાશ. આખી જીંદગીનો આ ચીજનો અભ્યાસ રહ્યો, એટલે તે નથી મળતાં તેથી પેટ તકરાર કરે છે, અને ખીલ ખોરાકથી આશુખનાવ કરી મેલે છે.

ભોજન (રોટી, માખણ, ટમાટાં ને દૂધ) લેવામાં—ફક્ત ખાવામાં જ પૂરો એક ક્લાક ચાલ્યો જાય છે: ૧૨ થી ૧. દાળભાત હોય તો ગડપ કરતાં ગળે ઉતરી જાય. પણ આ રોટી—અને તેય પાછી. વગર શેકેલી લેવાની મને સલાહ મળી છે—કરડવી એ ભારે થાંધું ને કંટાળાલયું કામ છે. બાકી વખતની મારામારી માણસને ન હોય તો ભોજનમાં કંઈ અધુરાપણું લાગે એમ તો નથી જ.

કુરળમાં હાલારાત્રી પૂરું થયું. આજે સોફેટિસ આગળ ચલાવ્યું.

ઝાડા હજી મટ્યા નથી. મદદનીશ દાકતર પેટને માટે કંઈક ભૂકી મોકલનાર હતો તે કાલે અને આજે પણ ભૂલી ગયા છે.

૩૦ : ૧ : ૨૨—સોમવાર

કૃષ્ણની રાત વસમી ગઈ. મદદનીશ દાકતર રાતના દશેક વાગે પડીકીઓ લઈને આવ્યો. એને એટલીયે ખબર નથી કે આરાઈટ—તવકીર—ની કાંજ પેટ છુટી ગયું હોય તેને માટે ઠીક બંધકોષ કરનારો ખોરાક છે.

એક પડોશીનો આજે વહેલી સવારના દેહાન્ત કરવામાં—ફાંસી દેવામાં—આવ્યો. કેવો અલમસ્ત નૌજવાન હતો !

આજે સવારને વખતે હું જેલરની કચેરીએ મારે સાડ મારા પૈસામાંથી આણેલી કેટલીક ચીજોની સહી કરવા સાડ જઈ ચડ્યો હતો. હું ગયો ત્યારે તેણે તો રુદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરેલું હતું. એક કેદી દારોગાએ કોઈ ખુદ્દા કેદીને (અસહકારી નહોતો) ધક્કો મારીને વગાડ્યું હશે તે જોઈ કોઈ બે અસહકારી કેદીઓએ તેનું ઉપરાણું લીધું. જેલર તેમના ઉપર રાતોપીળો થઈને તાડુકતો હતો.

“આવી બાબતમાં વચ્ચે પડનાર તમે કોણ ?”
“લઈ જાઓ હરામખોરને પેલી ખુણાની કોટડીમાં, અને જરા પાંશરો કરો.”

“થોડા દિવસ આ લોકો મૂંગા રહ્યા; પણ હવે ઉપાડો લેવા માંડ્યો છે.” આવું આવું ખુરશી પરથી જેલર તાડુકતો હતો. જે બે અસહકારીઓને તે આ બધું સંભળાવતો હતો તેઓ ઓટલા ઉપર હતા. સંતોષ ન થવાથી વળી જેલર ઉઠ્યો, અને બહાર જઈને વિના કારણ એ બે જણમાંથી એક—સુળારાવ—ને મારા પોતાના અને બીજા કેટલાયે માણસોના દેખતાં મોઢા પર ને ગાલ પર ઢોરની પેઠે તમાચા ચોડવા

લાગ્યો. (સુખારાવના જેવા નિર્દોષ અને હત્સાહી સત્યા-
ગ્રહાચો મેં બહુ ઓછા જોયા છે.) 'મારતો જય તેમ
તેમ સિત્તલ વધારે વધારે જતો જય; ને ધરાયો
ત્યાં સુધી મારી લીધું. મારી લીધા પછી પાછો ઓડીસ-
માં આવીને તે પુરસીમાં બેઠો. હું ત્યાં પાસે જ
બેઠેલો હતો. જટલા હાજર હતા તે બધા તેના આ
જાહેર અસહ્ય વર્તનથી દિગ્ગ થઈ ગયા હતા.

ત્યાર પછી જેઠરને ભાન આવવા લાગ્યું. તેનું વર્તન
કેટલું મૂર્ખાઈભરેલું હતું એ તેને સમજાયું હોય એમ
જણાયું. તેને પશ્ચાત્તાપ એટલો બધો ન હતો, પણ
જેણે ન જોયું જોઈયે તેવો એક જણ દેખી ગયો છે
એનો ડર જ તેને હતો. તે મને સમજાવવા લાગ્યો, કે
ખીજનાં કામમાં દખલ કરવાની પેલાને શી જરૂર ?
અને અમારે જોડને! બંદોબસ્ત તો જાળવવો જ જોઈયે.
કેદીઓની સાથે જરા સખ્તાઈ રાખવાની જરૂર છે.
વગેરે. મેં કહ્યું, “તમે કહો છો તે બધું હશે, પણ
આ યુવકને તમે માર્યો એ તમે ખોટું કહ્યું છે. તમારે
માફી માગવી જોઈયે.” તે જરા હતર્યો જણાયો.
તેણે કહ્યું, “તમે બધું જોયું છે. પણ આ વાત આગળ
જય એવી મારી ઇચ્છા નથી.” ‘મેં સુખારાવને અંદર
ખાલાવ્યો. તે હુસકાં ભરતો આવ્યો. તેની આંખોમાંથી
આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં. “હું ખરેખર કહું છું, તમે
મને થપ્પડો કે પાટું મારી તેની મને જરાયે પરવા નથી.
ઈશ્વર તમારું ભલું કરે. એ કેદી બાઈબંધ જોડે દારોગોઠારની
પેઠે વર્તે એ મારાથી જોયું ન ગયું. તેને ખાતર મારે
માથે માર પડયો એથી મને ધણો જ આનંદ થયો છે.
મને એટલું જ દુઃખ છે કે તમે મને વધારે ન માર્યો”
એક જીવાનીયો દારોગો હતો તેને ઓડીસમાં કારકુનને

મદદ કરવા બેસાડેલો હતો. આ બધું સાંભળીને તે બિચારો હસકે ને હસકે રડવા લાગ્યો. પછી જેલર બોલ્યો, “ મારા ભત્રીજા માટે હું દિલગીર છું.” જેલનો અમલદાર એટલે શું એ જે બોલે છે, ૨૦૦૦ કેદીઓની જેલનો બધો કારભાર જેના હાથમાં હોય છે, જેને પાપપુણ્યના વિચારો સતાવી શક્તા નથી એવા અમલદારોમાં પશુતા કેટલી હદે બનેલી હોય છે તે જે બોલે છે તે જ સમજી શકે કે જેલરના આ નાના વાક્યમાં—અને તે પણ ઘણા અમલદારો અને બીજાઓના દેખતાં બોલાયું હોય ત્યારે તેમાં—નૈતિક લાભ કેવડો મોટો છે. સુખારાવ તો પહેલાંની જેમ સાપણ ચલાવ્યે જ રાખતો હતો. તેને અટકાવવાની કોઈની હિંમત ચાલતી ન હતી. એવડે દારોગાએ કહ્યું, “ તેમણે માફી માગી, હવે જવા દો. મહેરબાની કરીને ચાલો.” હું મારી કોટડીએ ગયો ત્યારે મારા મનમાં એમ જ હતું કે હવે આ વાતનો અન્ત આવી ગયો છે.

જમી લીધા પછી હું કોટડીમાં ચોકો કરતો હતો તે વખતે જેલરે અચાનક દેખા દીધો. તેણે આવીને મને ખબર આપી કે બંધ કોટડીનો એકેએક કેદી અત્તે લેવાની ના પાડે છે. ત્યાં જઈ તે લોકોને સમજાવવાની તેણે મને વિનંતિ કરી. બિનઅધિકારી માણસની દરમીયાનગીરીની માગણી થઈ હોય એવો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. મેં પૂછ્યું, “ મારા જવાની ખાસ જરૂર જ છે ?” તેણે હા પાડી. ત્યાં જઈને મેં જોયું તો એક મોટું મંડળ દૃઢ નિશ્ચય કરીને બેઠું હતું. તેઓ કહેતા હતા કે અમે ઈશ્વરના દરબારમાં અમારી ફરીયાદ નોંધાવી છે, અને બપોરના ખાણાનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એક શીખ કેદી તેમનામાં

શામેલ થયો હતો તે કહેતો હતો કે વેર એ તો કુદરત-
નો કાનૂન છે. મેં તેમને કહ્યું કે તમે જુદા જ પંથના
માણસ છો. તમારી સાથે વેર અવેરની વાત પાછળથી
જ ફરીશ. લાંબી ચર્ચા પછી ઘણાખરા ભાઈઓને
ગળે આટલી વાત ઉતારી શક્યો કે ગમે તેવી તેમની
હાલત હોય તેમ છતાં પોતાનો અસન્તોષ તેમણે
વાણીમાં અથવા અન્નત્યાગ જેવી કૃતિમાં બતાવવો ન
જોઈયે. બાકી રહેલાઓએ કહ્યું કે તમારું કહેવું ગળે
ઉતરતું નથી, પણ તમે સલાહ આપો છો એટલા
ખાતર જ અમે તે પ્રમાણે ચાલવાને તૈયાર છીએ.
પેલા શીખ કેદીએ જ સૌથી પહેલી એ દરખાસ્ત મુકી
કે મારો બોલ સૌએ ઝીલી લેવો જોઈયે. એક મુસલમાન
ભાઈ કોઈ પણ રીતે નમતું આપવાના કદર વિરોધી
હતા, પણ પાછળથી તેઓ મારું કહેવું બરાબર સમજી
ગયા અને મારા જબરા મદદગાર થઈ પડ્યા. વેલોરના
અબદુલ બાદશાહે પણ મને ઘણી મદદ કરી. આખરે
તેઓ બધા અઢી વાગ્યે જમવા બેઠા. આ પરિણામથી
સૌ પ્રસન્ન થયા અને સૌનો આભાર માનીને હું આવતો
રહ્યો. જેલર બહાર હતો આ પરિણામથી તેના મન
ઉપરથીયે મોટો ભાર ઉતર્યો.

સુબાશવને જેલરમાં માર મારવાના એ પોતાના
અવિચારી કૃત્યનું પરિણામ શું આવશે તેનાથી જેલર
બહુ ગલરાતો હતો, એ વિષે શક નથી. બધાએ
અપવાસ શરૂ કરેલ એ વાત સુપરિન્ટેન્ડન્ટને
કાને ન પહોંચે એવી તેની ઈચ્છા હતી. મારી
દરમીયાનગીરી માગતો તે આવ્યો, તે આમ
તેના સ્વાર્થને સારૂ જ હતું; પણ જેલના મોટા અમ-
લદારનો મોભો તો આથી જમીનદોસ્ત થઈ જ ગયો.

મારે બંધ કોટડીમાં જલું અને ત્યાંથી પાછું આવવું એ આખી જીવનમાં 'સ્વદેશી' નો જળરો વિજય મનાયો. અહીંના બધા સામાન્ય કેદીઓ અસહકારી કેદીઓને માટે 'સ્વદેશી' એ શબ્દનું નામ તેમજ વિશેષણ બને રૂપે પ્રયોગ કરે છે.

કેદી જીવન ભારે કઠણાઈભરેલું છે એવો દુનીયાને જોનાથી ખ્યાલ આવે એ પ્રકારનું કંઈ પણ પગલું આપણે ભરીએ તો તેથી આ લડતને આપણે ભારે હાનિ પહોંચાડીએ છીએ, અને આપણી પ્રગતિમાં વિધ્ન નાખીએ છીએ. આપણે એક મહાન ધ્યેયને વરલા છીએ. તેની ઉપર જ આપણા વિચારોને તેમજ આચારોને એકાગ્ર કરીએ; જોલના વહીવટમાં સુધારો કરાવવામાં કે જોલના અમલદારોને પાવન કરવાનાં કામમાં તે વેરી ન નાખીએ. આપણી લડતનો અત્યારે કંટાળીનો ખેલ ચાલે છે. તેવે વખતે આપણા આવા વર્તનથી આપણે લડનારાઓનાં ચિત્ત મુગ્ધ લડત પરથી ચ્યુત કરીને આવી ઝીણી ઝીણી વાતો તરફ ખેંચી લાવીએ છીએ. વળી આપણને દુઃખ થાય છે એમ જોઈને આપણને દુઃખ દેનારાઓ રાજ થાય છે. આપણને જે દુઃખો વેઠવાં પડે છે તેથી ભૂંડાં નહિ તો તેવાં જ દુઃખો વેઠનારા કેટલા બધા સામાન્ય કેદીઓ પડેલા છે ? તેઓ તો ધીરજથી બધું સહન કર્યે જાય છે. આપણે તેમના કરતાં કંઈક ઉચ્ચ હોવાનો દાવો કરનારા છીએ. મુકાબલામાં તેમનાથી આપણે નબળા દેખાવું ? આપણે તો એમ સિદ્ધ કરી બતાવવું જોઈએ કે તેમના કરતાં સહન કરવાનું બળ આપણે અધિક ધરાવીએ છીએ. મને બંધ કોટડીમાં જવાની તક મળી તે મને બહુ ગમ્યું. ત્યાં મને કેટલાક સાદી ટીપવાળા ભાઈઓ—એક

બાંધ બેસીના પણ હતા—બેડીની સબ ભાગવતા
 નેવા મળ્યા. પાછળથી એમની અને ખીલ્લોની બેડીઓ
 કાઢી નાખવામાં આવી. તે જ બાંધ પાછળથી જેલમાં
 એક ભારે ખંતીલા અને ઉત્તમ કાંતનાર નીવડ્યા. તે
 અસહકારી થયા તે પહેલાં પોતે જ જેલમાં દારોગાનું
 કામ કરતા. સાંભળ્યું છે કે બંધ કોટડીમાં રહેતા
 સખ્ત કદવાળા સઘળા કેદીઓને પોતાનાં રાતનાં શૌચ-
 પાત્રો ઉપાડીને રોજ સવારના પોતપોતાની કોટડીથી
 એકાદ ફરલાંગને છેટે લઈ જવાની ફરજ પાડવામાં
 આવે છે. આ પાત્રો ઢાંકણાં વગરનાં હોય છે. આ
 કામ તેમને દોડાદોડીમાં કરવું પડતું હોવાથી અંદરનો
 મેલ શરીર ઉપર ન છંટાવા દેતાં પાત્ર સહીસલામત
 પહોંચાડવું એ ભારે કઠણ કામ છે. વળી આટલું કામ
 કર્યા પછી નહાવાની કોઈ નતની સગવડ ન મળે. આ
 રીતે શૌચપાત્રો ઉચકવાં એ કંઈક હલકું કામ ગણ-
 વામાં આવે છે. આ કામ ઉચ્ચવર્ણના અસહકારી
 કેદીઓ પાસે પરાણે કરાવવામાં આવે તેમાં એક નતની
 ફરતા રહેલી છે. પણ આ જ કામ ને વિચારપૂર્વક કરવામાં
 આવતું હોય તો તે જ કેટલું પાવનકારી કામ બની
 નય ? આટલા બધા રાજકીય કેદીઓને આ એક બંધ
 કોટડીમાં શા માટે ગોંધવામાં આવતા હશે, અને આ
 કામ તેમને માટે જ ખાસ શા સાર થોળ્યું હશે તે
 તો કોણ જાણે. બંધ કોટડી વધારેમાં વધારે ભયંકર
 અને તોફાની કેદીઓ માટે જ ખાસ થોળ્યેલી હોય
 છે. પણ જેલના અમલદારો તો રાજદારી કેદીઓને જ
 આવા કદખાનામાં હવે પૂરે છે. એ લોકો સરકારને
 ભારે ભયરૂપ છે એટલા માટે તેઓ તેમ નહિ કરતા
 હોય, પણ તેઓ જેલ-વહીવટનાં છિદ્રો બહાર પાડવાનો
 પ્રયત્ન કરે છે તે માટે.

મારે બંધ કોટડીમાં જતું અને ત્યાંથી પાછું આવવું એ આખી જીવનમાં 'સ્વદેશી' નો જખરો વિજય મનાયો. અહીંના બધા સામાન્ય કૈદીઓ અસહકારી કૈદીઓને માટે 'સ્વદેશી' એ શબ્દનું નામ તેમજ વિશેષણ બને રૂપે પ્રયોગ કરે છે.

કૈદી જીવન ભારે કઠણાઈભરેલું છે એવો દુનીયાને જોનાથી ખ્યાલ આવે એ પ્રકારનું કંઈ પણ પગલું આપણે ભરીએ તો તેથી આ લડતને આપણે ભારે હાનિ પહોંચાડીએ છીએ, અને આપણી પ્રગતિમાં વિધ્ન નાખીએ છીએ. આપણે એક મહાન ધ્યેયને વરેલા છીએ. તેની ઉપર જ આપણા વિચારોને તેમજ આચારોને એકાગ્ર કરીએ; જીવનના વહીવટમાં સુધારો કરાવવામાં કે જીવનના અમલદારોને પાવન કરવાનાં કામમાં તે વેરી ન નાખીએ. આપણી લડતનો અત્યારે કટોકટીનો ખેલ ચાલે છે. તેવે વખતે આપણા આવા વર્તનથી આપણે લડનારાઓનાં ચિત્ત મુગ્ધ લડત પરથી વ્યુત કરીને આવી ઝીણી ઝીણી વાતો તરફ ખેંચી લાવીએ છીએ. વળી આપણને દુઃખ થાય છે એમ જોઈને આપણને દુઃખ દેનારાઓ રાજ થાય છે. આપણને જે દુઃખો વેઠવાં પડે છે તેથી ભૂંડાં નહિ તો તેવાં જ દુઃખો વેઠનારા કૈદીઓ બધા સામાન્ય કૈદીઓ પડેલા છે ? તેઓ તો ધીરજથી બધું સહન કર્યું જાય છે. આપણે તેમના કરતાં કંઈક ઉચ્ચ હોવાનો દાવો કરનારા છીએ. મુકાબલામાં તેમનાથી આપણે નળજા દેખાવું ? આપણે તો એમ સિદ્ધ કરી બતાવવું જોઈએ કે તેમના કરતાં સહન કરવાનું બળ આપણે અધિક ધરાવીએ છીએ. મને બંધ કોટડીમાં જવાની તક મળી તે મને બહુ ગમ્યું. ત્યાં મને કૈદીસાહ સાદી ટીપવાળા ભાઈઓ—એક

ભાઈ બરેલીના પણ હતા—બેડીની સબ લોભવતા
 બેવા મળ્યા. પાછળથી એમની અને ખીન્નઓની બેડીઓ
 કાઢી નાખવામાં આવી. તે જ ભાઈ પાછળથી જેલમાં
 એક ભાઈ ખંતીલા અને ઉત્તમ કાંતનાર નીવડ્યા. તે
 અસહકારી થયા તે પહેલાં પોતે જ જેલમાં દારોગાનું
 કામ કરતા. સાંભળ્યું છે કે બંધ કોટડીમાં રહેતા
 સખ્ત કેદવાળા સઘળા કેદીઓને પોતાનાં રાતનાં શૌચ-
 પાત્રો ઉપાડીને રોજ સવારના પોતપોતાની કોટડીથી
 એકાદ ફરલાંગને છોટ લઈ જવાની ફરજ પાડવામાં
 આવે છે. આ પાત્રો ઢાંકણાં વગરનાં હોય છે. આ
 કામ તેમને દોડાદોડીમાં કરવું પડવું હોવાથી અંદરનો
 મેલ શરીર ઉપર ન છંટાવા દેતાં પાત્ર સહીસલામત
 પહોંચાડવું એ ભાઈ કઠણ કામ છે. વળી આટલું કામ
 કર્યા પછી નહાવાની કોઈ ભતની સગવડ ન મળે. આ
 રીતે શૌચપાત્રો ઉચકવાં એ કંઈક હલકું કામ ગણ-
 વામાં આવે છે. આ કામ ઉચ્ચવર્ણના અસહકારી
 કેદીઓ પાસે પરાણે કરાવવામાં આવે તેમાં એક ભતની
 ફરતા રહેલી છે. પણ આ જ કામ બે વિચારપૂર્વક કરવામાં
 આવવું હોય તો તે જ કેટલું ખાવનકારી કામ બની
 નય ? આટલા બધા રાજકીય કેદીઓને આ એક બંધ
 કોટડીમાં શા માટે ગોંધવામાં આવતા હશે, અને આ
 કામ તેમને માટે જ ખાસ શા સાડ ચોબડી હશે તે
 તો કોણ જાણે. બંધ કોટડી વધારેમાં વધારે લયંકર
 અને તોફાની કેદીઓ માટે જ ખાસ ચોબડી હોય
 છે. પણ જેલના અમલદારો તો રાજદારી કેદીઓને જ
 આવા કેદખાનામાં હવે પૂરે છે. એ લોકો સરકારને
 ભાઈ કચરપ છે એટલા માટે તેઓ તેમ નહિ કરતા
 હોય, પણ તેઓ જેલ-વહીવટનાં છિદ્રો બહાર પાડવાનો
 પ્રયત્ન કરે છે તે માટે.

૩૧ : ૧ : ૨૨—અંગળવાર

પ્રિન્સિપલ લક્ષ્મીનારાયણ અને નરસિંહાચારીયર આજે મારી કોટડી સામેથી મૂત્રનાં પાત્ર ઉપાડીને જતા જણાયા. તેઓ બંધ કોટડીમાં નથી, પણ પહેલા નંબરના બ્લૉકમાં છે અને સાદી ટીપ ભોગવે છે. બંધ કોટડીવાળા કેદી ભાઈઓ ઉપર જે અપમાનભર્યાં જીલમ નાણુજીએ ગુજરવામાં આવે છે તેની તરફ પોતાનો અણગમો દર્શાવવા ખાતર જ તેમણે આ કામ કરવા માંડ્યું હોય એમ ધારું છું.

શ્રી૦ ચૌધરીની તખીયત ઠીક નથી. તેમણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ફરીયાદ કરી હશે કે કોઈ તેમની તખીયતની દરકાર કરતું નથી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે તેમને બહુ કડવાં વચન સંભળાવ્યાં જણાય છે. તેણે કહ્યું, “ ઉપાય તો તમારા પોતાના હાથમાં છે. જામીનગીરી આપી દો ને ચાલ્યા જાઓ. જેલમાં તમારું વજન ઘટશે કે મરી જશે તોયે અમારું શું જવાનું હતું ! ” મને ખબર મળ્યા પ્રમાણે આ અર્થનું કંઈક સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બોલ્યો હતો. આમાં સત્યતા કે મનુષ્યત્વ નહિ હોય, પણ દુશ્મન જ્યારે બધી વાતો પાછો પડેલો હોય છે ત્યારે તેનો એ સ્વભાવ જ થઈ પડે છે. એટલે આપણે એમાં ઓરતો કરવા જેવું કશું જ નથી. હકીકત એવી છે કે રાજદ્વારી કેદી અને નીતિભંગ કરનાર કેદી એ બેમાં શો ભેદ છે તે હિન્દુસ્તાનની નોકરશાહી નથી સમજી શકતી; તો પછી જેલના અમલદારો તો શાના જ સમજી શકે? જેલના ધારાઓમાં એવા ભેદને સ્થાન નથી. રાજદ્વારી કેદીઓ વિશે ખાસ ટુકડો નીકળે છે, પણ તે એવા રખાર

જેવા હોય છે કે હુકમ કાઢનાર અને તેનો અમલ કરનાર તેને જેવું રૂપ આપવા માગે તેવું રૂપ તે ધારણ કરે છે. સાદી કેદવાળાઓને માટે જરાક ભેદ પાડવામાં આવે છે ખરો, પણ અમે જે બધા મોટામાં મોટા છીએ તે તો ધણાખરા સખ્ત કેદવાળા જ છીએ. કોને સખ્ત ટીપ મારવી ને કોને સાદી મારવી તેનો કંઈ નિયમ હોતો નથી; મૌનસ્ટ્રેટના તરંગ ઉપર, જ તેનો આધાર હોય છે. પણ સખ્ત કેદવાળાઓની અહીં રાજદ્વારીમાં ગણતરી કરવામાં આવતી નથી. કેદી રાજદ્વારી હોય તે ઉલટો વધારે ગુન્હો ગણવામાં આવે છે. રાજદ્વારીનો અહીં એવો અર્થ લેવામાં આવતો નથી કે તે કેદી નીતિનો શાખૂત છે.

સખ્ત મહેનત કરનાર મજૂરોને સાંજના થોડો નીશો જરૂરનો હોય છે એવી જે દલીલ કરવામાં આવે છે તે કેટલી બધી ખોટી છે ! જેલમાં દારૂની બંધી હોય છે અને તેમ છતાં સખ્ત મજૂરીના બધા નિયમો કેદીઓ પાસે કડક રીતે પળાવવામાં આવે છે. છતાં તેથી કેદીઓની તખીયત બગડી જતી નથી, કે કામ પણ ઉલટું બની જતું નથી. આ વસ્તુસ્થિતિ જોતાં દારૂની તરફેણમાં સરકારી અમલદારો અને ખાતાં તરફથી જે કારણો ને બચાવો રજૂ કરવામાં આવે છે તે કેટલા મિથ્યા છે એ પૂરવાર થાય છે. મને યાદ છે કે એક વાર કોઈ મિશનરી એવી વાત કરતો હતો કે ભંગી લોકોને આખો દિવસ ગંદકીમાં કામ કરવું પડતું હોવાથી થોડો દારૂ પીએ તો બધી દુર્ગંધ મગજમાંથી નીકળી જાય. આ બંધું ધતીંગ છે. અહીંના ભંગીઓ કોઈ દિવસ દારૂનું નામે લેતા નથી, અને એમ છતાં તેઓ ચેત્તાનો ધંધો સુંદર રીતે કરે છે ને તેમનાં

શરીર ને મન જોડયે તેવાં છે. દારૂનો સાવ નિષેધ કરવાની વિરુદ્ધ અને માફકસર પાનની તરફેણમાં જે લોકો દલીલો કરે છે તેમનો આખો કિલ્લો તેમને સરકારી જેલોની સ્થિતિ બતાવીયે તો વૂઠી પડે છે.

સરકારી જેલો જેમ દારૂનિષેધની તરફેણની મોટી સાબીતી રૂપ છે તેમ તે શાકાહારની તરફેણમાં પણ છે.

સુખારાવ આજ સવારે મારી ડોટડીએ મને એક વાત કહેવા સાડ આવી. તેણે કહ્યું કે જલરને ખરેખરો પસ્તાવો થયો છે; અને તેણે મને મારેલો તે વાત છાપામાં ન જાય એટલી આપને તેની બિનનિત છે. પોતાને જે માણસે જાહેરમાં માર માર્યો અને અપમાન કર્યું તેને બચાવી લેવાને ખરા મનથી પ્રયત્ન કરનાર માણસનું દૃશ્ય અદ્ભુત હતું ! સુખારાવ કહેતો હતો અને હું તે માનું છું કે ભગવાને જ જલરના હૃદયમાં પરિવર્તન કરાવવા સાડ એ પ્રસંગ પેદા કર્યો હશે. દયા અને પ્રેમનો માર્ગ કેટલો સુંદર છે ! એકવાર આપણે ક્રોધના માર્ગને અને મર્દાનગી કે કડકાઇને નામે સાધારણ રીતે ઓળખાય છે તેને ત્યાગીને ડહાપણ-પૂર્વક પ્રેમને માર્ગે ચાલવાનું બળ ધારણ કરીયે તો આની સુંદરતા બરાબર સમજી શકીયે.

૧ : ૨ : ૨૨-બુધવાર

આજે પહેલા નંબરના બ્લૉકવાળા બીજા ત્રણ લાઇઓને મળમૂત્રનાં ઠામ ઉપાડી જવાનો વારો આવ્યો. બલા ઉપર ઠીબડાં મુકીને મારી ઓરડી પાસેથી બહારૂરીથી પસાર થતાં તેમને મેં જોયા. આ લોકોનાં

વાસણ મોટાં છે, કારણકે તેમને સર્વસાધારણ ઓરડા-
ઓમાં રખાય છે તેવાં સર્વસાધારણ મોટાં વાસણો મળેલાં
છે, એકલીયા કોટડીઓમાં રાખે છે તેવાં નાનાં નથી.

આ પહેલા નંબરમાં ખોલના કેલીઓ સાદી કેદવાળા
હોવા છતાં તેઓ મરજીયાત આ કામ કરી રહ્યા છે
એ વાત, સાંભળ્યા પ્રમાણે, જલરાજને કાને પહોંચી
છે. તેણે કહ્યું, “છો કરતા, રોકશો નહિ તેમને.”
અર્થાત્ આ લોકો તે કામ કરતા જ રહે એવી તેની મરજી
લાગે છે; બંધ કોટડીમાં જે સખ્ત કેદવાળાઓને પૂરેલા
છે તેમની સ્થિતિ સુધારવાની તેની ખીલકુલ વૃત્તિ નથી.

મેં ઘણી વાર સુધી વિચાર કર્યો છે. શ્રી૦ લક્ષ્મીનારા-
યણ વગેરે ભાઈઓના સત્યાગ્રહે સામા પક્ષમાં ઉલટાં
ગુસ્સો અને હઠ જ કેમ પેદા કર્યા ? સત્યાગ્રહનાં
પરિણામ તો સામાન્ય રીતે આથી ઉલટાં આવવાં
જોઈએ. દેખીતી રીતે આ પરથી પ્રેમધર્મ મિથ્યા હોય
એમ ભાસે છે, છતાં થોડી વાર પછી આના ઉપરથી જ
મારા મનની સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ ગઈ કે પ્રેમ અને
ક્ષમાનો ધર્મ મિથ્યા હોઈ શકે જ નહિ. આપણા
પ્રયોગોમાં આપણે ઘણી વાર ભૂલો કરીયે છીયે. નહિ
તો બલૂનને આકાશમાં ઉડતું જોઈને કોઈ એમ પણ કહે
કે ગુરુત્વાકર્ષણનો કાયદો આનાથી જૂઠો ઠરે છે. શ્રી૦
લક્ષ્મીનારાયણ અને તેમના મિત્રોનું કૃત્ય ખીલ બધી
રીતે વીરોચિત છે, પણ તેની અંદર ક્રોધ અને મંદિનતા-
નો ભેગ હોવો જ જોઈએ. તેથી જ જનો સહાનુભૂતિ
પેદા કરવા સાથે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો તેની
અંદરથી ઉલટાં ક્રોધ અને કૂરતા જ પેદા થયાં, પ્રેમ
અને ક્ષમાધર્મનાં સુંદર ફળ જોવાં હોય તો આપણી
અંદર વિશુદ્ધ મનોબળ અને દ્વેષરહિતતા પૂરાં હોવાં

જોઈયે. મનુષ્યનો આત્મા એ અત્યંત નાજુક ચંત્ર છે. તેની ગતિમાં નાજુક વિજળીનાં ચંત્રોની પેઠે દેશ પણ આમનું તેમ થવું નથી. તેમ છતાં, શરૂઆત ભણે ક્રોધથી સળગી હઠીને કરવામાં આવી હોય, પણ હવે જો એ જ બાઈઓ ક્રોધનો કચરો ઉડાડી મુકે અને જીલ્લમ અને કૂરતનો ભોગ થઈ પડેલા પોતાના બાઈઓ તરફની શુદ્ધ સહાનુભૂતિની ખાતર જ ઉપાડેલું કામ ચાલુ રાખે તો મારી પૂરી ખાતરી છે કે કેદખાનાના અમલદારોની હેવાનીયતને પણ તેઓ વશ કરી શકે. જો આ કૃત્યનો હેતુ માત્ર એટલો જ હોય કે દેખાવ કે વિરોધ કરીને લોકોનાં ચિત્ત આકર્ષવાં અને વેલોરનો જોશ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કેવા જીલ્લમ શુભરે છે એ પ્રશ્નને કે સરકારના ઉપરી અમલદારોને કાને પહોંચાડવું, તો તેવું નામ સત્યાગ્રહ નથી. તે તો અળવળ કરવાની જાતની ઢળવું જ એક સ્વરૂપ છે. ધારેલો રોગ તેનાથી મટવો કે ન મટવો એનો આધાર પશુબળનું જોર કોનામાં વધારે છે તે ઉપર જ રહેવાનો; સજ્જનતા કોનામાં છે ને દુર્જનતા કોનામાં એના ઉપર નહિ રહે. મને એવી આશા છે કે આ મારા મનન ઉપરથી કોઈ એમ નહિ સમજે કે લક્ષ્મીનારાયણ આદિ બાઈ-ઓએ હાવી લીધેલા આ મરજ્યાત સહનમાં રહેલી નીરતા હું પારખી શકતો નથી. હજારો હું તો ઈચ્છ્યા જ કરું છું કે આ બાઈઓને અન્યાય ને દુષ્ટતા ઉપર નેટલી ચીતરી છે તેટલી રીતે હોય, આમનામાં સહન કરવાની નેટલી દિગ્ગત છે તેટલી રીતે હોય. આપણું નસીબ તેજ દોત ને રી જો એવા દોત તો આપણા જ બળના પ્રભાવથી કેદખાનાના આપણે છતીને બેસી ગયા દોત.

જેલના બિનસત્તાવાર ગેઝેટમાં ખબર આવી છે કે ગુન્ટુર જીલ્લામાં ક્યાંક એક સભાને ગોળીને મહોંએ વીખેરી નાખવામાં આવી છે. છ મરાયા છે તે ત્રીસ ધાયલ થયા છે.

તાળાકુંચી થઇ ગયા પછી રાતના ગાડી પસાર થાય છે તેની સીટી કેટલી મીઠી લાગે છે ! કદાચ બહારની દુનીયામાંથી મારી કોટડીમાં આવનારો એ એક જ અવાજ છે તેથી તે મીઠી લાગે છે.

આજે શરણાઇઓનો મધુર ઉદયરાગ સાંભળતો સાંભળતો હું જગૃત થયો. જેલરને ઘેર કંઈક વિવાહ પ્રસંગ છે. કોઇ માનશે નહિ, પણ બહારની પેઠે જેલમાં પણ મારો આખો વખત ભરાયેલો જ રહે છે. બહાર જેટલું જ કામ અને બહાર જેટલી જ વખતની મારા-મારી હું, જેલમાં ભોગવું છું. ખરી વાત તો એ છે કે માફે શરીર બહુ નબળું છે અને રહેજમાં થાકી નહિ છું, તેથી બીજાઓ કરતાં ઉંઘ અને આરામ મારે વધારે જોઈએ છે. અને આથી મારા કામનો નિકાસ બહુ ઓછો હોય છે. બે દિવસના મારા કાર્યક્રમના નમૂના અહીં આપું છું.

સવારના પાા વાગે ઉઠ્યો. પ્રાર્થના. પથારી સંકેલી દોંત સાફ કર્યા. ખુલ્લામાં આંટા માર્યા. સવારનો નાસ્તો. થૂંકદાની ઘોઇ નાખી. ઝાડું કાઢ્યું. પાણી ભર્યું. ૭-૨૦ વાગે કાંતવા બેઠો. ૮-૪૦ સુધી કાંત્યું, પટ્ટનાથુ પિલ્લૈયર એક કલાક વાંચ્યા. ૪૦ મિનિટ સોફેટીસના ભાષાન્તરમાં ગાળી. હાથપગ ઘોઇને જમવા બેઠો. ૧૧-૩૦થી ૧૨-૪૫ સુધી કાંતવા બેઠો. શૌચ જઇ આવી બપોરના ૧ સુધી આરામ. ૨-૩૦ સુધી રોળીનસન કુંઝો. ૩-૪૫ સુધી

રેંટીયો. સ્નાન. કપડાં સુકવ્યાં. હળમત. સાંજે ૫-૧૦ વાગે વાળુ. જમવાનાં ને શીયનાં ઠામ સાફ કર્યો. સુકવેલાં કપડાં લઈ લીધાં. પાણી ભર્યું. ૬-૩૦ વાગે ખયારી કરી. ૭ સુધી પ્રાર્થના. કુરળ અને બાઈબલનો પાઠ. ૮-૧૫ વાગે સુતો.

બીજો દિવસ:-પ્રાર્થના. દાતાણુ. સવારનો નાસ્તો. વાયુ-સેવન. થુંકદાની ઘોઘ. પાણી ભર્યું. ૭-૧૦ થી ૮-૩૦ સુધી રેંટીયો. ૧૦ સુધી એક ફાંસીના કેદીને અરજી લખી આપી. ૧૧ સુધી પટ્ટનાથુ પિલૈયર. ભોજન અને ચુડી-કર્મ. ૧૨-૪૫ સુધી આરામ. ૨-૧૦ સુધી સૉક્રેટીસ. ૩-૪૫ સુધી રોજનિશી તેમજ રેંટીયો; પછી નહાવા ઉઠ્યો. ૪-૨૦ વાગે રોજિન્સન કુઝો લીધો. ૪-૪૫ વાગે વાળુ. વાસણ માંજ્યાં. ઝાડું કાઢ્યું. ૬ વાગ્યા સુધી બહાર ખુલ્લામાં બેઠો. પ્રાર્થના, કુરળ, બાઈબલ અને પટ્ટનાથુ પિલૈયર. ૮-૪૫ વાગે સુતો.

ઉપર નોંધ્યું છે તે કરતાં વધારે મારાથી કંતાવું કે વંચાવું નથી. જ્યેલું કરું છું તે જ થકવીને લોથ કરી નાખે તેટલું છે. મારું બધું વાચન ભક્તિપ્રધાન જ છે એ જોઈ શકાશે. જોઈમાં આવ્યો તેવાતેવામાં રોજિન્સન કુઝો વધારે વાંચતો, પણ પછી તેને યે કેટલાયે દિવસ થયાં મુઝી દીધો હતો. કાલે જ પાછો તેને હાથમાં લીધો છે. જે બીજાં પુસ્તક હું વાંચું છું તેનાથી ભક્તિરસમાં આ જરાયે ઉતરે તેવું નથી.

૨ : ૨ : ૧૬૨૨—શુક્રવાર

જેલરે વાત કરી કે બધાં કોટડીનાં મૂત્રનાં કામની બાબતમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હકે ચડ્યો છે. આજે સવારે મહામહા હુસેન અને બીજા ત્રણ ભાઈઓએ પહેલા નંબરના ખેડાકમાંથી પોતાનાં કામ ઉપાડવાની શરૂઆત કરી છે. આમ આ લોકોએ કામ ઠીક આગળ ચલાવ્યું છે.

સેન્ટ્રલ કૉલેજ ડે કમિટીની મારફત ઇન્ડિયન ઍન્કના ડિરેક્ટર સાહેબે પણ મને એક આમંત્રણ મોકલવાનો વિવેક કર્યો છે. (એ વિવેકમાં વિનોદનું મિશ્રણ તો ખરુંસંતો.) તેમણે જેલસુપરિન્ટેન્ડન્ટની મારફત મને મળે એવું સરનામું કરીને એક કાર્ડ લખ્યું છે ને ૪થી ફેબ્રુઆરીને દિવસે ઍન્કનો એક મેળાવડો થવાનો છે તેમાં મને નોતર્યો છે. ઍન્કના એક સંસ્થાપક એમ. આદિનારાયણેય્યાની છબી ખુલ્લી મુકવાની તેમજ અર્થશાસ્ત્ર પુસ્તકાલય ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા સર પી. તેગરાજને હાથે થનાર છે.

લાંબા વખત પછી પાછો રૉબિન્સ કુઝો લીધો. કેવું સુંદર પુસ્તક છે ! આજે દરેક નવા રાજદારીઓ આંખ્યા લાગે છે.

૩ : ૨ : ૨૨—શુક્રવાર

એક ફાંસીના કેદીની અરજીનો મસુદો થઈ આપ્યો. શ્રી. કે. નરસિંહ આયંગર દરીને બારિસ્ટર કોરટમાં તેનો બચાવ કરેલો, પણ તે હારેલો. આ અરજીનો મસુદો ચડવાનું કામ જેલની ઓફીસનું છે,

પણ મેં હું કે આ કામમાં આજે ચિત્તને જરા રમાડીયે.

રેંટીયો કાંતતાં કાંતતાં આજે મનમાં એક કલ્પના હતી. મને આમ રેંટીયો ફેરવતો જોઈને ઘણા મિત્રોને એમ લાગતું હશે કે આવા કામમાં મારા જેવો લાગ્યો રહે એ કેવળ સમયનો દુરુપયોગ જ છે. છોકરીઓ અને અલણ લોકો આ કામ કરે એ ઠીક, પણ જે માણસોને મગજ છે, જેઓએ ઉચ્ચ કેળવણી લીધેલી છે તેમનું તો આ કામ નથી જ. એવાં કેટલાંયે પુસ્તકો છે જે મેં હજી વાંચ્યાં નથી. તેવાં પુસ્તકો વાંચવામાં હું મારો વખત ગાળું તો તેને વખતનો દુરુપયોગ કોઈ નહિ કહે. પરંતુ આ બાબત ઉપર કોઈ ગંભીર બનીને વિચાર કરે તો તે આવા નિર્ણય ઉપર જ આવે. માણસની અવસ્થા પાકી થઈ છે. તે ખાત્રીપૂર્વક જાણે છે કે જેટલું વધારે જ્ઞાન તે હવે મેળવશે તે બધું તેની સાથે હડી જવાનું છે. માણસજાતને કશી વિશેષ સેવા કરવાની શક્તિ એ જ્ઞાન આપી શકે તેમ નથી. અથવા તે માણસ પોતાના ચારિત્ર્યમાં ખીજ રીતે સુધારો કરી ન શક્યો હોય તે આ નવા જ્ઞાનથી કરી વળશે એવો એ સંભવ નથી. આમ જાણતો છતો માણસ પોતાના જાતલાઈઓની સેવામાં પોતાનો કાળ ન ગાળતાં પોતાં વાંચતો જ પડ્યો રહે તો તે કેવળ તેનો મોજશોખ છે, તેનો દોષ છે. આમ હોવાથી જે જ્ઞાન વાંઝીયું છે, જે જ્ઞાન તમે તમારાં જીંદગીનાં ખાતાં ખતમ કરી એટલે ફેરવીને અંધકારમાં હડી જવાનું છે તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં કંઈ સાર રહેતો નથી. તેના કરતાં એક વાર કપડું કે મુઠી ધાન્ય ઉત્પન્ન

કરવામાં મદદરૂપ થવું એમાં વિશેષ યુક્ત્ય છે. એવા કામની પાંડિતો વાહવા નહિ કરે, પણ હૃથરને જેર તેનો મહિમા મોટો છે. જેમના વાચનથી, વાર્તાલાપથી કે ધ્યાનથી કંઈક નહું નીપજવું હોય અને તેનો માણસજાતને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે લાભ થતો હોય તેઓ એવા વ્યવસાયોમાં પોતાનું આયુષ્ય ગાળે એ ઠીક. પણ મારા જેવાને એ ચાલ ચાલવાનો શો અધિકાર ? મારામાં નથી ગીત કે કાવ્ય રચવાની કળા કે નથી પુસ્તક લખવાની આવડત. મારામાં એવા માલ નથી કે હું જગતના માનસિક કે નૈતિક પ્રદેશમાં કંઈયે મદદરૂપ થઈ શકું. બધા સુશિક્ષિત લોકોને પુસ્તકો વાંચ્યા કરવાની આદત છે એટલે મારે પણ તેમનું અંધ અનુકરણ કરવું એ ક્યાંનો કાયદો ? તેટલા વખતમાં હું થોડું સૂતર કાંતીને દેશનાં વસ્ત્રમાં થોડો પણ ઉમેરો કરી શકતો હોઉં તો બહેતર છે કે મારે મારો વખત તે કામમાં જ ગાળવો. આત્માને આપણે અવિનાશી માનીએ છીએ અને તેને પરમાત્મસ્વરૂપ કરવાને તપશ્ચર્યા કરવી એ આપણો ધર્મ છે. માટે મનના ખેડાણનો એક હેતુ આત્માનો વિકાસ છે. મનને ખેડવાનો બીજો હેતુ જગતના જ્ઞાનનિધિમાં પોતાનો ફાળો ઉમેરવાનો છે. ત્રીજો હેતુ રાખીએ તો તે ખાવાપીવામાં જેવું અકરાંતીયાપણું હોય કે તેવું માનસિક અકરાંતીયાપણું જ છે.

સાંજ પડી ગઈ છે, કોટડીને તાણું દેવાઈ ગયું છે ને હું પયારીમાં પ્રાર્થના કરતો બેઠો છું. જેલરના ઘરમાં વિવાહનાં વાજિત્રોનો મેઘાડંબર આવે છે, ચિત્ર પ્રસન્ન થાય છે. કલ્પનામાં માણસો અને

ઐરાંછાકરાં હરડકરડ કરતાં તથા વિવાહના સમારંભમાં ને કોલાહલમાં વૃદ્ધિ કરતાં દેખું છું. સુખ-સ્નેહભર્યો સંસાર કેવો મીઠો છે ! આપણે બધા ભગવાનની જ રાહ પર ચાલતા હોત તો બધાનો સંસાર કેવો સુખી રહ્યો હોત ! દરેક પુરુષને, દરેક સ્ત્રીને, દરેક બાળકને પ્રભુ પાસે આટલી ચાચના કરતાં ન શીખવી શકાય ?

“હે ગોપીવલ્લભ, આ સંસારમાં તારો પ્રેમ વરસાવ, વધારે ને વધારે પ્રેમ વરસાવ ને અમારાં જીવતરમાં અમી રેડ. ”

૪ : ૨ : ૨૨—શનિવાર

સાંભળ્યું કે બંધ કોટડીના કેદીઓએ મૂવપાત્ર ઉપાડવાં બંધ કર્યાં છે ને તેમને ટાવરમાં બોલાવવામાં આવ્યા છે. (જેલરાજના મહેલનું એ નામ છે. જેલની જમીનની વચ્ચેવચ્ચ એ ત્રણ માળનું મકાન છે.) આ લોકોને ન કોઈ આજેવાન મળે, કે ન અમુક નિશ્ચિત નીતિ મળે. ફાવે તેમ વર્તે છે. અફસોસની વાત છે, એક તરફથી પહેલા નંબરના બ્લૉકવાળા ભાઈઓ તેમને કોઈએ કહ્યું નથી છતાં સત્યાગ્રહ તરીકે પોતાનાં ઠામ ઉપાડે છે; ત્યારે બીજી તરફ બંધ કોટડી વાળાઓ, કે જેમને ખાતર પેલાઓનો સત્યાગ્રહ છે, તેઓ ઉંધી જ દિશામાં ચાલ્યા જાય છે.

ખાંસી હઠે ભરાય છે. રાત બધી ઉંઘવા દેતી નથી. મને લાગે છે કે મારે પેટની દયા જતી કરીને ટમાટાં છોડી દેવાં પડશે. પેટનું થવું હોય તે ચાચ, પણ ફેફસાંને ને નિદ્રા દેવીને તો રાજી રાખવાં જ જોઈશે.

ભલો બિચારો નિધનસીંગ પણ સપડાયો છે. જેને થાક કે કંટાળાનું ભાન નહોતું, જે ચોતાના બધા ભાઈઓને માટે ચપાટીઓ બનાવી આપતો તે બહાદુર પંજાબી દેશભક્તને બહુ જ ખાંસી થઈ છે, અને આખરે તેને ઇસ્પીતાલનો આશરો લેવો પડ્યો છે.

આ લખ્યાને થોડી મિનિટ થઈ ન થઈ ને જ્યારે મારી કાટડીને બારણે ઝબક્યો. ઘરમાં વિવાહપ્રસંગ છે, છતાં તે તો આખો ડ્રેસ પહેરીને જ્યેષ્ઠતા કામ-કાજમાં લાગેલો જ છે. તેણે આવીને મારી પાસે ફરીયાદ કરી કે બંધ કાટડીના કેલીઓ મૂવનાં વાસણો ઉપાડવાના સંબંધમાં હડતાલ પાડી બેઠો છે. તેણે મને અનેક વારો સંભળાવી, પણ તેમાં સત્યથી કિત્ત વસ્તુનું મિશ્રણ હોવાથી હું તે પૂરી પાછરી સમજી શક્યો નહિ. તેણે કહ્યું કે તોફાનની આગેવાની કરનારને કેટલાકને ફટકા મારવામાં આવનાર છે અને કેટલાકને ફગવાનું, પંપ ચલાવવાનું, તેલની ધાણી ચલાવવાનું એવાં સખ્ત મજૂરીનાં કામ આપવામાં આવનાર છે. જવાબમાં મેં કહ્યું 'ઠીક છે.' તેણે તો એ જ ધાર્યું હોતું જોઈએ કે ઉપરની હકીકત બાણીને હું ગંભીરપણે જઈશ. પણ તે કહે, તમને તે દહાડે બંધ કાટડીમાં મોકલેલા તેની તથા તે દહાડે સુખારાવને મેં મારેલો અને તમે હાજર હતા તે બધી વાર્તા મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કરી છે. તેણે કહી હશે તોપણ મીકુંમરચું બરાબર લલન રાખ્યું હશે. માણસ આવી અમલદારીમાં ઘણાં વરસ કાઢે તો સત્યધર્મને તે તદ્દન ભૂલી નય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. કારણકે નોકરી દરમિયાન તેને ચોર્તાનો બચાવ કરવાના અનેક પ્રસંગો આવે છે, અને તેવે

પ્રસંગે સત્યનો ત્યાગ એ આત્મરક્ષણના ભારે હથી-
યારરૂપે તેની જહાર કરે છે. હું જાણું પાછો એ
લોકોને સમજાવું અને આવાં તોફાન ન કરવાનો ઉપદેશ
આપું એવી તેણે સૂચના કરી. મારી પોતાની ઇચ્છા
પણ હતી જ કે આ વિષય પર એ લોકોની સાથે
વાદચ્છીત કરવી, એટલે મેં જેલરની સૂચનાને તરત
સ્વીકારી લીધી. જેલરની ઑફિસમાં એમને મળ્યું
મને પસંદ ન હતું, કારણકે ત્યાં હું જેલર વતીનો
મધ્યસ્થી કરનારો હોઉં એવો દેખાવ થઈ જાય. જેલરને
મેં કહ્યું, ‘એ લોકોને મારી કોટડીએ મોકલશે તો
હું ખુશીથી તેમને એ વચન કહીશ.’ એવી ગાઠવણ
કરી આપવાની તેણે હા તો કહી છે, પણ સુપરિ-
ન્ટેન્ડન્ટ આગળ આવી દરખાસ્ત મુકવાની તેની હિમત
ચાલશે કે કેમ એ વિષે મને શક છે.

એ લોકો જે રસ્તે ઉતર્યા છે તે જાણી મને અફ-
સોસ થાય છે. કેવી તરીકે આપણને જે કાંઈ કામ
સોંપવામાં આવે તે અનીતિમય અને ધર્મવિરુદ્ધ ન
હોય તો તેવું કામ કરવાની ના આપણાથી કેમ
પડાય ? એવા ખ્યાલો રાખવા હોય તો આપણે જેલમાં
આવ્યું જ ન જોઈયે. સરકાર આપણને ક્યારે કે
મળમૂત્ર ઉપાડવાનું કહે તો તેવા કામની આપણે
ફરીયાદ કરી શકીયે ખરા ? કદાચ સાધારણ ભંગીનું
કામ સોંપે તો તે પણ આપણે કરવું જોઈયે. સરકાર
પોતે જ સારાસારનો વિવેક રાખે અને રાજદારી
કેવીએ એ ચોરડાકુ નથી એમ સમજીને તેમની
તરફ માનથી વર્તે એ જુદી વાત છે, અને આપણે
ચેતે હોઈને પોતાને માટે સારી રીતભાતની માગણી
કરીયે કે તેને સાદા અનાદર ઉપાડીયે એ જુદી વાત

છે. સારી રીતે રાખવા એ સુધરેલી સરકારની ફરજ છે એ ખરું, પણ તે માટે લડત ચલાવવી—અરે, એવી માગણી કરવાનો વિચાર સરખો કરવો—એ આપણે માટે તો નબળાઈની જ નિશાની છે, આપણા ઉચ્ચ ધ્યેયથી પતન છે. એ તો દાનધર્મ જેવું છે. દાન દેવું એ ધર્મ છે, પણ તેની સાથે ભીખ માગવી એ કાંઈ ધર્મ નથી. તે તો ઉલટો અધર્મ મનાય છે. બંધકોટડીમાં રહેતા સજ્જ કેદવાળા બધા જ સામાન્ય કેદીઓ પોતપોતાનાં હીબડાં ઉપાડે છે, તો આપણે તેમના જેવી જ કેદ ભોગવતાં છતાં શા માટે ન ઉપાડવાં ? આપણને કરવામાં આવતી સજ્જ ગેરવ્યાજબી હોય એ બનવાભોગ છે, પણ આપણે ગેરવ્યાજબી સજ્જો સ્વેચ્છાપૂર્વક ખમવાને—ખચાવ ક્યાં વિના કે દયા માગ્યા વિના ખમી છુટવાને તો નીકળેલા જ છીએ; એટલે સજ્જ વ્યાજબી છે કે ગેરવ્યાજબી એની ભેદે, આપણને નિસ્તબ્ધ હોય નહિ. સરકાર ચાહે તો આપણને કેદમાં પૂરે, ચાહે તો ભલે તે આપણને અંધારીયાં લોંચરાંમાં પૂરે, બેડીઓથી જકડે, ફાવે તેવું મજ્જુરીનું કે ગંદું કામ કરાવે, છતાં આપણે તો બધી સજ્જને સ્વીકારી લેવી જ રહી. મૂતનાં કામ ઉપાડવાં એ તો કાંઈક ઉલટી કોમોનું કામ છે, આપણા જેવા ઉચ્ચ કોમના લોકોનું એ કામ નથી એવા કારણસર આપણે તે કામ કરવામાં વાંધા ઉઠાવીએ છીએ, તે સામે લડત ઉપાડીએ છીએ, એવું ને દુનીયામાં બહાર યશે તો આપણી કિંમત કોણની થઈ જવાની છે. જગતનાં સત્યાગ્રહની ખ્યાતિ છે કે તેના ભક્તો પોતપોતાનાં લાંબીકામ પોતે કરી લેનારા હોય છે. એ જ કામથી બચવાને ને આપણે

લડીયે તો આપણા સરદારના વાવડા નીચે ઉભા રહેવાને આપણે અપાત્ર છીયે.

પ : ૨ : ૨૨—રવિવાર

જેલરે આજ સવારમાં આવીને અસહકારી કેદીઓની હાલત કહી સંભળાવી. કેટલાકને તેમના ગળકપરવટનું કામ આપવામાં આવ્યું છે, અને તેહ કામ કરવાની કેટલાકે ના પાડવાથી તેમને સળીયાવાળી બેડી પહેરાવવામાં આવી છે. જ્યેા રાતનાં ઢીબડાં સવારે ઉપાડવાનું કષ્ટ નથી કરતા તેમને રાત્રે તે આપવામાં આવતાં નથી. પરિણામે ઘણાઓએ રાતમાં કોટડીઓ ભરી મુકી છે. તેણે પૂછ્યું: ‘ તમે જઈને એ લોકોને કંઈક કહેશો? ’ હું ગયો અને તેમની નેડે લાંબી ચર્ચા થઈ. ઉપર મેં જે વિચારો નમુદ કરેલા છે તેવી મતલબની મેં તેમની સાથે વાત કરી, અને સમજાવ્યું કે આપણે જે જે જીલ્લમ અને ધાતકીપણું આપણે માથે ગુનરવામાં આવે તે બધાં સહન કરી લેવાં જોઈએ. મોટા ભાગે કષ્ટ નહીં, પણ કેટલાકનો મિલજ તેમની તરફ ચક્ષાવવામાં આવેલી કઠોરતા અને અત્યાચારને લીધે એટલો બધો બગડી ગયેલો હતો કે કોઈ પણ રીતનો—જેલના ધારા ને હુકમો પાળવા જેટલો પણ—સહકાર કરવાને તેઓ ઇન્કાર કરતા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે આવા જીલ્લમ ને અપમાનોને વશ થવું તે કરતાં તો અમે ખૂરામાં ખૂરી સભ અને અપમાન વહોરી લેવાને તૈયાર છીયે; અમે જેલમાં પણ અસહકારનો સિદ્ધાન્ત લાગુ પાડવા માગીયે છીયે. બાંધ કોટડીથી ખાંચ વળતાં

મેં અને જેલે પહેલા નંબરના પ્લોટમાં શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ હતા તેમને બહારથી ખોલાવ્યા. ત્યાંના ખીજ દેલીઓ પણ થોડી વારમાં લેગા થઈ ગયા. અસહકારી દેલીઓ ઉપર થતા અત્યાચાર સામે સત્યાગ્રહ કરવો જ જોઈયે એ વિષે લક્ષ્મીનારાયણને જરાયે શંકા ન હતી. તેમણે નિશ્ચય જ કરેલો હતો. તેમને લાગતું હતું કે મને આ બાબતની ગંભીરતા સમજાઈ નથી, તેથી જ હું આમ અશુભ રહી ચકું છું. મારા આવા વર્તન માટે તેમણે મને સારી પેઠે ઉધડો લીધો. હું તેમના મન પર ઠસાવી શક્યો નહિ ને તેમનો નિશ્ચય પણ ફેરવી શક્યો નહિ. ફેટલાક—અથવા એકલા શ્રીનિવાસન જ—મારા પક્ષમાં હતા. બાકીના બધા લક્ષ્મીનારાયણની તરફ ઢળતા હતા. મહમ્મદ હુસેન તો મારી તરફ જ આવશે એમ હું ધારતો હતો, પણ તેણે પેલી તરફ ઢળ્યા. જેલની અંદર અન્યાય અને અત્યાચાર સામે ઝુંબેશ ચલાવવાને તૈયાર થનાર આ લાઇઓના હૃદયની વિશાળતા તરફ મને આદર ઉપજ્યા વિના રહેતો નથી. અને હું તેમની જોડે દલીલો કરતો હતો તે બધી મારી પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓ સાથે લડી લડીને કરતો હતો. પણ તેઓના આ વર્તનથી તેઓ પોતે વિચાર અને વર્તનની મુખ્યવસ્થામાં મહા ગોઠાળો કરી મુકે છે અને ખીજને પણ ખોટો દાખલો આપે છે એ વિષે મારા મનમાં શંકા નથી. ફેટલાક વિચારો બહુ સ્તુતિપાત્ર હોય, પણ જેલમાં કેવું વર્તન રાખવું એ વિષેના આપણી લડતના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોને ડોલાવી નાખે એવી એ વિચારોને છૂટ આપવી ન જોઈયે.

કોટડીએ પાછો આવ્યો. આજે આ બધી ધમાલમાં મોડો જમ્યા. આજે જીવ બહુ બળ્યા કરે છે.

પરમેશ્વરે મારી પ્રાર્થના કબુલ ન રાખી. આવી માનસિક મુંઝવણરૂપી હથીયાર વડે અમને સભ કરવાનું તેને ગમ્યું છે.

આને વજન લેવાયું. ગયા રવિવાર કરતાં એક રતલ વધ્યો, પણ મને અત્યંત આનંદ આપનારી વાત તો એ હતી કે વજન લેવાની જગ્યાએ મહમ્મદ હુસેન, શફીક, શ્રીનિવાસ આયર અને નરસિંહાચારીયર આવેલા હતા. તેઓએ મને કહ્યું કે અમે પાછળથી ખૂબ વિચાર કરી જોયા છે અને તમારી સાથે ફરીથી વાત કરવા ઈચ્છીએ છીએ. સાંભળવા પ્રમાણે થોડી વાર પછી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ શ્રી. નરસિંહાચારીયરને બોલાવ્યા હતા. જેલરે જે બન્યું હતું તે બધું સુપરિન્ટેન્ડન્ટને વર્ણવી બતાવ્યું હતું. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બહુ ખુશમિલજ હતો એમ જણાય છે અને તેણે નરસિંહાચારીયરને કહ્યું કે નિરર્થક સપ્તાહ કે ધાતકીપણું તમારા લોકો પર ગુજરવાની મારી જરાયે મરજી નથી. તમે કંઈ ચોક્કસ નિકાલ ઉપર આવી શકો તેમ નથી ? નરસિંહાચારીયરે કહ્યું : ‘આ બાબતમાં શ્રી. રાજ-ગોપાલાચારીયર સાથે તેમજ બંધકેદવાળા કેટલાક મિત્રોની સાથે વાતચીત કરવાની મારી ઈચ્છા છે. ત્યાર પછી હું જવાબ આપી શકું.’ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ઈચ્છા આ બાબતમાં આવતી કાલે મારી જોડે વાતચીત કરવાની છે એવું તેણે જેલરને કહ્યું જણાય છે. તે પહેલાં, પહેલા નંબરના બંધકવાળા, મિત્રોને મળવાની મેં જેલર પાસે રજા માગી. રજા મળી. મારી કોટડીમાં જ અમારી સભા થઈ. સભામાં અમે એક્લા જ; જેલનો કોઈ અમલદાર ન મળે. ક્યાં રસ્તો લેવો તે વિષે માત્ર શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણ સિવાય અમે

બધા એકમત થયા—તે એ કે બાંધ દેદળાનાવાળા મિત્રોને સલાહ આપવી કે જો તમને ઠીબડાં ઉપાડવાનું એ લોકો કહે તો તમારે ઉપાડવાં; બીજી તરફથી અમારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પણ લાલામણ કરવી કે તે અસહકારી ફેદીઓ તરફ માણસાઇભર્યું વર્તન ચલાવે.

૭ : ૨ : ૨૨—મંગળવાર

૭૫૬ કાલના દિવસે કામમાંથી માથું ઉઠ્યું કરવા મળ્યું નથી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મને કહ્યું કે તમે અસહકારી લોકોને મળો અને તેમનું શું કહેવું છે તે નક્કી કરી આપો, કે જેથી બન્ને બાજુનો બનાવ થઈ શકે. તેણે કહ્યું કે અમુક બાબતોમાં મારો પોતાનો પણ વાંક છે, અને અમુકમાં અસહકારીઓનો પણ વાંક છે; પરંતુ એક પક્ષે 'ખોટું' કંઈ એટલા માટે બીજા પક્ષે પણ ખોટું કરવું જોઈએ એવું ન હોય. હું પોતે તો જો તમે મદદ કરો તો બધું જૂનું ભૂંસી નાખીને નવેસરથી શરૂ કરવાને રાજી છું. તે બાલતો હતો તે જ તેના મનમાં પણ હોય એમ લાગવું હતું. તેણે કહ્યું કે મને આજે જ સરકારી હુકમ મળ્યો છે અને તેમાં જણાવ્યું છે કે અસહકારી ફેદીઓને સાધારણ ફેદીઓના કરતાં જુદી ઢંગે રાખવા. હવે મને સત્તા મળી છે એટલે હું ઠાલી સખાઈ કરવા માગતો નથી. આ વાતચીત અનુસાર બપોરના મારી કોટડી સામે અમારી પરિષદ મળી. પ્રથમ પ્રથમ તો કામ ચલાવતાં બહુ મુશ્કેલી પડી. જલવાળાઓના ખરાબ વર્તનને પરિણામે બધાનાં મગજ શેષથી તપી ગયેલાં હતાં. લડતના સિદ્ધાન્તો પૂરા નહિ સમજવાને લીધે તેમનાં

મગજમાં આણુપચેલી કદપનાઓ ભરેલી હતી. એકબીજા ઉપર નહેમ કે આણુવિશ્વાસ પણ ખરા. આ બધાં કારણો લેગાં થવાથી મુશ્કેલી ભારે થઈ પડી હતી. શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણે પહેલા જ વાક્યમાં કહ્યું કે બંધ કેદખાનાવાળા મિત્રો જે સવિનયભંગ કરી રહ્યા છે તેને મારો પોતાનો સંપર્ક ટેકો છે. આથી અમારું દામ જરાયે હળતું ન બન્યું. તેમ છતાં થોડી વાર પછી અમે સર્વાનુમતે નિર્ણય લાવી શક્યા. પેશાબનાં વાસણ ઉપાડવા સામે ધાર્મિક વાંધો તો માત્ર એક જ લાઇનો હતો, અને આખર સુધીમાં એ પક્ષમાં છ જણ થયા. તેથી અમે એવો નિર્ણય કર્યો કે આ બાબતનો આગ્રહ ન રાખવો એમ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહેવું. વળી સુપરિન્ટેન્ડન્ટને એવું કહેવાનો પણ અમે ઠરાવ કર્યો કે આ વાસણ ન ઉપાડવા માટે જે ભારે મજૂરીની સળ રવાનાં આવી છે તેમજ તેટલી બધી મજૂરી ન આપી શકનારને બેઠીઓ વગેરેની જે આકરી સળઓ કરવામાં આવી છે તે પાછી ખેંચી લેવી. બીજા પણ કેટલીક બાબતો સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહેવાની અમે નક્કી કરી રાખી. મુસલમાનોને નમાજ વેળાએ ધુંટણ નીચે આવે એવાં કપડાં આપવાં; સાદા કેદીઓ જેટલી જ મુલાકાત અને કાગળોની છુટ સખ્ત કેદીઓને પણ આપવી; સખ્ત કેદીઓ માટે રોજ નહાવાઘોવાની સગવડ કરી આપવી; આંધ્રવાળા કેદીઓમાંથી એક લાઇ બધાની રસોઇ કરી આપવાને ખુશી છે તો તેમને જુદું રાંધવાની વ્યવસ્થા કરી આપવી; વગેરે. પછી મેં જણાવ્યું કે હવે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પોતાનું વલણ બદલેલું જણાય છે, એટલે આપણે પણ આપણું વલણ સુધારી લેવાની જરૂર છે. શરૂઆતમાં સલાનો જે રંગ હતો તે ઉપરથી

મારી સૂચનાને આટલી બધી તેઓ વધાવી લેશે એમ
 મેં ધાર્યું નહોતું. મેં તેમને કહ્યું કે આપણે જ્ઞેષ્ઠમાં
 એવી રીતે રહેવું જોઈએ કે જેથી સરકારને અસહકારી-
 ગોને પોતાની જ્ઞેષ્ઠમાં રાખવામાં બિલકુલ મુશ્કેલી પડે
 નહિ. આપણને અન્ન, પાણી અને આશરો એટલું
 પૂરું પાડવા ઉપરાંત તેને આપણા કોઈ વાતના ઉચાટ
 હોવા ન જોઈએ. તિરપથુરવાળા અબ્દુલ વાહબ તથા
 મહારાજગઢવાળા રામકૃષ્ણેઆ એ બે જણ તો આપણાં
 માણસો ઉપર જે જીલમ ગુન્નરવામાં આવ્યો હતો તે
 જોઈને બહુ જ તપી ગયા હતા. બન્ને દેવા સુંદર
 અસહકારીઓ છે ! તેથી જ્યારે તેઓ ગુસ્સે થઈ જતા
 હતા અને તેઓના બોલવા ચાલવામાં આપણી લડતની
 ચોજનાઓ અને મર્યાદાઓ જળવાતી નહોતી ત્યારે મને
 બહુ દયા આવતી હતી. છતાં પરિણામ શુભ જ
 આવ્યું. મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને મળીને અમારી પરિસ્થિતિ
 કામઠાજનો હેવાલ તેને આપ્યો. તેણે તરત એક-
 એક માગણી કમુલ કરી લીધી. જે સબંધો સપ્ત
 મજૂરીની આપવામાં આવી હતી તે તાબડોતોબ રદ
 કરી. અને સૌથી મોટી વાત તો આ છે કે બધા
 અસહકારી કેદીઓને બંધ કેદમાંથી કાઢીને બધાને—
 સપ્ત કે સાદા બધાને જ—પહેલા નંબરના પ્લોટમાં
 એકઠા રાખવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. એ પ્લોટવાળા
 શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણ અને બીજા મિત્રોની મોટામાં
 મોટી ઇચ્છા આ કરતાં મોટી નહિ જ હોય.

આ નાતું સરખું તોફાન આવી સરસ રીતે શમી
 ગયું તે માટે મારે ઇશ્વરનો પાઠ માનવો જ જોઈએ. મેં
 નમ્ર ભાવે પ્રાર્થના કરી.

આ બનાવોનો અન્ત ભારે ઝુળી થવા જેવો
આવ્યો એ ખરું, છતાં તેમાંથી એક વાત સ્પષ્ટ સમજાય
છે કે આપણામાંના ધણાઓને ઉજી પોતાની નબળાઈ
ક્યાં છે તે સમજાયું નથી. આ મિત્રોના આચરણનું
નિષ્પક્ષપાતપણે અને ઉંડા ઉતરીને નિરીક્ષણ કરીએ
તો જોઈ શકાય કે એ લોકો અમુક ઉદ્દેશ આવી રહે
છે એટલે પછી સરકારનાં નાખેલાં દુઃખ સહી નથી
શક્તા, અને પછી તેમાંથી જરા આસાચેરા મેળવવા
ખાતર તેઓ અપાઝપીના કે નવીન સજ્જનોના પ્રસંગો
ઉભા કરે છે અને એ કેશમાં પેલું દુઃખ દુખાવી
દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. રવમાન, અપમાન અને એવા
એવા મોટા શબ્દોથી પોતે જ પોતાને છતરીએ એમાં
કંઈ ન વળે. જે માણસનું મન તેને પોતાનાં જ
મજમૂતનાં વાસણો ઉપાડવાની ના કહે તે તેનામાં
અસહકારશક્તિનું દેવાળું નીકળ્યું છે એનું જ ચિહ્ન
છે; એ સિવાય બીજી રીતે આનો અર્થ કાઢવો મને
તો મુશ્કેલ લાગે છે. વળી સખ મજુરીની સજ્જ થતાં
તે કામ ન કરવું અને બીજી સજ્જો ઓઠોરી લેવા
નીકળવું, એમાં રહેલી નબળાઈ શોધી કાઢવી એ તો
એનાથીયે અધરું કામ છે. ખેડીઓ નાખે તે સામે વાંધો
ઉઠાવવો એને સાચો સત્યાગ્રહ ગણવો એ તો અશક્ય
છે. જેના પર પડે તે ઉઠાવી લે અને બહાદુરીનાં
વચનો ઉચ્ચારે એમાં શી મોટી વાત છે ? પણ જે
બીજાઓને ખેડીઓ પહેરાવવામાં નથી આવી હોતી
તેઓને ખેડીઓનાં દુઃખ વેઠનાર પોતાના ભાઈઓનાં
દુઃખ જોઈને ગભરામણ થાય, અને પોતાના ઉપર
સજ્જો નોતરી લેવા માટે જે આવે તે કરવા તેઓ
પ્રવૃત્ત થાય. એ રીત કૃતિમાં તો અહિંસાત્મક અને

સત્યાગ્રહની શહમાં છે એમાં શક નથી, પણ એ રીતની અંદર જે આશય રહેલો છે તે તો ચોતાના મિત્રોની બેઠાઓ ઉતરાવવાનો છે; અને આપણી મૂળ ચોજના અને નિશ્ચય, કે જે વગર તકરારે દુઃખો ઉઠાવવાં એ છે, તેની સાથે આ આશયનો મેળ બેસતો નથી. આ સંબંધો તદ્દન અન્યાયી છે એટલા માટે સ્વયંસહન પડે તેનો અન્ત આણુવાનો આપણે હક છે એમ કહીને આત્મવંચના કરવી વ્યર્થ છે. આપણે અહીં આવ્યા છીએ તે અન્યાયી સંબંધોને બિનવિરોધ, બિનતકરાર ઉઠાવવા સાર જ આવ્યા છીએ. જેકમાં આવીને આપણે માથે નાખવામાં આવતી મુસીબતો સામે ચળવળ કરશું, વિરોધ કરશું કે સત્યાગ્રહ કરશું તો આપણે આપણે જ હાથે આપણી ઇમારતના પાયા ઢીલા કરી નાખવાના છીએ. નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર અને અહિંસાત્મક અસહકારનો સિદ્ધાન્ત જ એવો છે કે એક વાર આપણે પ્રતિકાર કરવાનો તે કરી ચુકીએ અને તે જ પ્રતિકારની સંભ લોગવવાનો વખત આવી લાગે, એટલે પછી એ સંભની સામે થવાનું છોડી દેવું અને જે દુઃખ માથે પડે તે બહા-દુરીથી સહન કરવાં.

ધાર્મિક બાધાને નામે પણ સેતાન ચોતાનું કુંડુ કૃત્ય અહીં કરી રહ્યો છે એ જોઈને મારા દુઃખનો પાર રહ્યો નથી. સુબારાવ પ્રથમ મારી સાથે પૂરેપૂરા સહમત હતા. ઠીબકાં ઉપાડવાં એમાં કંઈ ખોટું નથી—ઉલટું એ કામ કરવું એતો સાફ એમ તે કહેતા. હવે તે જ કહે છે કે તેમને ધાર્મિક વાંધો છે. તેમના એકલાનો દાખલો હોત તો તો હું તેમનો મત બદલાયો છે તે પ્રાગાણિક હશે એમ માનત; પરંતુ એકેએક છે

જણ આ ધાર્મિક વાંધામાં દાખલ થયા તે જોઈને તો હું એક જ અભિપ્રાય બાંધું એમ રહું છે. એ લોકો એવા ભ્રમમાં પડેલા છે કે માનમરતબાના ખ્યાલ અને તેની સાથે લડત કર્યાનો જશ એ બધાને ખાતર ધર્મના વાંધાનું નામ વાપરવાને કંઈ હરકત નહિ. આવા ભ્રમમાં તેઓ સત્યની સાથે ખેલ કરતા હતા. સત્ય-અસત્યની, પુણ્ય-પાપની લડત ચાલતી હોય, જે લડતમાં આપણે બધાં રસ્તોનો ત્યાગ કરીને આધ્યાત્મિક રસ્તો ઉપર જ બધો આધાર રાખતા હોઈએ, તેવી લડતમાં સેતાનને ઠેઠ આપણા કિલ્લાની અંદર પેસી જવા દેવો એ જખરી ભૂલ છે. જે અસત્યનું જેર આપણા આત્મા ઉપર વ્યાપવા દઈએ તો તો આપણું બધું જ બળ પાણીમાં જવાનું. સત્યને મચડવા જઈશું તો આપણે પોતે જ મચડાઈ જઈશું.

કામચલાઉ જેલરે મારી પાસે આવીને આજે પોતાની ખાનગી અને અમલદાર તરીકેની જીંદગીની લાંબી કથની એકરારની જેમ કહી સંભળાવી. એ આખીની અહીં નોંધ લેવી અશક્ય છે. ફેટલીકવાર આ દુનીયામાં બહુ જ વિચિત્ર શુભોનાં મિશ્રણ જેવા મળે છે. હૃદયની સરળતાની સાથે ચતુરાઈ અને પક્ષાઈ જોડી દેવાં અને પ્રામાણિકતાની સાથે બાહ્ય વર્તનમાં કંઠોરતા અને કૂરતાને જોડવાં એટલે માણસ પાકો કહેવાય છે. પણ જેમ લોકોની ખીજ અનેક માન્યતાઓ ભ્રમમૂલક હોય છે તેવી આ પણ છે.

હીરાસીંગે ઘણીવાર મારે-મોઢે રામશરણનાં વખાણ કરેલાં. કાલે તેને પહેલી વાર જ જોયો. મેં ધાર્યું હતું તેમ એ લાઇ પડ્યું પાણી ડોળનાર માણસ લાગે છે. ઘણા જણ જે વર્ગના હોય છે, તે જ વર્ગ-

તો એ છે. આવા લોકોના મનમાં અહિંસા કે સત્યાગ્રહ વિષે શ્રદ્ધા બંધાઈ હોતી નથી, પણ ધ્યેય તેમને પસંદ હોવાથી તેઓ અસહકારમાં ભળવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ઘણા વખત પછી ગઈ કાલે હીરાસીંગને પાછો મળ્યો. ઈસ્પીતાલ છોડીને આવ્યા પછી હું તેને મળ્યો નહોતો. તેનું દૃઢ હૃદય મટયું નથી. હંધક ભગંદર જેવું થયું જણાય છે. તેની મુદ્રા ઉપરથી લાગે છે કે હવે લાંબા દિવસ નહિ કાઢે. ખરો છે બહાદર. એને ખાધેપીધે જરા સાચવે તો સાહે.

સુખારાવે આજે પોતાના 'દિલનો એકરાર' મોકલ્યો છે. તે લખે છે કે મેં પોતાનાં મળમૂત્ર ઉપાડવામાં ધાર્મિક વાંધો ઉઠાવેલો, પણ હવે મારી ભૂલ જોઈ છું. મને હવે મારા વર્તન માટે પશ્ચાત્તાપ થાય છે. પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તેણે કોટડીમાં રહેતાં સર્વ-સાધારણ વાસણો ઉચકીને બહાર મુકવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આ કામને માટે લાંબી તો છે જ. આ યુવકને પોતાની ભૂલ માલુમ પડી તે જાણી મને બહુ આનન્દ થયો. જવાબમાં મેં તેને ઉપરની મારી નોંધનો ઉતારો કરીને મોકલ્યો. તેનો જીવ બહુ ઉદાસ રહે છે. એની મને બહુ દિંદર રહે છે. તેના સાથીઓ કાળજી રાખીને તેને આનન્દમાં રાખે તો બહુ સાહે. ખરેખર બહુ સુંદર યુવક છે. સાબરમતીના આશ્રમમાં હોય તો પહેલી પંક્તિનો આશ્રમી થઈ શકે.

કાલે રાત્રે કુરળમાંથી અરધુખલ પૂરું કર્યું.

૯ : ૨ : ૨૨—પ્રથમવાર

ઝીંઝ રાત્રે દમના વ્યાધિએ બહુ ભેર કર્યું. થકવીને લોથ કરી નાખ્યો. આજે કાંત્યું નથી. સાંકેટિસતું ભાષાન્તર ઠીક ચલાવ્યું. ક્રિસ તો આખો જ શબ્દશઃ કરી કાઢ્યો કહેવાય. હવે ફીડો લેવાનો છે, પણ એ સહેલું કામ નથી. પરંતુ તેમાંથી મોટા ભાગ ગાળી શકાય એવો છે, કારણકે તેની દિવસુફી હિન્દી વાચકોને માટે તો ભાષ્યમૂળા જેવી જ છે. હું તો ફક્ત હિન્દી લોકોને શ્રીસતા આ શહીદતું ચરિત્ર અને તેમની મહત્તા જ જણાવવા ઇચ્છું છું. આશા છે કે આ કામ પૂરું કરીને તેની સાથે ઇશુના બલિદાનની દુંધી કથા પણ જોડવાનો વખત મળશે. આઠામાં આઠું આટલું જો કરી શકું તો મને આ કેદના દિવસો નકામા ગયા એમ નહિ લાગે.

[આ ઇશુની કથા લખવાની યોજના હું પાર પાડી નથી શક્યો.]

૯ : ૨ : ૨૨—શુરુવાર

સાવની ધખડી આવી ગઈ. તાવતું કારણ કળાતું નથી. કંદાચ મચ્છર અને મલેરીયા હોય. હોજરી તો હમણાં સીધું કામ આપે છે.

આજ પણ કંતાયું નહિ. ઘણોખરો આરામમાં દિવસ ગાળ્યો. ફીડોનો થોડો ભાગ કર્યો.

૧૦ : ૨ : ૨૨—શુક્રવાર

જે સુ. ઓફિસમાં એક તાર મોકલાવેલો તે ગયો નથી; તેમજ ઘેરથી ડાગળ આવ્યો છે તે પણ મને મળ્યો નથી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મદ્રાસ ગયો લાગે છે, એટલે તે આવે ત્યાં સુધી બધું કામ અટકી રહ્યું હશે. જો ડૉ. રાજન, કોટડરામન, શાસ્ત્રી અને નિર્દોષ સૌરિ-રાય પિલ્લાઈ એ બધા જ ગિરફતાર થયા હોય તો હવે સમિતિના કાર્યાલયનું કામ ઓફિસનારાયણ ચેટ્ટી-વારે જ સંભાળવું રહ્યું. રામનાથનની મદદથી કામ સરળતાથી ચાલી શકે. રાજગોપાલનની મદદ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે, પણ એમનો સ્વભાવ એમને આપણી સેવામાં આવવા દે એની ખાતરી નથી. મારા સિવાય બીજા કોઈની સાથે એ કામ કરી શકે એમ હું ધારતો નથી. મારી સાથે તો એણે ઘણું સખ્ત કામ કરેલું છે. શરીર લથડે ત્યાં સુધી ખેંચ્યું છે. પણ એવા ભૂંડા છે કે બીજાઓની સાથે તેમનો મેળ જોસવો બહુ કઠણ કામ છે.

રાતને વખતે મચ્છરીયાં આ કોટડીને ઉંચે જ ઉપારે છે. દિવસના માખીઓનો ત્રાસ તોળા છે. કેદીઓને સામઠા રાખવાના જે મોટા પ્લોટો છે ત્યાં અહીં કરતાં ઉવાનું સાંધન સારું છે, અને રસોડું નજીકમાં નહિ હોવાથી ત્યાં માખી-મચ્છરનો ત્રાસ પણ કમી હોવો જોઈએ. પણ ત્યાંનો હેવાલ સાંભળવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે ત્યાં વળી જૂ-માલડની મોટી ઉપાધિ છે; કારણ કે ત્યાં દરેક ઓરડીમાં કેટલાયે કેદીઓ રાખવામાં આવે છે, અને એમને નહાવાની કે કપડાં ધોવાની સગવડ નથી. એટલે આ ઓલામાંથી નીકળવાનો

પ્રયત્ન નથી જ કરવો. ગુન્તુરના વકીલ શ્રી. નરસિંહા ચારીયર પહેલાં બહુ માંદા માંદા રહેતા અને દુબળા પડી ગયા હતા; હવે તેમની તબીયત સુધરતી જતી જોઈને મને આનન્દ થયો છે. તે જ રીતે મહમ્મદ હુસેનના મ્હોં પરથી પણ તાવની છાયા જતી રહી છે અને તે વજનમાં વધતા ચાલ્યા છે. ભાઈ શફીઝની તબીયત હજી ઠેકાણે આવી નથી. લક્ષ્મીનારાયણનું ઠીક ચાલે છે. બિચારા શ્રીનિવાસ આયંગર તો બહુ જ સુકાઈ ગયા છે. સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત દિલમાં વસી ગયા હોય એવા બહુ થોડા હોય છે. શ્રીનિવાસ તેમના માંના એક છે. તેમના શરીરનો ખાંધો જરા ભરાવદાર હોવાથી તેમનું વજન આટલું બધું ઘટી ગયું તેમાં દાકતરને કંઈ ચિન્તાનું કારણ લાગતું નથી, પણ ચરખીથી ભરેલું શરીર કંઈક અસ્વાભાવિક કારણને લીધે જ્યારે ગળી જાય છે ત્યારે તેનું પરિણામ ધણી વાર બહુ માંદું આવે છે.

મહમ્મદઅલી અને શૌકતઅલી લાંઘણ કરે છે એવી જે અફવા આવી હતી તે ખોટી નીવડી છે, એથી હું બહુ રાજ થયો. બંધ કેદવાળા ભાઈઓને હિતેજન આપનાર મૂળ આ જ અફવા હતી. ખીજ એક એવી અફવા લાલા લજપતરાય વિષે પણ હડી છે અને તેનું સાચાખોટાપણું હજી જાહેર થયું નથી. રામશરણ ઉશ્કેરણીની જે સલાહ આપે છે તે એ અફવાથી ચીડાઈને. જેલમાં અમને વર્તમાનપત્રો આપતા નથી એ અનેક રીતે જોતાં દિલગીર થવા જેવું છે. ખીજાં છાપા નહિ તો ‘યંગ ઇન્ડિયા’ તો આવવા જેવું જોઈતું હતું. બિચારા લક્ષ્મીનારાયણ એક દિવસ કહેતા

હતા કે મને એક છાત્રું આપો તો મારી અરધી જોશકી જતી હરું. દૈનિક ચિતારોની કેટલી તક્ષણ આપણા લોકોએ ફળવી છે !

જેલરે આજે ગાળો ગળડાવ્યો કે ઉત્તરમાં ક્યાંક સ્વયંસેવકોનું મોટું તોફાન થયું છે, સરકારી લશ્કરે ગાળીબહાર કર્યા છે અને કેટલાયે લોકો ધવાયા તથા મરાયા છે. જેલરે ધાતું હશે કે મને આમ ભડકાવવાથી અસહકારની અપસેવા ઠીક થશે. અમારા જેલર સાહેબને બાપડાજીને છાપાં વાંચવા જેટલી કે જાહેર બનાવોનું તથ્ય સમજાવવા જેટલી આવડત નથી. પણ પોતાનું જે જીવનચરિત્ર તેમણે મને સંભળાવ્યું હતું તે ઉપરથી આવડત ન હોય એમાં મને ભારે નવાઈ લાગતી નથી.

સાંકેટિસ પૂરો કર્યો. ફરીથી જોઈ જવો પડશે. ઇશુના ખલિફાન પર હાથ અજમાવી જોવો જોઈએ. બિચારા રંગમ એટ્ટીયાર બહુ દહાડા ઇસ્પીતાલમાં પડ્યા રહ્યા. એમણે મને મળવાની પરવાનગી માગી જણાવ્ય છે.

૧૧:૨:૨૨—શનિવાર

રેતનો વખત અસહ્ય છે. આખી કોટડી મન્છર મન્છર થઈ રહે છે. કોટડીની બહાર જાડનાં પાંદડાંઓમાં પવન સૂસજાટા મારતો રમે છે, પણ અહીં કોટડીની અંદરની હવા હાલતી નથી ને ચાલતી થે નથી. રોડકી એક બારી છે, અને તેથી બહુ જ ઉચ્ચ છે અને હથેળી જેવડી છે. કોટડીનું બારણું પણ બહાર પડતી દીવાલો વચ્ચે એવું આવેલું છે કે હવાને જરાયે ચાલવા જ ન દે. અહીંના મન્છર કંઈ ભારે હિંસાત્મક જણાય છે તેમનો ચટકો જોય જોવો છે અને

નહી ખાદીની સોંસરો ડંખ મારે છે. શ્વાસ 'સાર' જોડવાનું જરા નેટલું ઉઘાડું રાખ્યું હોય તેમાંથી થ માળા અંદર ચેસી નય છે. જેમાં હવાને હરવાફરવા સાર સાચી બારીઓ કે ઓઠલાવાળી ખુલ્લી 'જગાને જલ્દસે જમીનથી છ પુટની ઉંચાઈએ એક નાનું સરખું બાકોફે જ હોય એવી કોટડીમાં મને પૂરવો એનું જ નામ હું ધારું છું કે, રાજદારી કેદીઓને 'ખાસ વર્ગ' મળે છે તે હશે. હું બહુ તીખું લખતો લાગું છું, પણ એક આખી રાત ઉંઘ વગરની કાઢ્યા પછી એટલી તીખાશ દામ્ય ગણાય.

એક પત્ર ગાંધીજી તરફથી અને એક ઘેરથી આવ્યો. ગાંધીજીએ પોતાના પત્રમાં કાળજીપૂર્વક રાજદારી બાબત આવવા દીધી નથી. તેના ઉપર સ્થળ બારડોલી અને તારીખ ત્રીજ ફેબ્રુઆરી છે:

‘તમારી ચિઠ્ઠી મને મળી છે. ખુશી થયો છું. તેમજ આભારી પણ થયો છું. છાપાં નહિ મળવાથી તમે કંઈ ગુમાવતા નથી; અને તમારા રેંટીયા તથા રામાયણની તો મને ઇર્ષ્યા આવે છે. રામાયણ વાલ્મીકિ-નું ધૂળ જેવું ભાષાન્તર નહિ હોય, પણ કમ્પનનું મૂળ જ હશે એમ માનું છું. પોપની તામીલ હિન્દુઓમાં એ રામાયણ વિષે મેં પણું વાંચ્યું છે. તમે વજન ઘટાડ્યે જશો તે નહિ પાલે. હું ધારતો હતો કે આપણા ગાંડળમાં હું જ બધાથી વજનમાં ઉતરતો હોઈશ, પણ તમે તો હવે મનેયે ૧૦ રતલથી હરાવી દીધો. તમને પુષ્કળ દૂધ મળતું હશે એવી આશા રાખું છું. તમારે માટે દાઢતર-ચિઠ્ઠી લખી આપું છું. તમને દૂધ અને સંતરાં કેં દ્રાક્ષ જેવાં રસાળ મીઠાં ફળ જોઈયે તેટલાં મળી શકે તો તમારો દમ પણ હાલશે, અને વજનમાં

પાણુ તમે વધવા સાગરો. દેવદાસ અલ્લાહાબાદમાં છે, કૃષ્ણદાસ અને રામદાસ મારી સેવામાં છે. એકાન્તસેવનનો લાભ તમે એકલા જ ભોગવો છો એમ ન ધારતા. સુંદરમ આજ્ઞાકાવ આશ્રમમાં છે અને મૌનવ્રત પાળે છે. તેણે વાંચ્યું છે બહુ, પણ વિચાર્યું મુશ્કેલ નથી. મૌનથી એને લાભ થવાનો સંભવ છે.

-સ્નેહાધીન મોહનદાસ

ધરનો કાગળ જરા નિરાશાજનક હતો, કારણ કે લક્ષ્મી કે નરસિંહજી બેમાંથી એકેયે તેમાં કંઈ જ લખ્યું નથી. પણ પપાએ લખ્યું છે તેની નીચે લક્ષ્મીએ તેની નાનકડી સહી કરેલી છે. સાલેમથી નરસિંહ કે રામુએ કંઈ લખ્યું નથી.

દારોગા કેશવ પિલ્લૈ કામમાં બેઠરકારી રાખતો જણાયો તેથી તેને કંઈક ખીલ્લ કામ પર મોકલી દેવામાં આવ્યો છે. એક રાત્રે ફળીયાના દરવાજાને તાળું ખરાબર વાસ્ત્યા વગર તે ગયેલો અને સવારે વડા દારોગાએ તે જોયું; એટલે એને ટાવરમાં બોલાવ્યો અને ક્રેદીઓની ટાળીઓ બહાર કામ કરવા જાય તેમની દેખરેખનું કામ તેને સોંપ્યું. તેનું પદનાથુ પિલ્લૈય્યર મારી પાસે હવું તે આજ આવીને એ લઇ ગયો.

પદનાથ નાયડુ કસીને બિનસરકારી નિરીક્ષક પાછા આજ આવ્યા હતા. જેલમાં જે કંઈક ખામીઓ દેખાય તે દર થાય એવી આશાએ તે ડેપુટી જેલર વગેરેની જોડે ખાનગી બાઇબાંધી કરતા હોય તેવી વાતચીત કરી જાય છે. પણ તેવી વાતચીતથી શું વળે ? એમ તો સારી સારી ખાતો કરવાની અને લોકને પટાવવાની કળામાં જેલ-અમલદારો નિપુણ થઇ ગયા હોય છે. જ્યાં

સુધી ઉપરી અમલદારનું દયાણુ થાય નહિ ત્યાં સુધી ગમે તેટલું ખાણી દોળવા છતાં એ પત્થર પક્ષળતા નથી.

મને ટમાટાં મળે છે તે એટલાં અનિયમિત કે વાત જ ન પૂછો.

૧૨ : ૨ : ૨૨—રવિવાર

ચૈત્રીયાર, રામનાથન અને રામસ્વામી નાઇકર મને મળવા આવી નય એવા તાર મેં લખેલા, પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મદ્રાસ ગયા હતા એટલે તાર મોકલાયા નહોતા. એ તાર મને પાછા આપવામાં આવ્યા ત્યારે, ધરનો કાગળ આવ્યો છે તેમાં શું લખ્યું છે તે વાંચીને પછી જ તાર મોકલીશ એમ કહીને મેં તાર રાખી લીધા. ધરનો કાગળ પણ જે દિવસથી આવીને રાહ જોતો પડ્યો હતો. ગઇ કાલે સવારે એ તાર મેં પાછા મોકલાવ્યા. પણ કમનસીબ બધે સાથે ને સાથે હોય છે; એટલે બન્યું એવું કે એ તાર કાંઈ બાઇસીક્લવાળો સિપાઇ ટપાલ લેવા જતો હશે તેની જોડે મોકલ્યા. એક તાર ઉપર મેં ‘જરૂરી’ એવું ખાસ લખેલું છતાં તેના ઉપરનું લાંબું સરનામું કંઈ તાર માસ્તરની અક્ષરમાં હતું નહિ, એટલે તાર પાછો આવ્યો. પગવાળા સિપાઈ સાથે ફરીવાર તે મોકલ્યો. જલથી વેલોરની ટપાલ ઓફિસ ત્રણેક માઇલ દૂર છે; એટલે હું ધારૂં છું કે આ તાર સાલેમમાં સાંજે છ વાગે પહોંચ્યો હશે. આથી જે કામ માટે તાર કર્યો તે માટે તે નકામો થઇ પડ્યો. પણ જે છોકરાંઓ આજ સવારમાં આવી ન નય તો તારનો ઉપયોગ થાય ખરો.

ગઠ કાલે હું રંગમ ચેટીને જોઈ આંચો. અરેરે, મને ખબર નહિ કે બિચારા આટલા બધા બિમાર હશે. એકલાં હાડ અને ચામ રહ્યાં છે. તેમણે કહ્યું: ‘મૃત્યુનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરી ચુક્યો. યમના દૂતો મને બોલાવતા હતા એ મારી નજરે મેં જોયું છે. મેં તેમની જોડે તકશર કરીને તેમને ભગાડી મુક્યા અને માંડમાંડ બચ્યા.’ વળી તેમણે કહ્યું: ‘આ મારું સ્વપ્ન પૂરું થયા પછી થોડી જ મિનિટમાં એક ખીજ દરદીના પ્રાણ છુટ્યા. હવે મારા ઉપરથી તો ઓળવોળ ગઈ છે.’ તેની બધી વાત સાંભળવામાં રમુજ પડતી હતી. તેમણે કહ્યું: ‘મને ફિકર એક જ વાતની રહી જતી હતી. આ ઈસ્પીતાલમાં જો દેહ પડે તો મારી કાયા કંઈ અન્તકાળના સંસ્કાર ન પામે અને એ લોકો વાઢકાપ કરીને બધું ચૂંથી મારે. તમને એટલા માટે જ બોલાવ્યા હતા કે ગમે તેમ કરીને આમ ન થાય તેહું તમે કરી આપો.’

૧૩ : ૨ : ૨૨—સોમવાર

દુર સોમવારની જેમ તપાસવાનો દિવસ.

“કેમ, ઠીક છે ?”

“હા જી, ઠીક છે. આપનો આભાર થયો.”

ઘણી વાતો કહેવાનો અને પૂછવાનો વિચાર હતો, પણ વધારે વિચાર કરીને એ વિચાર માંડી વાળ્યો; પરિણામે આટલા સવાલજવાબમાં જ પતી ગયું.

મારા ભાઈના લખવા પ્રમાણે છોકરાઓ કાલે મળવા તહિ આવ્યા. કદાચ મારો તાર તેમને મોકલ્યો સાંજના

મળ્યો હશે ને તેથી તેમની બધી ગોઠવણ ફેરવાઈ ગઈ હશે. એ લોકો આજ પણ ન આવ્યા.

સરકાર વળી પાછી લોકોને પોતાના પક્ષમાં વાળવાની કોશિશ કરતી જણાય છે. સવિનયભંગથી પ્રજાના જીવનમાંથી શાન્તિ અને સુખ દોળાઈ જશે એવા એ વિલાપ કરે છે, અને એનાં આંસુ ભેગા કર્યાં હોય તો આખી પ્રજા તેમાં ડુબી જાય તેટલાં છે. ખરી રીતે જોતાં ઉપાય તો તેમના જ હાથમાં છે. અમે સવિનયભંગ પસંદ કર્યો છે અને કૌટુંબિક સુખશાન્તિ જતાં કરીને ક્યાં ન જાય એવાં સંકટો ખમવાનું પસંદ કર્યું છે, તે ખાલી તેમાં અમને ગમ્મત પડે છે કે સરકારની ઠીક ફેજેતી થાય છે એવા ખ્યાલથી નહિ, પણ આમ જુલામી અને અપમાનમાં સબડતું તેના કરતાં એ બધું અમને વધારે ગમે છે તેથી. સરકારને જો પ્રજાની ઈચ્છા બધી લાગણી થતી હોય, એ બહાર બતાવે છે તેવું જ તેના મનમાં ખરેખર હોય, તો તેણે આ પ્રવૃત્તિમાં રહેલાં દુઃખો ગણાવીને લોકોને પ્રવૃત્તિ અટકાવવાનું કહેવા કરતાં લોકો જે માગે છે તે આપીને જ તેમને સંતોષીને તેમનાં દુઃખ ટાળવાં જોઈએ. દંભ, અભિમાન અને સ્વાર્થનું કેવું અજબ મિશ્રણ સરકાર કરી જાણે છે ! થોડાઘણા તો હજી એ છેતરાવાના.

સ્વયંસેવક સેનાઓ સામે કાળા કાયદાનો પ્રયોગ તો અમે હમણાં જ કર્યો છે, ગાંધીજીએ કાયદાભંગની હીલચાલ તો તે પહેલાંની ઉપારેલી છે; એમ દલીલ કરીને તેઓ પોતાના ખચાવનો બહાદુરીભર્યો પ્રયત્ન કરે છે. અમારા ઉપર થતા જીલમો મટાડવા અમે સવિનયભંગનો ઠરાવ કર્યો એ કબુલ છે; પણ અમારી મહાસભાની બધી જ પ્રવૃત્તિઓને ગેરકાયદે ઠરાવવાના

ને ગુન્હો છે, તેમાં ને ગાંડપણ રહેલું છે તે કંઈ એથી
ઓછું થઈ જતું નથી. એનાથી અમારી ગતિમાં અણ-
ધાર્યો વેગ આવ્યો છે, પણ એનું ખડાનું બતાવીને
આખો પ્રશ્ન ઉઘાટી શકાય તેમ નથી. ગાંધીજીનાં
બહેરનામાને હિન્દી સરકારે ને જવાબ વાળ્યો છે તે
તેમજ લોર્ડ રોનાલ્ડશેનું જાપણ એ બંનેમાં સરકારે
પોતાની વાત છુપાવવાનો જ પ્રયત્ન કરેલો છે.

૧૪ : ૨ : ૨૨—મંગળવાર

કૃષ્ણસ્વામી અને રામસ્વામી નાઈકર ગઈ કાલે
સાંજે આવીને એકલા જ મારી મુલાકાત લઈ ગયા.
સાલેમથી ખીલ આવનાર છે તે કોઈ આવી પહોંચ્યા
નહોતા. આ મુલાકાતને અધુરી ગણીને ખીલઓને આને
મળવા દેવાની મેં જોશરને વિનંતિ કરી. આવી ગોઠવણ
કરાવતાં સરઆતમાં જરા મુશ્કેલી પડી, પણ છેવટે
મુશ્કેલી ટળી અને આને બ્રધાની સાથે મુલાકાત થઈ
શકી છે પુરુ પલ્લથમ જમીનદાર અને કૃષ્ણસ્વામી
ચેટ્ટીયાર પણ આવ્યા હતા. તે શિવાય આદિનારાયણ
ચેટ્ટીયાર અને નરસિંહ આચંગર હતા. રામુ અને
નરસિંહ પણ આવ્યા હતા. દુરાસ્વામી પણ એટલે
મંડળ પૂરું જમ્યું હતું.

મહાસલાની પ્રવૃત્તિમાં ભારે મંદી ચાલે છે.
ગોરખપુરમાં તોફાન થયું તેનાથી બધી બાજુ હંધી
વળી ગઈ છે. મને વિગતવાર હકીકતો મળી નથી.
બહારના વાતાવરણ જોડે કોઈ બતનો સંબંધ નહિ
એટલે અહીં જોઈ આ બનાવ ઉપર કંઈ નિર્ણય

ગાંધી શકું નહિ, પણ મનમાં લાગે છે કે આટલે પહોંચ્યા પછી બધું ઠંડું પાડી દેવાના કરાવે પર આવવું એ ખોટું છે. જે વખતે દમનનીતિ પૂર દોરમાં ચાલી રહી છે તે વખતે પ્રજા પાસે એનો એ જૂનો કાર્યક્રમ મુઠવો એ બધી કરીકમાણી ધૂળમાં મેળવી દેવા જેવું મને લાગે છે. પણ અત્યારે માફ ફક્ત હતાશ થઈને ચીમળાઈ ગયું છે. આગળ ઉપર વધારે શાન્તિથી વિચાર કરીશ ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ પર સાચો પ્રકાશ કદાચ પડે. અત્યારે તો પ્રભુપ્રાર્થના જ કરે. સારા સારા વિશ્વાસુ સાથીઓ હતા તે ઘણાખરા જલ ગયા છે. હવે હું બહાર જઈશ ત્યારે બધું અહીં કરતાંયે સૂતું સૂતું લાગવાતું. ગાંધીજીને અત્યારે કેટલું લાગતું હશે ? તેમના બધા સાથીઓને પઠડી પઠડાને પૂરી દીધા છે અને તેઓ એકલા છુટા રહ્યા છે.

૧૫ : ૨ : ૨૨—બુધવાર

દિલ્હી પ્રાન્તોના મોટા મોટા આગેવાનો અને ખાસ કરીને અલીભાઈઓ આજે જેલમાં ગયા હોવાથી ગાંધીજીની પાસે હાજર નથી. આ પ્રજા એટલી બધી બેહાલ થઈ ગઈ છે કે તેની એકે બાજુ સાજી નથી. આવે વખતે ગાંધીજીના નિર્ણયોમાં આ આગેવાનોની ગેરહાજરીથી બધી બાજુઓનો વિચાર આવતો ન હોય એમ લાગ્યા કરે છે. એ લોકો બહાર હતા ત્યારે ફક્ત લાકડાનાં પૂતળાં જેવા લાગતા, પણ હવે તેમની ગેરહાજરીમાં તેમની દિંમત પિછાણી શકાય છે. સવિનયસંગતા બધા વિચારો પડતા મુઝીને એકદમ સમા-

સદો નોંધવાના અને એવા બીજા કામમાં લાગી જવાનો —યુદ્ધ છોડીને શાન્તિનું કાર્ય કરવાનો— નિર્ણય થયો છે તે અંગાળ, આંધ્ર અને સંયુક્ત પ્રાન્તને ભારે જખરો આઘાત પહોંચાડશે. તામીલ મદારો તો એકે અંગમાં હજુ એટલી પ્રગતિ કરેલી નથી, છતાં તેને પણ બીજા પ્રાન્તો કરતાં પ્રમાણમાં સખ્ત પ્રહાર થવાનો છે. મુંબઈએ જેલ જવાની પ્રવૃત્તિ રંગમાં આવીને નથી આદરી એ કમનસીબ છે.

સવારે છ વાગે કોટડીનું બારણું ઉઘડ્યું ત્યાં સુધી આજે ઉંધી રહ્યો. એટલે આજે પહેલી જ વાર મારી પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થના પડી. બારણું ખોલવા આવનાર અમલદારો આ બે ત્રણ કોટડીમાં અમારા માનની ખાતર ‘ઉઠો ઉઠો’ એવા પોકાર નથી કરતા. જેલરે આજે સવારે આનન્દથી ઉલરાતાં ઉલરાતાં મને કહ્યું કે અસહકાર ઉંધી ગયો; ગાંધીએ સવિનયભંગ થંભાવી દીધો છે. આ બાળતમાં હું તેની સાથે ઠાલી ચર્ચામાં ન ઉતર્યો. મેં ફરીયાદ કરી કે રાજદારી કેદીઓ વિષે સુપરિન્ટેન્ડન્ટની જોડે જે સમાધાન થયું છે તે બેરબર પાળવામાં નથી આવતું. નવા આવનારાઓને સખ્તમાં સખ્ત મજૂરી સોંપવામાં આવે છે. બીજી શરતોને પણ માન આપવામાં આવતું નથી. જેલર દલીલ કરે છે કે શરતો પાળી શકાય તેવી નથી. આ બધામાં અણવિશ્વાસ જણાય છે. મને હમણું જ બેરબર મળે છે કે એક યુવકને પાણીનો પંપ ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું હતું તેને હમણું ધરપીતાદર્મમાં લઇ ગયા છે; તેને લોહીની ઉલટી થઇ છે. એ છાતીના દર્દવાળો છે.

જેલર બેરબર આપે છે કે આખા પ્રાન્તના રાજદારી કેદીઓને એક જેલમાં એકઠા રાખવામાં આવે એવો

સંભળ છે. જલતાં અમલદારોને માટે આ ગોઠવણ બહુ અનુકૂળ પડતી છે. તેઓને માત્ર એટલું જ જોઈયે છે કે તેમના સહેલા અને હેવાનીયતભરેલા તન્ત્રમાં બધું છતું કરે એવો પ્રકાશ બહારથી આવીને દાખલ ન થાય, સુધારા કરવાનો ખૂરો પવન બહારથી અંદર દાખલ ન થાય. રાજદારી કેદીઓ સામે એ સિવાય તેમને બીજું કશું વેર નથી.

મારા પડોશીનું 'લા ઇસ્લા' અને મારી મૂંગી પ્રાર્થના એ બેનો સંયોગ કેટલો સુંદર બને છે ! અને તેમ છતાં બે કોમોએ સામસામાં કેટલાં વેર બાંધ્યાં, કેટલાં ખુન લીધાં, કેટલા જંગ કર્યા; અને હજીયે બે કોમ વચ્ચે કેટલી ગેરસમજીતી ચાલુ છે !

૧૬ : ૨ : ૨૨-ગુરુવાર

હું જે છુટવાના દિવસ નજીક આવતા જાય છે તેમ તેમ એ છુટાપણું મારે માટે કેટલું બધું અકાંક્ષે થવાનું છે તે મને દેખાવા લાગ્યું છે. છુટીને હું આસપાસ નજર ફરીશ ત્યાં શું જોઈશ ? બધું હજીજડ વેરાન. એક પણ ગ્રેમી સાથી ક્યાંયે જોવા મળશે નહિ. એક મહિનો હજી બાકી રહ્યો છે તેટલામાં જો કાર્ય-ક્રમમાં કે પરિસ્થિતિમાં કંઈ ફેરફાર નહિ થાય, તો બહાર બધું જાવા થાતું હશે તેમાં મારાથી શી રીતે રહેવાશે એની જ મને તો ચિન્તા થાય છે.

આજે સાંજના છ વાગે ગાંધીજીના ઉપવાસની વાત સાંભળી. અરાદકારની લડતમાં ભારે જખરો હલ્લો ચડાવવાની તૈયારી ચાલી રહી છે એન લોકો જાણે છે, લડતના હેતુઓ તેમને માન્ય છે, અહિંસાનો ઉપદેશ

અનેકવાર તેમના કાન ઉપર પડ્યો છે, એમ છતાંયે લોકો હિંસા કરશે નં એ ગાંધીજીએ ફરી એક વાર જોયું છે. એ હિંસામાં રહેલી કાયરતા અને પશુતાથી તેમનો આખો આત્મા થડકી ઉઠે છે.

કાં તો ગાંધીજીને ખાત્રી થયેલી હોવી જોઈએ કે મહાસલાના સ્વયંસેવકોનો જ ગોરખપુરની ખુનામરકીમાં પરિપૂર્ણ અથવા અંશતઃ હાથ હોવો જોઈએ, અથવા તો આ લડત સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ રાખનાર લડતના ધ્યેય સાથે માત્ર સહાનુભૂતિ ધરાવનાર જનસમૂહ પણ લડતના નાયકો જેટલો જ અહિંસક હોવો જોઈએ એ સિદ્ધાન્તને તેઓ આ પ્રવૃત્તિની સફળતાની એક જરૂરી શરત તરીકે માનતા હોવા જોઈએ; જોકે એ શરત પાળવી તો અશક્ય છે. અસહકાર પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હિન્દુસ્તાનમાં લગભગ એકેએકની છે, એટલે આ શરતનો અર્થ તો આ જ થાય, કે જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં અસહકારની લડત ચાલતી હોય ત્યારે દેશમાં કોઈ પણ ઠેકાણે હિંસાના ગંભીર ગુન્હાઓ થવા ન જોઈએ. મહાસલાના સ્વયંસેવકોએ ખુન કર્યો હોય કે કરવામાં ઉત્તેજન આપ્યું હોય અને ગાંધીજીએ લડત ચલાવી દીધી હોય અને પાંચ દિવસના ઉપવાસ આરંભ્યા હોય તો તે ખરાબ છે, પણ તેમ ન હોય ને ગાંધીજીએ આવું પગલું લીધું હોય તો તેનો અર્થ તો એ જ થયો કે આ કાર્યક્રમ નૈતિક દૃષ્ટિએ અશક્ય છે એમ ગાંધીજી કબૂલ કરે છે.

ગોરખપુરનાં ટોળાંએ કરેલો ગુન્હો જેટલો ગંભીર છે તે હું પૂરેપૂરું સમજી શકું છું. મારા ગુરુને વિધિ મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, મારું હૃદય તેમની સાથે પ્રેમથી સંકળાયેલું છે, પણ આવા ખતાવ ખતી જાય તેમાં

જન્મસિદ્ધ હોયની જે લડત આપણે લડી રહ્યા છીએ તે શા માટે બંધ રહેવી જોઈએ તે હું સમજી શકતો નથી. ગોરખપુરના બનાવોથી લડત થંભાવવી પડે તો મલબારના અત્યાચારો તેથીયે ચડતું કારણ હશે. ના ના, મને તો આ ગંભીર પગલું ભરાયું છે તેમાં સચુક્તિકપણું દેખાતું નથી. હું અહીં જગતથી જુદો પડેલો છું અને મારી પાસે ખાસ વિચાર બાંધવાને કશાં સાધનો નથી એ ખરું છે.

પણ જ્યાં બુદ્ધિ સત્ય માર્ગ નથી દેખાડી શકતી ત્યાં ભગવાન માર્ગદર્શક બને છે. મને લાગ્યાં કરે છે કે પ્રજામાં હજી પૂરતું બળ નથી આવ્યું કે ગાંધીજી વગર નભાવી શકે. ગાંધીજીની ગિરફતારી આજકાલમાં જ થવાની હતી. તે પ્રસંગ અટકાવવા સાડે ઈશ્વરને આવા બનાવની યોજના કર્યે જ છુટકો હતો. વળી મને એમ પણ સૂઝે છે કે પ્રજા પાસે જે બલિદાન માગવામાં આવે છે તે આપવાની શક્તિ હજી તેનામાં આવી નથી; એટલે હમણાં કંઈક સમાધાની કરાવી દેવી એ ઈશ્વરની યોજના હોય. સમાધાની થવાની હોય તો હમણાં તેના વધારામાં વધારે સંલવ છે.

એ બધું ઠીક, પણ ગાંધીજીની હાલની પ્રકૃતિ અને તેમનું વય જોતાં પાંચ દિવસના ઉપવાસ તેમને બહુ આકરા પડે એમ લાગે છે.

૧૭ : ૨ : ૨૨—શુક્રવાર

જેઈ રાતે તોળાહ યોજાવી. સાત વરસ પહેલાં આવી જ હાલત ઘણીવાર અનુભવતો. ભૂતની જેમ

જેસી રહ્યો અને ગીણુબત્તી સળગાવીને તેના ઉપર થોડું પાણી પીવા માટે તપાવતો બેઠો. એથી સહેજ આરામ જણાયો. આવા આકરા દમવાળાને માટે એકાન્ત કોટડી સારી નહિ. છતાં હમણું હમણું ધ્યાન અને પ્રાર્થનાનો મહાવરો ઠીક ઠીક પડ્યો છે (સન્તોષકારક ધવાને તો હલ્લુ બહુ વાર છે.) એટલે દુઃખ ભૂલી જવામાં સરળતા પડે છે.

એવી ખબર આવી છે કે હકીમ અજમલખાને અને મૌલાના આઝાદ સોખાનીએ તોફાનવાળો પ્રદેશ નેહને ત્યાંથી ગાંધીજીને જણાવ્યું છે કે આ રમખાણોને લીધે સામુદાયિક સવિનયભંગ અશક્ય થઈ પડ્યો છે; બારડોલીના હુમલાનો ચેપ આ ભાગમાં પણ પહોંચશે, માટે બારડોલીનો હુમલો રોકી દેવો. એવા સમાચાર પણ આવ્યા છે કે સ્વયંસેવકોની કેટલીક ટુકડીઓ ત્યાંની મહાસભાસમિતિએ વીખેરી નાખી છે; આ સ્વયંસેવકોને વીખેરવામાં આવ્યા એ જો સરકારના દમનના ડરથી ન થયું હોય તો તેમાંથી રહેજે અનુમાન કાઢી શકાય છે કે તોફાનમાં મહાસભાના સ્વયંસેવકો સંડોવાયેલા હોવા જોઈએ. ગમે તેમ હો, પણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ દેખાયું હતું તેના કરતાં હવે, કારોબારી સમિતિએ કડત મોકુફ રાખી તેમાં વધારે ડહાપણ દેખાયું જાય છે.

આમ છતાં, સતત પ્રચાર કરતા રહેવાથી લોકમનને અહિંસામય કરી શકાય એમ જે ગાંધીજી કહે છે તેના ઉપર મારી શક્તા ચોંટતી નથી. અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત એટલી બધી વખત ઉપદેશાયો છે કે હવે સાંભળતાં કંટાળો છુટે છે. છતાં કંઈક કારણ મળે છે કે તરત લોકો રોપમાં આવી જાય છે.

ગમે તેટલો વખત થોભીશું, ગમે તેટલાં લાપણો કરીશું, પણ ધાર્યું ફળ આજ છે તેના કરતાં જરા પણ વધારે મળે એમ મને નથી લાગતું. હવે તો લોકોને દાખલા બેવા મળે, તેઓ ગોતે તવાઈને શીખે તો જ કંઈક દહાડો વળે. કોઈ દૂરને ઠેકાણે કંઈ તોફાન થાય, આપણી સાથે તેને કશો સંબંધ પણ ન હોય, તે છતાં લડત અટકાવી દેવાની નીતિ રાખીએ તો દાખલો બતાવવાની તક જ કદિ ન મળે. આજે જરૂર જ્ઞાનની નથી, તાલીમની છે. પ્રચારથી માત્ર જ્ઞાન આપી શકાય. તાલીમ તો બંને કસોટીએ ચડીએ, પાછા પડીએ, દાખલો બેઠયે તેનાથી જ આવે.

આપણા પ્રથમના કાર્યક્રમમાં આપણે વગરવિચાર્યે ગળ ઉપરવટની ઝડપ એક અગત્યની શરત તરીકે દાખલ કરી હતી. તેને કારણે આપણે ઓછી મુસીબતો વેઠી નથી, ઓછા પાછા પડ્યા નથી. આજે હવે ‘પીછે હટ’નું કલંક અને ગેરલાભ આપણે સહન કરવાં પડે છે. જનતા ઉપર ‘પીછે હટ’નું પરિણામ એકું ખૂંટ આવે છે કે તેની પાસેથી પછી કંઈ જ હામ લઈ શકાતું નથી.

૧૮ : ૨ : ૨૨—શનિવાર

ઉપવાસ પછીના ગાંધીજીના કંઈ સમાચાર સાંભળવામાં આવ્યા નથી. કેદમાંથી છુટ્યા પછી બધું કેટલું સુનહાર લાગશે તેના ખ્યાલથી ડરી રહ્યો તો હતો જ, તેમાં હવે વળી નિષ્ફળતાને પરિણામે બધું વાતાવરણ ઉદારીભર્યું થઈ રહ્યું હશે. શું હામ કરવું એની સૂઝ

જ નહિ પડે એ વિચારથી હૃદય ચીમળાય નયં છે. જે અધિકાર આપણી આસપાસ વ્યાપી વળ્યો છે તેમાંથી કેવી રીતે હવે હગરથું, ક્યાંથી પ્રકાશ પામવો એ જ મને સમેતતું નથી. આપણે અસહકારીઓએ જે જળરી કુરખાનીઓ કરી છે તેનું ફળ 'સુધારા'ના એક બે વધુ તબક્કામાં જ સમાપ્ત થવાનું છે શું? એટલું જ જોઈતું હોત તો આ હજારો કુટુંબોએ સ્વરાજ્યની મોટી આશામાં ઘોર સંકટો સહ્યાં તેની કશી જરૂર નહોતી. જીવનમાં ધીરપ અને સન્તોષ રાખીને હળવે હળવે જૂની ઘોરણસરની અળવળ કરતા બેઠા હોત તોયે એટલું તો મેળવી શક્યા હોત. આત્મશુદ્ધિ થઈ છે, બલવૃદ્ધિ થઈ છે એમાં શંકા નથી, પણ આપણે આ આધિભૌતિક જીવ સંતોષાય એવું કંઈ જ આપણે નથી બાળ્યું; અને જે થોડુંધણું મળ્યું છે તેમાં સોના કરતાં ઘડામણ પાર વિનાનું મોઢું છે. ના ના, વડી સરકારનાં કે પ્રાન્તિક સરકારનાં તંત્રોમાં થોડાક ફેરફારો થાય એટલાથી સન્તોષ માનીને આ મહાન ધર્મયુદ્ધને રોકી દેવાનું મારાથી તો નથી બનવાનું. પણ એમાં દોષ કોને દેવો? પ્રજા બહુ જ નિર્બળ થઈ ગઈ છે, કંગાલ દશામાં આવી પડી છે. એક જ હુમલે જીત મેળવી લે એવી તેનામાં તાકાત નથી. આ ધર્મયુદ્ધનો અન્ત આવે તે પહેલાં તો આપણે અનેક લડાઈઓ કરવી પડવાની છે, અને દરેક લડાઈ પછી થાક ખાવા માટે થોડીક શાન્તિની પણ જરૂર છે.

મધરાતે થોડીક દવા લીધી ત્યારે દમ શાન્ત પડ્યો ને આંખ મળી. વચ્ચે એક બે વાર તકલીફ પડી, પણ તોયે ઠીક આરામ મળ્યો.

આંધ્રવાળા ચિત્રો પાછા પોતાની બધી તકરારો મને કહેવડાવે છે. સનાધાની વખતે આપેલાં વચન સુપરિન્ટેન્ડન્ટે પાળ્યાં નથી એ એમની ફરીયાદ છે. સખ્ત દીપવાળાઓને રોજ ન્હાવાઘોવાની સગવડ હતી મળી નથી, જુદા રસોડાની ગાઠવણ પણ કરી આપવામાં આવી નથી એ તેમની મુખ્ય ફરીયાદો છે. તેઓ માત્ર કહી જ પોતે બનાવી લેવા માગે છે, પણ જેલવાળાઓ કહે છે કે બધી રસોઈ તમારી મેજે કરી લો તો જુદું રસોડું મેજે. બધી રસોઈ કરવી એ તો ભારે કામ કહેવાય. એ લોકોને ગલરાવીને તેમની હઠ છોડાવવી એ હેતુ એમાં હોવો જોઈએ. રસોડામાં કે સીધાસામાનમાં કંઈ ફેરફાર થાય એ જેલવાળાઓને પસંદ નથી. શ્રી. ચૌધરીનું એ કહેવું છે અને મને તે ખરું લાગે છે હવે આંધ્રવાળાઓને મારે શી રીતે મદદ કરવી એ મને કંઈ સૂઝતું નથી. જુદું રસોડું જોઈએ તે બધી જ રસોઈ પોતે કરી લે, નહિ તો જુદી સગવડ ન જ મેજે એમ જેલવાળાઓ કહે છે, તેમાં તેમના અંતરમાં ગમે તે હેતુ હશે, પણ બહારથી તો તે દલીલ સચુક્તિ હોય એવી લાગે છે.

ઇન્સ્પેક્ટર જનરલની પધરામણી થવાની વક્રી છે તેથી જેલને ચોગરદમથી ઘોળવામાં આવે છે. ('ઘોળવા' નો શબ્દાર્થ જ લેવો.) અમારા બીસ્તી નારણસ્વામીને બિચારાને સખ્ત મહેનત કરવી પડે છે. બિચારા જીવની મૂળ દીપ તો પૂરી થઈ ગઈ છે. હવે દંડની દીપ માત્ર બાકી રહી છે.

એક જુવાન કેદી આહી છે તે કેદ-કેદીના સવાલની બહુ સુન્દર રજૂઆત કરે છે. તેને છુટવાં આડે ૯ દિવસ રહ્યાં છે. પહેલી વારનો જ તેનો ગુન્હો હતો.

તેણે કોઈકની પાસેથી કંઈ મહેનું કપડું લેઈને તે બે
 રૂપીયામાં ખરીદ્યું હતું. પેલો ચાર નીકળ્યો. ચાર તો
 પકડાયો નહિ, પણ આ છોકરો પકડાયો ને તેને ટીપ
 ચાંડી. તેણે દયામણે રહેરે પૂછ્યું, “અહીંથી જેલ
 નાંચ છે તેમને તરત પકડીને પાછા અંદર લઈ આવે
 છે. આનું શું કરવું ?” તે કહે, જ મને પોતાને તો
 બહુ મુશ્કેલી નથી. મારે તો બાપ છે, મા છે, અમારું
 કુટુંબ બહોળું છે. ભાગે જમીન ખેડીયે છીયે. મારે
 તો મોટા કુટુંબની જોથ રહી, એટલે મારા ઉપર
 બીજા આરોપ કોઈ સુધી શકનાર નથી. પણ કોઈ
 એકલકલ હોય, મજૂરી કરીને પેટ ભરી ખાતો હોય,
 તેની શી દશા ? એના ભાગ્યમાં બહાર જવાનું ને
 પાછું અંદર આવ્યાં કરવાનું. પછી ભૂતના ભેળી તરીકે
 કાળી ટોપીનો શણગાર માથે ધારણ કરવાનો. જેલી
 જાંદગીમાંયે જેલકું સુખ મેળવી શકાય તેટલું મેળવવું
 એ જ એની એક આશા.” ઘણાખરા કેદીઓ તો મગર-
 મરત જેવા એટલી જ હોય છે અને કામ ટાળતા ફરે છે.
 તેમને પાંસરા કરવા સાથે જેલની અત્યારની દેખરેખ
 કરતાં કેટલીયે વધારે ચોક્કસાઈ વારી દેખરેખ લેઈયે;
 પણ કેટલાક કેદીઓ ખરેખર એવા મહેનતુ હોય
 છે, કામ કરવામાં એવા હોશીયાર અને સાચુલા
 પણ હોય છે, બળાત્કારને લીધે દારૂ નહિ, ખીડી નહિ
 કોઈ ભતના વ્યસન કે પાપ વગરની એવી સંયમી
 જાંદગી ગાળે છે, કે જ્યારે એ બધો ઢસરો તો
 તદ્દન વગર અર્થનો જ ફરે છે એમ લેઈયે છીયે ત્યારે
 મનમાં બહુ જ દુઃખ થાય છે. આ જ લોકો આવી
 શુદ્ધ અને આત્મી સંયમી જાંદગીને પોતાને ઘર
 રહ્યા રહ્યા ગાળતા હોય તો તેઓ સહકુટુંબ સહપરિ-

વાર દેવા સુખીયા અને આખાદ બની જાય ! આ જ મહેનતુ કેદીઓમાંનો કોઈક છુટીને બહાર જતો હશે કે પહેલો દિવસ તો આનંદઓચ્છવમાં ને દારૂમાં તર થવામાં જ ગાળતો હશે. પણ જેલનો બધો સંયમ પાણીમાં અને તે પોતે પાછો ‘એ રામ એના એ.’ આજે વજન લેવાયું. ૧૦૧ રતલ કાયમ છે.

૨૦ : ૨ : ૨૨—સોમવાર

આજ સવારમાં ઉઠતાં વેંત પહેલી વધાર્થ એ છે કે જેલાધરાજની સવારી આવતી કાલ પર મુલતવી રહી છે. આવતી કાલે સવારના એક કેદીને ફાંસીએ ચડાવવાનો છે એટલે તે પણ જેવાય અને તે જ સવારે જેલની પણ તપાસણી લેગાલેગી કરી લેવાય એટલા માટે આવી ગોઠવણ કરી છે. ફાંસી આપવાનું કામ સવારના છ પહેલાં ખતાવી દેવાનું હોય છે એટલે એ માટે તેને બેઠું ઉઠવાનું. પાછું તપાસણી માટેયે બેઠું ઉઠવું પડે. એટલે અઠવાડીયામાં બે દિવસ ખંડાહીયાની મીઠી ઉધ ખોવી એ કોણે કહ્યું ?

આખાદુરાઈ નામના બટલરને આવતી કાલે ફાંસીએ ચડાવવાનો છે. ફાંસીવાળા બે જોડાદારોની વાતો રોજ રાત્રે મને સંભળાતી. સિપાઈઓ હાંદ મારતા, ‘આખાદુ આખાદુ;’ ‘નાગચ્યા નાગચ્યા.’ તેઓ પોતપોતાની કોટડીમાં પચ્યા પચ્યા ઘાંટા તાગીને વાતો કરતા જ દોડે. મને ઉધ આવી જાય ત્યાં સુધી તેમના ગપાટા ચાલતા જ દોડે. દારૂગાઓ આવ્યા ફાંસીવાળાઓને વધારે હુટ આપે છે, કારણકે જે લોકોને કાયદાની પોલીમાં લગેલી શરિમાં બારે સજા મળી હોય તેમને

માટે તેના કરતાં આકરી ખીજ સજ્જ તેમને શોધી જડી નથી. 'નાગચ્યા' એ ખૂમ થોડા મહિના પ્રહેલાંની શમી ગઇ છે, કારણકે એક રળીયામણા પ્રભાતે એ ણિચારાને ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યો હતો. હવે વાતો કરવામાં આગેવાની સિંપાઇતી છે. તે થોડા દિવસ પર કહેતો હતો કે નાગચ્યા સ્વર્ગમાં રહે છે અને ભગવાનની પાસે ખેસીને ધરાઇને ભોજન કરે છે.—જેલમાં ખાતું એ એક ઉત્સવ જ છે. જે અમારી પેઠે જેલમાં આવશે તેને આ ભવાનું મળશે. જે ત્રણ દહાડા વીતી ગયા એટલે નાગચ્યાનું નામ સંભળાતું બંધ થઈ ગયું. આવતી કાલથી આખા પણ એમ જ હતો ન હતો થઇ જવાનો. હું ભૂલતો ન હોઉં તો આખા પોતાની પાછળ આછામાં આછાં દશ બાળકોનો પરિવાર મુકતો જાય છે.

જેલના અત્યાચારોમાં એક એ છે કે જેને ફાંસીએ ચડાવે છે તેને આગળથી ખબર આપી રાખતા નથી. આ દોષ તાળડતોળ સુધારી લેવાની જરૂર છે. પોતાને ક્યારે દોરી જવાના છે એની ણિચારાને ફાંસી ખબર હોતી નથી. હાઇકોર્ટને અપીલ કરી હોય છે, સ્થાનિક અને વડી સરકારને અરજીઓ કરેલી હોય છે તેના જવાબ આવતાં સુધી અઠવાડિયાં કે મહિનાઓ તેને આ દશામાં પડ્યા રહેવું પડે છે. મોતને નજીક આવવું દેખીને શરૂશરૂમાં તેના મનમાં જે પવિત્રતા આવી ગઇ હોય એ આ દીલથી બોવાઈ જાય છે, અને પછી કોઈ જાતની ધાર્મિક વિધિ દ્વારા વગર, પ્રાર્થના કે નામરમરણ કરવાની તક આપ્યા વગર એક સવારે અણચિન્તિતવ્યા તેને ઉપાડવામાં આવે છે, હાથ બાંધીને યઇ જાય છે, ફાંસી પાસે ઉભો રાખીને તેના પગ

સાંકળથી બાંધે છે, માથા ઉપર ટોપી ઓઢાડી દે છે અને ચોડી મિનિટમાં પાટીયું ‘પટ’ કરતું નીચેથી સરકી જાય છે: તેની જીવનલીલા સમાપ્ત. ઘણુંખરું તેનાં સગાંબહેલોંઓને પણ ખબર હોતી નથી, એટલે પ્રેત લેવા સારૂ તેઓ પણ આંખોં ઢોતાં નથી. પ્રેતનો કોઈ માલિક નથી એવી નોંધ દાખલ કરીને જાહેર હિતને અર્થે એ શબનો જે થઈ શકે તે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે—ઘણે ભાગે વૈદકીય કૌલેજમાં લઈ જઈને તેની વાઢકાપ થાય છે. ધર્મની કંઈ વિધિ થાય છે કે નથી થતી તેની નોંધરજાહીના આડતીયાને શી પડી છે ? હા, તે માટે સરકારનો ચોખ્ખો હુકમ આવેલો હોય તો તે નોંધરજાહીની તાલીમ તરીકે તેનો અક્ષરશઃ અમલ કરે.

આખાદુશાઈ ખ્રિસ્તી છે. પણ તેમાં શું થઈ ગયું ? ખ્રિસ્તી ધર્મ એ સરકારનો માનેલો ધર્મ છે ખરો, પણ નોંધરજાહીના નોંધરને તેનું શું મહત્ત્વ ? તેના રાજેતા મુજબના વહેવારમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ દખલ ન કરી શકે. તેનો ધર્મ છે ‘સરકારી હુકમ.’ અને આ ‘સરકારી હુકમો’ વખતોવખત કાઢવામાં આવે છે તે એવી સાવચેતીથી કાઢવામાં આવે છે કે તેનો અમલ તો પૂરોપૂરો થાય ને છતાં ગોરા અમલદારોને ખિલ-હુલ જોખમ કે તકલીફ ન પડે, અને ખીન્ન અમલદારો જો તેઓ ૨૦૦ રૂપિયાથી ઉપર માસિક પગાર ખાનારા હોય તો તેમને પણ ને ચાલે તેટલી જ તકલીફ પડે. પરતુસ્થિતિ જોઈએ તો નોંધરજાહીતંત્રમાં જવાબદારીનો મહાન સિદ્ધાન્ત એવો હોય છે કે કંઈ પણ ગેરજનાવળને તેને માટે નીચામાં નીચા દરજ્જાના નોંધરો હોય તેમને માથે બાંધી હુલ જવાબદારી; છાપીના અમલ-

દારો જની શકે તેટલા નિરાળા ને નિર્દોષ. જેમ મોટો તેમ વધારે જોજવાખદારઃ આ નોંદરશાહીનો મૂળ મંત્ર.

આપ્પાદુરાઈ દેહત્યાગ કરે તે પહેલાં ઇશ્વરનું સ્મરણ કરીને શાન્તિ મેળવે કે ન મેળવે એનો સહેજ પણ વિચાર કરવાનું જોજવાખાઓનું કામ નહિ. તેમની ફરજ બહારની એ વાત છે. નક્કી કરેલે વખતે બરાબર ફાંસીના હુકમનો અમલ કરવો, તેમાં કંઈ મીનમેળ થવા દેતું નહિ એટલી તેમની ફરજ.

ગરીબ બિચારા નૈના મલાઈ કોણુનની અરજી સ્થાનિક સરકારે નામંજુર કરી છે. સરકારનું આ ખાતું કોણુ જાણે કોના હાથમાં છે, પણ તે માણસ અત્યંત બેદરકાર અને હૃદયશૂન્ય હોય એમ જણાય છે. મનુષ્ય-જીવન અમૂલ્ય છે, પણ નોંદરશાહી તેની જુદી કિંમત આંકે છે. આ માણસ ફક્ત ૨૦ વરસનો કાચો આદમી છે. તેની સામેનો પુરાવો એ કેવળ અનુમાન-જન્ય જ છે. તેની પાસેથી ઘરેણું પકડાયાં તે મરનાર પહેરતી તે હોય પણ, છતાં આ માણસ ખરો ખૂની છે કે ફક્ત ઘરેણું ચોરવામાં ખરા ખૂનીનો મદદગાર માત્ર જ છે એ કોઈ જાણુવું નથી. આ દુર્ભાગીની અગાઉની ચાલચલગત સારી હતી. આવા સંજોગોમાં જોઈમાં જોણું આટલું તો કરવું જ જોઈવું હતું કે તેને ૨૦ વરસની લાંબી કેદ આપવી અને તે પૂરી કર્યા પછી ૪૦ વરસની ઉંમરે તેને સ્વતંત્ર જીવવાની તક આપવી.

૨૧ : ૨ : ૨૨-મંગળવાર

આજે સવારના બહુ વહેલો જાગી ગયો. કદાચ
 પેલાને ફાંસીએ ચડાવવાનો છે તેના વિચારથી હંધ ઉડી
 ગઈ હતો. હું મારી પથારીમાં પ્રાર્થના કરતો બેઠો
 હતો. બાબુની કોટડીમાં મહમ્મદ ઘાઘઝ પણ અજાન
 પોકારતા હતા. સીપાઇ વારે વારે પૂછતો હતો, ‘એ
 લોકો આવ્યા કે નહિ; આવ્યા કે નહિ?’ આખરે
 થોડી મિનિટ રહીને તેઓ આવ્યા. એ થોડી મિનિટો
 બહુ લાંબી લાગતી હતી. વિચારાને હાથકડી કરીને
 ઉપાડી જવામાં આવ્યો. હું દેખી શકતો નહોતો, પણ
 એ લોકોનાં પગલાં મને સંભળાતાં હતાં. થોડી વાર
 પછી સુખ્ય દારોગો રોજની પેઠે ફરતો ફરતો મારી
 કોટડી પાસેથી પસાર થયો. હું સમજી ગયો કે આખા-
 દુરાઇની જીવનદોરી કાયદાની રૂએ તોડાઇ ચુકી.
 ઇશ્વરનું આપેલું તે માણસે જાણીપ્રતીતે હરી લીધું. જે
 કંઈ છે તે ન્યાય છે, સત્ય છે એ પાછી તેની માન્યતા !
 પણ આ એક જીવ ગયો તેના ઉપર આટલી બધી
 ફિલસુફી હું ક્યાં ડાળવા બેસું ? માણસો હરહમેશ
 લાખો જીવનો નાશ કરે છે અને તેનો તેમને વિચાર
 સરખો આવતો નથી, ત્યાં આ એક દાખલો શી
 વિસાતમાં ? જનાવરોના જીવ પણ માણસના જેવા જ
 છે. દરરોજ કરોડોની કતલ ચાલી રહી છે. તે બધાના
 આત્મા પરમેશ્વરના દરબારમાં ગાજે છે કે ‘ત્રાહિ
 મામ્.’

૨૧. એસ. શ્રીનિવાસ આયંગર આજે જલની મુલા-
 કાતે આવ્યા હતા. મારી સાથે લાંબી વાર વાતચીત
 કરી, બીજા અસહકારી કેદીઓને પણ મળ્યા અને
 પછી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે થોડી મિનિટ વાત કરીને

વેલોરની સખ-કોઠીમાં તેમનો કંઈ કેસ હશે તે માટે ચાલ્યા ગયા. ગાંધીજીએ લડત અટકાવી દીધી તે તેમને પસંદ નથી, પણ તેમને શું પસંદ છે તે કંઈ મને સમજાયું નહિ. સામુદાયિક સવિનયભંગની તેઓ વિરુદ્ધ છે, વ્યક્તિગત લાંગ કરીને લોકો જેલો, પૂરી કે એ પણ તેમને પસંદ નથી; છતાં તેમને અંદરથી કંઈક એવું લાગતું જણાય છે કે લડતનો કાર્યક્રમ તો કંઈક ઉત્તેજક હોવો જોઈએ. તેમની આ લાગણીનું પૃથક્કરણ કરવું કઠણ છે, પણ આવી મિશ્ર લાગણી તેમના મનમાં છે એમાં શક નથી. પોતાના મતને તકચુક્ત ભાષામાં વ્યક્ત કરવાનો તેમણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ મને કંઈ એ બધું ન સમજાયું. હું ગ્રહણ કરી શક્યો તે કંઈક આણું: લોકોએ જેલ જવું જોઈએ અને લડત જરી રાખવી જોઈએ, પણ બધાએ જેલ જવું ન જોઈએ. જેલ કેણે જવું તેની બહુ ઝીણવટથી ને ડહાંપણ-પૂર્વક ચૂંટણી કરવી જોઈએ કે જેથી બહારનું પ્રચાર-કાર્ય ધીમું પડે નહિ. તેમણે ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે હમણાં મને વધારે વધારે આશા બંધાતી જાય છે. તેમણે મને નેશનલ ક્લબની વાત કરી. મને લાગે છે કે આ ક્લબ પાસે કંઈ રચનાત્મક કાર્યક્રમ નથી ત્યાં સુધી નવો પક્ષ તો તે હશે નહિ જ કરી શકે, એટલે ક્લબનો ઉદ્દેશ મહાસભાના કાર્યમાં દખલ નાખવાનો જ હોવો જોઈએ.

૨૨ : ૨ : ૨૨—અધ્યક્ષ

આ જેલ બહાર જઈશું તે પહેલાં અમે સાવ બગડી જવાના છીએ એવી મને ધાસ્તી લાગે છે. અમારા-

માંથી કેટલાકનું વજન બહુ જ ઘટી ગયું છે. તેમને હવેથી માણસ દીઠ અડધા આનાની છાશ રોજ મળનાર છે; પાછળથી ઘટાડીને પા આનાની મળશે. છાશ એકલું પાણી જ હશે, પણ તેવીતેવીયે તે ધરના જીવનની ગંધ ને ધરનું વાતાવરણ ખડું કરશે.

આંધ્રવાસીઓને છેવટે જુદા રસોડાની સગવડ મળી છે. શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણ કહે છે કે સવારની કાંજ સિવાયનું બધું રાંધવાની—અને તે બધા અસહકારી કેદીઓનું નહિ, પણ માત્ર આંધ્રવાળાઓનું જ રાંધવાની સગવડ કરી આપવાનું સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તેને વચન આપેલું. મેં સૂચવ્યું છે કે ફક્ત કોલમ્બુ જ જુદું કરી લેવું અને તેમાં તિરુવત્તમલાઈના લોકોને પણ ભેળવવા; પણ એ કહે છે કે ઉપર પ્રમાણેનું સુપરિન્ટેન્ડન્ટનું વચન મળેલું હોવાથી મારી સૂચના પ્રમાણે તેઓ ન કરી શકે. જ્યારે મને કહ્યું છે કે એકલું કોલમ્બુ તે લોકો ભલે કરે, અને તેમાં તિરુવત્તમલાઈ લોકોને ભેળવે. આ બાબતમાં હું વચ્ચે પડવા નથી માગતો. શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણ આંધ્રવાસીઓની મરજી અનુરૂપ જ કરવું હોય તે ભલે કરતા.

૨૪ : ૨ : ૨૨—શુક્રવાર

ઉપર કહેલા રસોઈનો ગળડો હું સન્તોષકારક રીતે પતાવી શક્યો છું. તિરુવત્તમલાઈ લોકો સુધ્ધાં બધા જ અસહકારી કેદીઓને જુદું રાંધી લેવાનો લાભ મળશે. આ રીતે રાંધેલું કોલમ્બુ મેં ચાખી જોયું છે. સાધારણ કેદીઓને માટે તૈયાર થાય છે તેના ને

આ કોલમ્બુનો સામાન તો બધો સરખો જ લેવામાં આવે છે, છતાં આમાં આટલી બધી મીઠાશ કેમ ? આ બાળતની તપાસ કરવાનું અને રસોડામાં ચાલતી ચારી અને રસ્વતનો અન્ત આણી કેદીઓનું આ મોટામાં મોટું સંકટ નિવારવાનું કોઈને નહિ સૂઝે ? અસહકારીઓ કેદખાનામાં આવ્યા છે તે જુદા અને ઘણા મોટા કારણે આવેલા છે. એટલે જેલના વહીવટની શુદ્ધિ કરવાના આવા સવાલ તેઓ આગળ પડીને ન ઉપાડી શકે. તેઓ સહકારને રસ્તે ચાલનાર રાજદારી લોકોને સુધારણાનું કામ માત્ર ચીંધી જ શકે.

હિરોઝ ઓફ ધી નેશન (પ્રજાકીય મહાપુરુષો) એ પુસ્તકમાંથી મારગોલીયન્યનું મહત્ત્વદર્શિત પૂરું કર્યું. કૃષ્ણસ્વામી છેલ્લા અહીં આવેલા ત્યારે મારે માટે આ પુસ્તક મુક્તિ ગયેલા. લેખકે પયગમ્બરનું સંતોષકારક નિરૂપણ કર્યું નથી. પુસ્તકમાં પયગમ્બરને મહા બુદ્ધિશાળી અને મહત્ત્વાકાંક્ષી તરીકે ચીતર્યા છે. રાજદારી મહત્ત્વાકાંક્ષાના કેન્દ્ર ઉપર જ નહિ પયગમ્બરનું આખું જીવન રચાયું હોય એ રીતે તેમના જીવનરહસ્યનો અર્થ ખેસાડવામાં આવ્યો છે. ચરિત્રલેખક માને છે કે પયગમ્બર તેના પોતાના જેટલા જ નારિતક હતા, એટલે પોતાની સમજ પ્રમાણે તેણે અર્થ કાઢ્યો છે કે પયગમ્બરનું આખું જીવન—તેમનું જીવનરહસ્ય એ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિને માટે કોઈ મહત્ત્વાકાંક્ષી પુરુષ ઉઘ્ર પ્રયત્ન કરે તેવો એક પ્રયત્ન માત્ર છે, અને લેખકની દૃષ્ટિએ પયગમ્બરનો ઉદ્દેશ ખુદાનો સંદેશો દુનીયાને પહોંચાડવાનો નથી, પણ એક જળરા રાજ્યના માલિક બનવો છે. ચરિત્રકારનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે

મહામ્મદના પ્રયત્નનો બધો ઘોઘ દુનીયામાં નામના અને સત્તા પ્રાપ્ત થઈ જાય તે દિશામાં જ વહેતો હતો. લેખકે રજુ કરેલા આખા ચરિત્રના અણુએ અણુની અંદર વક્રોક્તિ જેવો કંઈક ભાવ ભરેલો છે. લેખકમાં પોતામાં ધાર્મિકતાનો અભાવ હોવાથી-સાંસારિક ઉન્નતિ સિવાય બીજો કોઈ પણ ખ્યાલ મનુષ્યને મહાન કૃત્યો આદરવાને પ્રેરી શકે છે એ વાત તેની બુદ્ધિને અગમ્ય છે. મહામ્મદની જીવનકથા બિનમુસલમાન ધાર્મિક માણસ લખવા ખેસે તોયે ગાથાં ખાય, તો પછી એક નાસ્તિક નર તો તેના રહસ્યને ક્યાંથી જ હેઠેલી શકે ?

ઈસ્લામનો બાલ્યકાળનું વર્ણન ચરિત્રકારે કરેલું છે. તેમાં તેનું મગજ એક ઉંઘી જ કલ્પનાના રોગથી પીડાતું હોય એમ જણાય છે. તે માને છે કે ઈસ્લામના પહેલાંના દિવસોમાં આરબ લોકોની પૂજાસેવાની અંદર અલ્લાહ એક હોવાનો વિચાર બિલકુલ હતો નહિ. ખરી તવારીખ જાણનારાઓ તો જાણે છે કે અલ્લાહની કલ્પના આરબોમાં હતી જ, પણ આ લેખક અનુમાન દોડાવે છે કે એ કલ્પના યહુદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓના સંસર્ગથી ઈસ્લામમાં ઉતરી આવી છે. હિન્દુઓ જેવા બહુદેવપૂજકોના પણ ખ્યાલમાં ઉતરી શકે એવી વાત છે કે એક અને અદ્વિતીય બ્રહ્મની કલ્પનાનો અનેક દેવદેવીઓની મૂર્તિપૂજા સાથે કેવા અવિરોધ છે; પણ આપણા ચરિત્રકારે ધારી લીધું છે કે આરબોના ધર્મમાં અર્થવગરના બહેમો સિવાય બીજો કશો સાર હતો નહિ, અને એક અલ્લાહનું તત્ત્વજ્ઞાન મહામ્મદે દાખલ કર્યું તે યહુદીઓ તથા ખ્રિસ્તીઓની નકલ છે. પોતાનું માનેલું લોકોને મનાવવા

વાસ્તે ફાવે તેવા ઇલાજ મહમ્મદ લેતા એકું તેમનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. લેખક વારંવાર જોસેફ સ્મિથની જોડે પયગમ્બરની સરખામણી કરે છે અને ભારે સજ્જડ સરખામણી મળી ગઈ હોય તેમ હરખાય છે. સ્મિથ મોરમોનિઝમ નામના પંથનો સંસ્થાપક હતો. મહમ્મદ તેના જેવો જ પક્ષે અને દાવપેચનો ખેલાડુ હતો—તેનાથી થે ચડી જાય એવો હતો એમ લેખક જુએ છે. મહમ્મદ પર જ્યારે જુલમ ગુજરવા લાગ્યો ત્યારે તેણે નાસીને પડોશના એકાદ ખ્રિસ્તી રાજ્યમાં આશ્રય કેમ ન લીધો? તેનું એ જ કારણ કે સલામતીને ખાતર કોઈની તાબેદારી કબુલ કરવાને તે તૈયાર નહોતો. તેનો હેતુ સદ્વતનત સ્થાપવાનો હતો. ચોપડીમાં આવી આવી કેટલીયે નીતિવિરુદ્ધની વાતો ભરેલી છે. મહમ્મદ પોતાના મતનો એટલો બધો પ્રચાર કેમ કરી શક્યો તેના આવાં અનુમાનોથી અર્થના અનર્થ કરેલો છે. મહમ્મદનો મળતાવડો સ્વભાવ એ ચરિત્રકારની નજરે બડી પકાઈ અને ચતુરાઈને રૂપે દેખાય છે; મહમ્મદની શાન્ત-વૃત્તિનો તે એવો અર્થ કરે છે કે એ તો લાગ આવવાની રાહ જુએ છે.

ચરિત્રમાં મદીનાની હીજરતનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં ચરિત્રકારની નાસ્તિકતા અને તેના વિરોધની અવધી વળે છે. લેખક નીસાસો નાખીને કહે છે કે મક્કામાં એક પણ માણસ એવો ન નીકળ્યો કે જે તેનું કાસળ કાઢી નાખે અને તેની જવાબદારી માથે ઉઠાવે. મહમ્મદનું ખૂરું ઈચ્છનારા તો ઘણા હતા, પણ આટલી હિંમત કોઈનામાં ન હતી. મક્કામાં તે વખતે કોઈ એવી અદાલત પણ ન હતી કે જેની પાસે મહમ્મદને

હોતો કરી શકાય. (જેમ ઇશુને કરવામાં આવ્યો હતો. લેખકની હોંશ તો એ પણ હશે કે તેને ઇશુની જેમ ક્રૂર ચડાવ્યો હોત તોયે ઠીક.) મારાઓના હાથથી બચવાનો જે પ્રયત્ન થયેલો તેના વર્ણનમાં પણ લેખક પોતે કેટલો નિરાશ બન્યો છે તે ભાવ દેખાઈ આવે છે. મહમ્મદની જગાએ તેનો કામળો ઓઢીને અલી સુધ રહ્યા હતા. મારાઓ આવ્યા ને અલી પકડાયા તો તેમણે ખડાના તંરીકે જ પકડી રાખવો નેહતો હતો. પણ લેખક હતારા થઈને કહે છે કે એ લોકો ભારે ઉદાર બની ગયા ને હાથમાં આવ્યો તેનેય છોડી દીધો. અલીની હિંમતની ને વફાદારીની રતુતિનો એક શબ્દ ન મળે ! જ્યારે જ્યારે મહમ્મદનું જૂન કરવાનું કાવતરું કુટી નય છે ત્યારે ત્યારે ચરિત્રકાર કેટલો હેરાન હેરાન થઈ નય છે તેનો એક ખીલે દાખલો અળરાઈ ને અમીરની કથા વખતે મળે છે. મક્રામાંથી નાસી છુટીને એક શુદ્ધનો આશ્રય તેમણે લીધેલો અને આમ તેઓ પાછળ પડનારાઓની નજર ચુકવી શક્યા હતા તે પ્રસંગમાં રહેલી અદ્ભુતતા જોવાને ચરિત્રલેખક તૈયાર નથી. તે પ્રસંગનું વર્ણન કરવાને તે તો ‘કેદ-ખાનામાંથી નાસી ગયેલા શુન્દેગારો’ એવી જ ભાષા શોધી કાઢે છે ! મહમ્મદની ફતેહ પર ફતેહ જોતો નય છે તેમ તેમ લેખકની નિરાશા પણ વધતી નય છે, અને તે ચહુદીઓના ભોળપણ માટે વધારે ને વધારે ચીડાતો નય છે. તે કહે છે, ‘આ ચહુદી લોકોમાં જે કંઈકે નિશ્ચિત યોજના હોત, કંઈકે હિંમત હોત, દૃઢતા હોત તો જે વખતે મહમ્મદ લોકોમાં અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો, નિન્દાતો હતો તે વખતનો તેમણે લાભ લઈ લીધો હોત અને તેનું કાસળ કાઢી શક્યા હોત.’

રાષ્ટ્રોના મહાપુરુષોનાં જીવનો પ્રગટ કરવાની યોજના ઘડનારાઓએ પોતાના ચરિત્રનાયક પ્રત્યે ઝેરથી ઉભરાતા આવા માણસને કેમ પસંદ કર્યો હશે એ સમજાતું નથી. આખી ચોપડીમાં જે એકતાર રહેલો છે તે એ છે કે મહામહને એક રાજદારી સાહસ ખેડનાર તરીકે ચીતરવો, તેને નીતિઅનીતિથી જેટલો વેગળો બતાવી શકાય તેટલો બતાવવો, મનમાં પોતાનાં સાહસોના ઘાટ ઘડતો અને તે ઘાટોને ફાવે તેવા ઇલાજો વડે પાર પાડતો તેને ચીતરવો. શ્રદ્ધાબળ, અદ્વાઈતું ધ્યાન, ધાર્મિક ઝનૂન અને ઉંચા ગુણુવાળું વ્યક્તિત્વ એમાંનું કંઈ આ જીવનચરિત્રમાં સ્થાન પામી શક્યું નથી. મહામહને વખતોવખત મળતી ફોતેહનાં કારણ લેખક પોતાને રચતાં જ શોધી કાઢે છે. દગોફટકો, લાંચરસ્વત, સ્વાર્થ, લેદનીતિ, પ્રપંચ આનાથી જ મહામહને ફોતેહ મળતી હોય એમ લેખકની આંખ દેખે છે. મદીનાના લોકોએ જે ભારે વફાદારી બતાવી તે લેખકને માટે એક મશ્કરીમાં ઉડાવવાની વાત છે. પયગમ્બરના વ્યક્તિત્વનો અને ચારિત્ર્યનો એ ચમત્કાર હતો એ લેખક જોઈ શકતો નથી. કુરાનની સુરાહોને માટે ‘મુખ્ય શરતો’ એવા શબ્દો આખી ચોપડીમાં વાપરવા એમાં ચરિત્રલેખકનો મોભો વધતો નથી. જ્યાં ‘ખુદાનો પયગમ્બર’ એવા શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે ત્યાં તેની સાથે તિરસ્કાર ભળેલો જોવામાં આવે છે. આમ છતાં પ્રસ્તાવનામાં લેખકે એવો સંકલ્પ જોડેલો છે કે પયગમ્બરના સંબંધમાં જે લખીશ તે સંપૂર્ણ આદર-પૂર્વક લખીશ.

ચોપડી આખી ઉચ્ચાવ્યા પછી છેડે છેડે જતાં મદીનામાં ચહુદીઓની ધયેલી ફતલ વિષે જે લખાણ છે તે

વાંચતાં બળી રહેલા મનમાં કંઈક ટાઢક વળે છે; પણ આમાંયે લેખકની નાસ્તિકતા ક્ષુપી રહેતી નથી. ઇસ્લામ સ્વીકારીને ચઢુઠી લોકો બચી શકતા હતા, પણ તે તકનો લાભ બહુ જ થોડા જણાએ લીધો એનું લેખકને અચરજ થાય છે. આટલા બધા લોકો પરધર્મ સ્વીકારવાના કરતાં મરણને કેમ પસંદ કરતા હશે એ તે બિચારાની ખુદ્દિમાં ઉતરતું નથી.

આ જમાનાના નાસ્તિક લોકો મોટા ધર્મનો ને તેના પ્રવર્તકનો ઇતિહાસ તપાસવા બેસે છે તેમાંયે તેમના પરિચિત વાંકઘાંક જ તેઓ દેખે છે. આનો ખરો દાખલો જોવો હોય તો આ લેખકનો છે. ઇસ્લામના આરંભકાળમાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ એ જ ઇસ્લામનું પ્રધાન કાર્યક્ષેત્ર હતું. પાછળથી મુસલમાનોની રાજદારી ઉન્નતિ થઈ તે એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિના અનિવાર્ય પરિણામરૂપ જ હતી. પણ મહમ્મદના ચરિત્રકારના મગજમાં આ વાત ઉતરી શકતી નથી. માણસ જેવા માણસ ધર્મ જેવી એક કલ્પનાને માટે એટલો બધો ઉત્સાહ કેમ રાખી શકે એ જ તેની સમજમાં આવતું નથી. માણસ રાજ્યસત્તા સારૂ ઉત્સાહથી કામ કરે એ તેને સચુક્તિ લાગે છે. આથી તે મહમ્મદના જીવનનો સાર એ કાઢે છે કે મહમ્મદને એક જબરી રાજ્યસત્તા જમાવવાનો લોભ હતો, તેની હીલચાલનું સ્વરૂપ તેણે નાણીનેઈને ધાર્મિક રાખ્યું હતું, કારણકે ખીજી રીતે તેનું ધારેલું તે મેળવી શકે તેમ નહોતું. તે તો એમ પણ કહેવા માગે છે કે મહમ્મદનો આ દાખલો જોઈને જ ખીજા ઘણા કાવતરાખોરો ઉપર પણ અસર થઈ હતી.

મહમ્મદે પોતાની સ્ત્રીઓને જેટલો માંગ્યો તેટલો ધરકામનો સરસામાન આણી આપવાની ના પાડી હતી

અને તેથી ઘરમાં કલહ થયો હતો, તે વાત કેવળ મનકના હેતુથી જ ચરિત્રલેખકે વર્ણવેલી છે. અનેક નતિઓને છતવાથી પુષ્કળ ખંડાણી અને ધન મહુમ્મદની પાસે ઢગલા થવું તેમ છતાં તેણે ચોતે તો ગરીબાઈનું જ સેવન કર્યું, એ આ સાદી કહાણીનું રહસ્ય છે. પણ લેખકને તે શાનું દેખાય ?

લીટીલીટીમાં લેખકનો એક જ ભાવ પ્રત્યક્ષ થાય છે. સદ્ગુણ જેટલા ગણાતા હોય તેને પીંખવા અને ને ને સારાં કામ છતાં તે બધાંમાં કંઈક ને કંઈક દુષ્ટ આશય હતો એ ખોળી કાઢવું. તેનો આ ભાવ સદોદિત નત્રત હોવા છતાં મક્કા સર થયું તે વખતની પયગમ્બરની ઉદારતા અને દિલદારતાની વિરુદ્ધ તો આ લેખક પણ કંઈ જોલી રાક્યો નથી. મન્દિરના ખજાનાને સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો નહોતો; શહેરીઓને કોઈ નતની મનાઈ કરવામાં આવી નહોતી; એ ફતેહના મદમાં આવી જઈને પાછળના જુલમોનું વેર વાળવાનો વિચાર સરખો મહુમ્મદને આવ્યો નહોતો; હીન્દુત કરી ગયેલા લોકોનાં ધરખાર મક્કાની પ્રજાએ વેચી માર્યાં છતાં તેને પણ હાથ લગાડવામાં આવ્યો નહોતો; જેઓ મન્દિરના વંશપરંપરાથી પૂજરીઓ હતા તેમની પાસેથી મન્દિરની ચાવીઓ પણ કાઢિજ કરવામાં આવી નહોતી; કોઈ મક્કાવાસીનો કોઈએ વગર સત્તાએ ઘાત કર્યો હશે તો તેને મહુમ્મદે ઇનસાફ આપ્યો હતો.

ચરિત્રકરે મહુમ્મદના ચરિત્ર ઉપર આટલો બધો અવળો રંગ ચડાવ્યો છે, છતાંયે મહુમ્મદનું ચરિત્ર તો અગાધ સરોવર જેવું નિર્મળ જ રહેલું છે. ભૂતમાત્ર માટે એમનો પ્રેમ છલકાય છે, અવિચાર કે ઘોરીલાપણું તેમનામાં નથી, માણસજાતનો વિશાળ ખ્યાલ રાખીને

ઉત્તમ નીતિના બંધનમાં રહીને તે વર્તે છે, તેમનાં
 નિર્મળ ચારિત્ર્ય અને વફાદારી માટે તેઓ લોકમાં
 પૂજ્ય છે. સત્તા અને રાજ્ય સાંપડ્યા પછી પણ
 'તેમણે એક પણ દિવસનો આરામ લીધો નથી.'
 તેમના જેવો ઉદ્યમી શહેનશાહ કોઈ સાચો જ થયો
 હશે. તેમણે સ્થાપેલો સંઘ વિશાળ હતો અને દહાડે
 દહાડે વધતો જતો હતો, પણ એ સંઘના બાલ્ય અને
 આંતરિક સવાલો ઉપર તેઓ ભૂતિદેખરેખ રાખતા.
 જ્યારે જુઓ ત્યારે તેમનું મુખ હસતું ને હસતું જ.
 જે મહાન પદની જવાબદારી તેમની ઉપર આવી પડી
 હતી તેને અંગે કારે ગંભીરતા આવશ્યક હતી, છતાં
 તેમના આનંદી સ્વભાવને લીધે ઘણીયે વાર તેઓ
 ગંભીરતાને બાજુએ મુકી દેતા. તેમનાં સગાંબંડાણાંનું
 મંડળ મોટું હતું, છતાં તેમણે રાજકારભારમાં તે લોકોને
 ભરી દીધા નહોતા. ઇન્સાદના કામમાં તેમણે એ લોકોને
 વચ્ચે પડવા દીધા નહોતા. પોતાની સાદી જોરડીમાં
 મોં ઉપર છુરજો અને હાથમાં તાડતું પાતક હોય
 એવી સાદાઈમાં તેઓ બાદશાહોના સિર પર મુગટો
 સ્થાપતા કે ઉધાપતા. ઝીણામાં ઝીણા આચારની બાબત
 પણ પયગમ્બરના ધ્યાન બાદર રહેવા પામતી નહિ.
 રાનાપતિ, ધારાસાસ્ત્રી, ન્યાયાધીશ, મુત્સદ્દી એ બધાનાં
 કામો કરતા, છતાં પયગમ્બર, ઉપદેશક અને શિક્ષકનાં
 કાર્યોનું ધ્યાન બાદર થવા દેતા નહિ તેઓ જે શિક્ષણો
 કરતા તેમાં દયા દેખાતી. શારીરિક સજ્જ અને માર-
 પીટની ગતિ હતી. સાતમી સદી જેટલા પ્રાચીન કાળમાં
 જે તેમનું મુન્દેગાદાને ડબલ બાળવાની પ્રથા બંધ
 પડી; જ્યારે ઝિરની પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટિ રહી સદી સુધી
 એ પ્રથા ચલાવે ચાલી હતી. તેમની ભૂતકાળમાં માર

માણસોને જ નહિ, પણ જનાવરો એ જન્તુઓને પણ સ્થાન હતું. જીવતાં પક્ષીઓને નિશાન કરીને વીંધવાની તેમણે ખંધી કરી; ઉંટના ઉપર માણસ બાહુ ત્રાસ વર્તાવતો તે સામે પણ તેમણે અવાજ ઉઠાવ્યો. એક વાર તેમના કોઇ શિષ્યોએ કીડીનું દર સળગાવી મુક્યું હશે, તેમને તેમણે તે હોથવી નાખવાની ફરજ પાડેલી. જુદાં જુદાં લીધે જે ફરતાભરેલાં કૃત્યો મૂર્ખ લોકો કરતા તે તેમણે નાખદ કર્યાં. ઘોડાનાં પૃછડાં કાપવાની તેમણે મનાઇ કરી.

સ્ત્રી વર્ગને માટે મહામ્મદે ઘણું કર્યું છે. શુદ્ધામો અને કેદીઓની દશા તેમણે ઘણા દયાપૂર્ણ નિયમો વડે સુધારી. દાખલા તરીકે માને અને બાળકને કે ભાંડુઓને વિચોગ પડાવવામાં આવતો તે તેમણે અટકાવી દીધું. ફટકા મારવાની મનાઇ હતી અને ખૂનનો બદલો ગંભીર સજાથી લેવામાં આવતો. શુદ્ધામો પોતાની મુક્તિ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત કરી શકે એવો અવકાશ તેમને કરી આપવામાં આવ્યો હતો. ષિનવારસી મિલકતના માલિક શુદ્ધામો ગણાવા લાગ્યા. મુસલમાનો પર ફરજ મુકવામાં આવી કે પોતાના શુદ્ધામોને ખાવાપીવાનું ને પહેરવાઓઢવાનું પોતાના જેવું જ આપવું. તેમણે વારસા સંખંધી વિસ્તારપૂર્વક ધારાધોરણ કરાવ્યાં હતાં. આજના કાયદે પડિતો પણ એમાં રહેલી ન્યાયબુદ્ધિને કબુલ કરે છે. ખૂબી એ છે કે આ બધું કામ તેમણે થોડાં જ વર્ષોની મુદતમાં સાધી લીધું, અને આ દુનીયા છોડી જતાં પહેલાં પોતાના આખા કાર્યનો પાયો એટલો દુરાળતા-પૂર્વક રચતા ગયા કે બીજાઓનાં કામોની પેઠે તેમનું કામ તેમની પાછળ વેરણુછેરણુ ન થઇ ગયું, પણ ઉલટું દિનપ્રતિદિન પ્રગતિને પામવું ગયું.

૨૫ : ૨ : ૨૨—શનિવાર

નેલોરના લાઘવોની બીજી દુકડી આવી છે. હજી બીજાઓને ટ્રિચિનોપલીની જેલમાંથી અહીં આણનાર છે એમ સાંભળ્યું છે.

આ અમારી કોટડીઓનો વિભાગ બધો અમારે માટે જ આગવો રાખેલો હતો. હવે તે સારી પેઠે ભરાયો છે. મારી કોટડીની દક્ષિણ બાજુની નવ કોટડીઓમાં મોપલા કેદીઓને લાવીને રાખ્યા છે. કેનેનોરના કેદખાતામાં રમખાણ કરેલું તેમાંના આ કેદીઓ છે. સળીયાવાળી બેડીઓ એ ખરેખર સંપૂર્ણ પશુતા છે—એમાં માણસાઈનો છાંટો સરખો નથી. આ બધાય મોપલાઓને સળીયાવાળી બેડીઓ નાખેલી છે. થોડા દિવસ પછી બેડીઓ કાઢી લીધી એ જાણી હું રાજી થયો.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને તેના બે મહદનીશ દાકતર આજ સવારે મારી કોટડીએ આવી ચડ્યા. મેંજર સાહેબે સમાચાર આપ્યા કે ‘તમે મિ. ગાંધીને કાગળ લખેલો તેનાથી એ ગભરાઈ ગયા છે. તેમણે ‘યંગ ઇન્ડિયા’ માં એક નોંધ લખી છે. તેમણે કાંઈ બિચારો બીજો કેદી હશે તેની સાથે તમારી સરખામણી કરી છે ને લખે છે કે ફલાણાને છાપાં મળે છે ને આમને જ નથી મળતાં. એવું એવું કંઈ નોંધમાં છે.’ મેં ‘પૂછ્યું’ ‘મને એ છાપું બતાવશો ?’ તો તે કહે ‘મારી પાસે નથી.’ તેની પાસે છાપું નથી તો તેણે આ વાત ક્યાંથી સાંભળી એ આશ્ચર્ય છે. ગમે તેમ હોય પણ તેણે મારી સાથે મારા ખોરાક સંબંધી લાંબી વાર વાતચીત કરી, અને પછી બધી હડ્ડીકતની એક લાંબી યાદી ઉતારીને લઈ ગયો. કોણ જાણે શા માટે ઉતારી ગયો હશે.

કાલની રાત બહુ ખરાબ ગઈ. દમના ઉછાળા અને થાક આજ દહાડે પણ આવુ છે. પણ આમાં જલવાળાઓ કંઈ કરી શકે એમ મને લાગતું નથી. મેં તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પણ સવારે એમ જ કહ્યું હતું.

મારી કોટડીની પાછળ પેલો ફાંસીનો કેદી રહે છે તેનામાં ભારે પરિવર્તન થવા માંડ્યું છે. પરમ દહાડે મોડી રાત સુધી તે ભગવાનનાં ભજન ગાતો હતો. ‘મારો રામ દયાળુ છે, પાપીયાનાં પાપની એ ક્ષણાળુ માફી આપે છે. તેને જ શરણ જઈ, તે જ એક નોધારનો આધાર છે.’ આવા ભાવવાળાં ભજનોમાં તે રાતની રાત શુલતાન રહે છે. રામા રેડી કરીને તેનો પાડોશી છે તેને તે મોટા ક્ષત્રિયને છાજે તેવો શરાતનનો ઉપદેશ કરે છે. ‘હિંમત રાખ, હિંમત રાખ, દોરત ! ક્યા પરવા હૈ ? મોતને પડદાર કે આવી ન્ત બચ્યા તું પણ. સામી છાતીએ ભેટ તેને. આમ બાયલાપણું કરીશ તો તારી જોડે વાત નહિ કરે. અમે તો મર્દોના સાથી ’ આજે તે કહે છે કે ‘હું ખાવાને નથી. આપવો હોય તો ભાત આપો, નહિ તો ફાંસીએ ચડાવી દો. મેં ક્યાં સરકારને દયા લીખવાને અપીલ કરી છે ? મને શું કામ ઠાલો જવાડો છો, અને આ જીવારના રોટલા ખવડાવીને હેરાન કરો છો ?’ કોઈ ફાંસીનો કેદી દયા માટે અપીલ પણ કરતો ન હોય તેનો આ લોકો ભાત જેવો નાનો મનોરથ પણ શા સાર નહિ પૂરતા હોય એ સમજતું નથી. મેં જલ્દરને વાત કરી છે ને તેણે ક્ષુલ્લ કર્યું છે. મને ઉમેદ છે કે તે પોતાનું વચન ખાળશે ને બિચારાને જે પાંચ સાત દિવસ તેના ભાગ્યમાં હતું જીવવાનું હોય તેટલા દિવસ તેને ભાત આપશે.

મારા મિત્ર અક્ષાદી આજે અહીં આવ્યા હતા. અમે જાહુવાર વાતચીત કરી ત્યાર પછી અસહકારી કેદીઓના મુખ્ય મથકે (પહેલા નંબરના બ્લૉકમાં) ગયા અને સૌને મળ્યા. સૌ લાઇઓ પોતપોતાની કોટડીમાંથી નીકળીને એકઠા થયા તે દેખાવ ભારે આંખ ઠારનારો હતો. તેમનાં મલકાતાં મુખ અને શરારી મુદ્રા !

હવે મને ખબર પડી કે બારડોલીની સંધિથી સરકાર સંતોષ પામી નથી. તેને તો કુલજપટ મહાસભાના કાર્યક્રમનું જ નામ કાઢી નાખીયે તો જ સંતોષ વળે. એથી સહેજ પણ કમીથી ચલાવી લેવાને તે તૈયાર નથી. તે મેળવવાની તો તેમણે આશા જ મુકી દેવી. તેમનું પોતાનું આજે સમાધાની વગર કંઈ અટકી પડતું નથી. સરકાર આતું જોલે છે એમાં એ જ જોઈ શકાય છે કે તે માનવ સ્વભાવથી કેવળ અજ્ઞાત છે. સરકાર આવી હઠ પકડી બેઠી છે તે ઢાંગ પણ હોય, પણ જો તે સત્ય જ હોય તો તે આપણા લાભમાં જ છે. ઇશ્વર તેને નિમિત્તરૂપ બનાવીને આપણને આપણા ધ્યેય પર જલદીથી પહોંચાડી દેવાની ઘટના રચતો હોય એમ જણાય છે. બારડોલી કાર્યક્રમનો જે અર્થ સરકારે કરેલો છે તે ગાંધીજીએ લોકોને સમજાવ્યું છે તેનાથીયે સ્પષ્ટ છે. આપણા દુશ્મનો જ આપણા મનને ખરા સમજનારા ને આપણો ન્યાય તોળનારા હોય છે એ એક જૂનું સત્ય છે, અને આ દાખલામાં તે તદ્દન સાચું ઠરે છે.

ઠીક થયું, ચાલો. રામનાથન ત્રણ મહિનાની સખત જેલ લોગવવા આવી ગયા. તેમના જોડીદારો બંધી છ મહિનાની વચ્ચેના મહેમાન છે. રામનાથનની છુટવાની તારીખ મેની રર મી છે.

મહમ્મદ હુસેને મને મુરખાના જે ડખ્યા આપ્યા છે. રોટી સાથે મારે મુરખો લેવો એમ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કહી ગયો હતો ને જેલરે મને તે ખરીદી આપવાનું વચન આપ્યું હતું; પણ હવે મહમ્મદ હુસેનની ભેટ આવી ગઈ એટલે ઢીલમાં પડવાપણું ન રહ્યું.

૨૬ : ૨ : ૨૨—રવિવાર

આજના વજનમાં ૧૦૨ રતલ હતર્યા. મહમ્મદ ધાહજનું વજન ૧૨૫ રતલ થયું. તે ધારે છે કે તેનું મૂળ વજન હવે આવી રહ્યું છે, પણ જેલની નોંધ પ્રમાણે તો તેનું વજન ૫ રતલ વધ્યું છે. નન્યુઆરીની અધવચથી, એટલે કે છેલ્લાં પાંચ અઠવાડીયાં થયાં મારે ખોરાક આ પ્રમાણે હોય છે. ૪ અઘોળ ઘઉં (ઝીણા કાગળ જેવી અને વગર ચોપડેલી ચપાટીઓ) ૬ અઘોળની રોટી, ૧ શેર દૂધ, ૧ અઘોળ માખણ, ૧૧ અઘોળ સાકર અને ૩ અઘોળ સાબુચોખા. સાબુચોખા હું ખાતો નહિ, પણ માણીને આપી દેતો. આ ચાદી પૂરી કરવા માટે મારે એક ચીજ ઉમેરવી જોઈયે. પરોઢીયામાં મને ચોખાનું ગરમાગરમ ને કાળજીપૂર્વક ગાળેલું ઓસામણ મળે છે.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારા ખાવાપીવાની તપાસ કરી ગયો હતો તેનું પરિણામ આજે દેખાયું. આજથી મારા ખોરાકમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. હવેથી મને પાઉરોટી નહિ મળે અને દૂધ પણ ૦૧ શેર જ મળશે. હવેથી મને આટલું મળવાનું: ૪ અઘોળ ઘઉં, ૧ અઘોળ માખણ, ૦૧ શેર દૂધ, ગોડીક સાકર, ૪ અઘોળ સાબુ-

ગ્રામા (બપોરને માટે) અને ૨ વાટકી છાશ. બીજે દિવસે છાશ એક જ વાટકી કરી નાખી, પણ થોડા દિવસ પછી પાછી બે વાટકી કરી. દૂધ પણ થોડા દિવસ પછી પાછું શેર કર્યું; અને સાંજને માટે બેન્ડર્સ પુડ મળવા માંડ્યો. બેન્ડર્સ પુડ હું મારે હાથે પકાવી લઉં છું. તે માટે મને એક સ્ટવ રાખવા દીધો છે. આજ સુધી સાબુગ્રામા હું આપી દેતો તે હવેથી મુખ્ય વસ્તુ તરીકે ખાવા પડશે. દૂધને બદલે છાશમાં મેળવીને અને અંદર થોડું મીઠું નાખીને સાબુગ્રામા ચલાવી શકીશ એવી ઉમેદ છે. દૂધ તો સાવ પાણી જેવું છે. હું ધારું છું કે તેમાંથી મલાઈ ઉતારી લીધેલી છે.

૨૭ : ૨ : ૨૨—સોઅવાર

આજે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને મને પહેલા નંબરના બ્લોકમાં રાખવા વિષે કહેવાનો વિચાર કર્યો હતો. આ કોટડીમાં હવાની અવરજવર કંઈ જ ન મળે. પહેલી રાતે તો બહુ જ ગભરામણ થાય છે; અને તેમાં પાછાં મચ્છર. મોટા ઓરડાઓમાં બારીઓ હોય છે ને સુંવાના ઓટલાઓ જેટલી તે ઉંચી હોવાથી હવા છુટથી ઉરી-ફરી શકે તેવું છે. બીજું, હવે છુટવાને બે જ અઠવાડિયાં રહ્યાં છે, એટલે બહાર જઈ તે પહેલાં સૌ ભાઈઓનો સહવાસ મળે એવી ઇચ્છા છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બીમાર પડ્યો છે તેથી આજની અઠવાડિક તપાસ માટે આવી શક્યો નથી; પણ મદદનીશ દાકતર આવ્યો હતો તેને મેં વાત કરી છે.

કોઈ કોઈ વખતે રહેજ તાવ આવી જાય છે. આ મચ્છરોને લીધે હશે કે કેમ તે તો કોણ જાણે ! ગઈ રાતે તાવ આવ્યો હતો. હવે ચાલો કિનારોનો એક ધુંડો ઉતારી જઈ.

૪ અગ્રણ સામુગ્રીના બંધાય છે ત્યારે મારે માટે બહુ જ વધારેપડતા થઈ જાય છે. ઘાસ ને મીઠાની મદદથી પણ હું બધા ખુટાડી શકતો નથી. ત્રીજે ભાગે જહુ માળીને આપી દેતો હોઈશ.

ખખર સાંભળ્યા કે મોડી સાંજના મહાસમિતિએ પોતાની બેઠક સુલતવી રાખી. કરોબારી સમિતિમાં ખૂબ ચર્ચા ચાલી રહી છે. તે શા નિર્ણય પર આવે છે તે જાણીને પણ મહાસમિતિ પોતાનો છેવટનો નિર્ણય કરશે.

૨૮ : ૨ : ૨૨—મંગળવાર

સ્વપ્નવારમાં પહેલા દારોગાએ આવીને ખખર આપ્યા કે શાસ્ત્રીયારને, ઘાઉંને અને મને પહેલા નંબરના ખ્લોકમાં લઈ જવાના છે. ઉતાવળા ઉતાવળા તેણે અમને ઉપાડ્યા ને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અઠવાડિક તપાસણીએ આવે તે પહેલાં અમને ત્યાં પહોંચાડી દીધા. એટલે હવે પહેલા નંબરના ખ્લોકમાં છેવટે આવી ગયા.

જેલીજીવનની અગવડો અમારી એકાન્ત કોઠડીઓ કરતાં અહીં પહેલા નંબરના ખ્લોકમાં વધારે છે. એકાન્ત કોઠડીમાં લાંબો વખત એકલા જ રહેલા એટલે અહીં ટોળામાં રહેવાથી અમને ગરદી ગરદી લાગતી હતી. સુવાના એટલા છે તે માંડ એકએક કુટને અન્તરે છે. કેટલાક તેથી જરાક વધારે હશે. દરેક કેદીને પોત-

પોતાનો ઝોટલો છે. દરેક કોટડીમાં સોળ સોળ ફેદી-
ઝોને પૂરવામાં આવે છે. જનરૂ તો એવાં ગંદાં છે કે
વાત જ ન પૂછો. એકાન્ત ફેદમાં સગવડો પણ હતી
અને ફેદલીક અગવડો પણ હતી. તે હવે લોગવી
છુટ્યા. અહીં આંચો છું તે જાણે બહારની દુનીયાને
પન્થે ચાલતાં વાટમાં મુસાફરખાનામાં ઉતર્યો હોઈ
એવું લાગે છે.

મહાસમિતિએ ઠરાવ કર્યો છે તેમાં તેણે બારડોલી
પહેલાંની રીત જરી કરી છે; એટલે કે સામુદાયિક
સવિનયલગ્નના બધા પ્રકાર તેણે બહાલ રાખ્યા
છે. સામુદાયિક લગ્ન તો અલબત્ત પ્રજામાં
વધારે યોજનાશક્તિ આવે ત્યાં સુધી મુલતવી રાખ્યે જ
છુટશે. મહાસમિતિએ બારડોલીના નિર્ણયને સુધારી
લઈ આવો ઠરાવ કર્યો એ મને બહુ ગમ્યું.

બધું પરિણામ તપાસીએ તો તેનો અર્થ એ જ થયો
કે બન્ને પક્ષો—સરકાર અને મહાસભા—એકબીજાને
ટક્કર દેવાનો નિશ્ચય કરીને તૈયાર થઈ ગયા છે. આવતા
ત્રણ મહિના ભારે તીવ્ર લડતના જવાના છે.

૧ : ૩ : ૨૨—બુધવાર

હિંદકીમાં ડૉ. મુંજેએ ગાંધીજીના પગલા સંબંધી
નાપસંદગી બતાવનારી અને અસહકારની લડતના
મૂળ સિદ્ધાન્તોને છોડી દેવાનું કહેનારી દરખાસ્ત
મુકેલી તે બહુ મોટી બહુમતીથી ઉડી ગઈ. ગાંધીવિરોધી
પક્ષે એક ચોક્કસ ઠરાવને રૂપે પોતાના મનની વાત
બુલ્લી કરવાની હિંમત કરી હોય તો તે આ પહેલી જ

વાર છે. કારોળારી સમિતિએ તૈયાર કરેલા મસુદા પ્રમાણેનો ઠરાવ કંઈ મહત્ત્વના ફેરફારો વગર પસાર થઈ જશે. હવેનો પ્રશ્ન છે તે એ કે આપણી યોજનાના જે જે ભાગ છે—એક રચનાત્મક કાર્યથી બળવાન થવાનો અને બીજો જેલ વરવાનો—એને પ્રબલ કેવોકે જવાબ આપી શકે છે. કશાથી ચાકે નહિ એવા કાર્ય-કર્તાઓ હોવા જોઈએ. આ પિછેહટથી—દેખાતી હારથી—લોકોનો ઉત્સાહ મરી નહિ જાય તો જ જવાબની આશા રાખી શકાશે. શાન્તિપૂર્વક પોતાનું બળ જમાવ્યે જવું અને પછી તક આવ્યે તેને ઝીલી લેવી એમાં કેટલો લાભ છે એ પ્રબલ સમજી પણ જાય, સરકાર પણ હવે દમનથી તેમજ મોટા ખર્ચા ઉપર સામી ચળવળ ચલાવીને પોતાનો કિલ્લો મક્કમ કરશે જ.

નવા ઉતારામાં કાલની રાત ઠીક શાન્ત ગઈ. મારા મુસલમાન મિત્રો—અલીગઢવાળા મહમ્મદ હુસેન અને શફીઉલ રહમાનની સાથે ઈસ્લામ અને મહમ્મદ સંબંધી લાંબી વાર ચર્ચા ચાલી.

૨ : ૩ : ૨૨—શુક્રવાર

પૂલ વાતુડીયા સિપાઇને અજીરે ફાંસીએ ચડાવી દીધો. કેટલો વાતુડીયો હતો ! મારી એકાન્ત કોઠડીમાં તેની વાતોનો અવાજ એ તો મારા વાતાવરણનું એક સુખ્ય અંગ થઈ પડ્યો હતો. મરણને ભેટવાને સંપૂર્ણ રીતે ખુશી એવો માણસ જોવો હોય-તો તે આ હતો. મારા અહીં આવ્યા પછી આ ત્રીજી ફાંસી છે. મદદનીશ દાકતર વિશ્વનાથ આયરે આ કેદીએ કેવા ધૈર્યપૂર્વક

મૃત્યુની ભેટ કરી તેનું વર્ણન મને સંભળાવ્યું. તેઓ આજકાલ મારી સાથે જરા વધારે છૂટથી ને સહ્યતાથી વર્તતા થયા છે. પહેલાં તેના વર્તનમાં જે તોછડાઈ જેહું કંઈક હવું તેનો હવે તેણે ત્યાગ કરેલો છે. કહે છે કે એ લોકોએ મરનારને ગઈ રાત્રે ખીડી અને માંસ આણી આપીને આખરનું ઉપકારકૃત્ય કર્યું હતું.

રાજદારી કેદીઓ સાથે કેવો વર્તવ રાખવામાં આવે છે તેનો આ વિભાગમાં આવ્યા પછી ઠીક સાક્ષાત્કાર થયો. જેલી અમલદારો પહેલાં વર્તતા તે કરતાં હમણાં હમણાં બહુ સારી રીતે વર્તે છે. અનેક રીતે વર્તવ સુધરેલો છે. સખ્ત મજુરી અને અસહ્યતા નીકળી ગયાં છે, મોઠાં મોઠાં અપમાનો બંધ થયાં છે; પણ બપોરે અમે જમીને પૂરા ઉઠ્યા પણ હોતા નથી ને વડો દારોગા આવીને જ્યારે હુકમ છોડે છે કે ‘સખ્ત ટીપ-વાળા હોય તે હલા થઈ જાઓ ને જલદી પોતપોતાને કામે વળગી જાઓ’ તે વખતે મને ક્રોધ આવી જાય છે. તેના અવાજમાં કોઈ ખાનદાન માણસો સાથે તે વાત કરતો હોય એવો ભાવ જ હોતો નથી. કામ અને તાલીમ બન્ને હોવાં જોઈએ એ હું સમજતો નથી એમ નથી, પણ જ્યારે આ લોકો જાણતા હોય છે કે આ કેદીઓ બધા ખાનદાન છે, તેઓ જેલનાં નિયમ અને સંકટો સ્વેચ્છાથી વહોરી લેનારા છે, તો પછી તેવા કેદીઓની જોડે વાત કરતાં સહ્યતાભરી ભાષા તેઓ કેમ ન વાપરે ? [આ વડા દારોગાની રીતભાત મારા અહીં આવ્યા પછી થોડા જ દિવસમાં સારી થઈ ગઈ છે.]

સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મુસલમાનોને નમાજને અતુકૂળ કપડાં આપવાનું મારે મોઢે કહેલું, પણ તેમ હજી કર્યું નથી. અબ્દુલ વાહાબે તે વખતે આજે મારી પાસે ઘણી જ

કળકળ સાથે ફરીયાદ કરી છે. ધુંટણની નીચે ચારેક તસુ જેટલો ભાગ ઠંકાય એવું કંઈક એ લોકો માગે છે. જેલની તંગડીઓ ધુંટણની ઉપર રહે છે. આ સખ્ત કેદવાળાઓનાં પોતાનાં કપડાં તેઓ જેલમાં દાખલ થયા ત્યારનાં નકામાં બાંધીને મુકી છાંડ્યાં છે, તેમાંથી એકાદ લુંગી કે તંગીયું એમને આપે તો નમાજ વખતે તેમનું કામ ચાલી જાય. કેદીઓની માગણી આટલી જ છે. અને જો આટલી માગણી પણ પૂરી પાડવામાં ન આવે તો પછી જેલના અમલદારો કેદીઓના ધર્મ-પાલનમાં વિઘ્નરૂપ થતા નથી એમ ન જ કહી શકાય. *

સુપરિન્ટેન્ડન્ટે એમ પણ કહેલું કે કે સાદા કેદીઓની પેઠે સખ્ત કેદીઓને પણ રોજ નહાવાની સગવડ તે કરી આપશે. અઠવાડિયામાં ત્રણ જ દિવસ આ સગવડ રહેવા દેવામાં આવી છે. ખાણી ખેંચી આપવાને પૂરતી સંજ્યામાં કેદીઓ મળવા મુશ્કેલ છે એવું જેલરે ખડાનું બતાવ્યું, પણ આ કેદીઓએ તે કામ જતે કરી લેવાની તૈયારી બતાવી. આજે ફરીથી તેમણે આ વિષે પોતાની માગણી નોંધાવી છે, પણ કંઈ પરિણામ આપ્યું નથી.

જે 'હિન્દી સલ્ક'ના હાથમાં જેલી વહીવટ સુખત થયેલો હોય તેની ઈચ્છા જો ખરેખર જ એવી હોય કે રાજદ્વારી કેદીઓની સાથે સલ્કતાપૂર્વક જ વર્તવું જોઈએ તો ધારાધોરણો અને હુકમોનો આધાર રાખીને ખેડે તે નહિ બની શકે. ખાનદાન માણસોને જેલમાં કેમ રાખવા તેની આવડત સામાન્ય જેલી અમલદારોને નથી હોતી. તેમની આખી જીંદગીનો અનુભવ અને તેમના વિચારો બધા ઉલટી જ દિશાના હોવાથી તેઓ સારું વર્તન રાખી જ નથી શક્તા. થોડાએક ધારાઓ

* પાછળથી આ માગણી પૂરી પાડવામાં આવી હતી.

કે હુકમો કાઢવાથી આ હાલત પલટાઈ જાય તેમ નથી. જો 'હિન્દી સભ્ય'ને ખરેખર જ દિલમાં લાગણી હોય તો તેણે એક જ વસ્તુ કરવાની જરૂર છે: પ્રાન્તના બધા રાજદારી કેદીઓને એક જેલની અંદર એકઠા કરવા અને તે જેલ પર પસંદ કરેલા ચુનંદા અમલદારોને જ રાખવા. હાલના જેલી અમલદારોને એક મોટી ખીક એ હોય છે કે જો રાજદારી કેદીઓને છુટછાટ આપીશું તો તેની ખીજ સામાન્ય કેદીઓ ઉપર બહુ ખરાબ અસર થશે અને જેલની તાલીમ ભાંગી પડશે. બધી જેલોના સુપરિન્ટેન્ડન્ટોને ને જેલરોને સુધારવા એ અશક્ય હશે, પણ જેલી વહીવટમાં સભ્યતાના તત્વને દાખલ કરી શકે એવા અમલદારોને વીણી વીણીને કોઈ એક જેલમાં એકઠા કરવા એ તો સાવ સરળતાથી થઈ શકે. હિન્દી સરકાર સર વિલિયમ વિન્સેન્ટના મુખથી દમામભરી રીતે મોઘમપણે કબુલ કરે છે કે 'ઘણા' કેસોમાં સજાઓ ફરતાલરેલી રાખવામાં આવેલી છે ખરી.

રાજદારી કેદીઓને સભ્યતાપૂર્વક રાખવાનો સરકાર જો પ્રામાણિકતાથી પ્રયત્ન કરે તો આ બધામાં કંઈકે અર્થ કહેવાય; પણ આપણે માટે તો એક જ માર્ગ છે: હુકમસહનને વિષે શ્રદ્ધા. સારા સારા સંસ્કારી માણસોએ જેલી જાંદગીનાં સંકટો અને હાડમારીઓ આનન્દની સાથે વેઠ્યાં છે. તેનાથી પ્રજામાં આવ્યું છે તેટલું બળ ખીજ કશાથી આવ્યું નથી. ધન્ય છે તેવાઓને. તેવા અનેક ભાઈઓના સહવાસનું મને આ જેલની અંદર સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. શત્રુનાં શસ્ત્રો મિથ્યા છે એમ બતાવીને જો આપણે શત્રુને જીતવા નીકળ્યા છીએ તો આપણે તેમનાં આક્રમમાં આક્રમ સસ્ત્રોને જ સૌથી

પહેલાં ખેંચી આણવાં જોઈએ, કે જેથી તેનું શસ્ત્રાનું
બધું બળ તરત જ ઉડી જાય.

૩ : ૩ : ૨૨—શુક્રવાર

ઝાઘ રાત્રે પાછો તાવ આવ્યો.

‘હિન્દુ’ ખત વ્યક્તિગત સવિનયભંગની છુટ આપનારા
ઠરાવની વિરુદ્ધ છે એમ સાંભળ્યું છે. જ્યાં સુધી
‘સામુદાયિક સવિનયભંગ’ની પાત્રતા આવે નહિ ત્યાં
સુધી તૈયારી જ કરતા રહો, એવી તેની દલીલ છે.
નાની નાની અયડામણોમાં સરકાર તમને ચગદી નાખશે,
માટે તેવી તક તેને ન આપવી. આખો દેશ એક મહા-
યુદ્ધ માટે તૈયાર ન થઈ જાય ત્યાં સુધી નેતાઓએ
પોતાનું બલિદાન ન આપવું. દલીલ દેખાય છે તો
તર્કશુદ્ધ, પણ દુઃખસહનથી વિજય મેળવવાનો જે મૂળ
સિદ્ધાન્ત છે તેમાં અશ્રદ્ધા હોવાથી જ આ દલીલ
જન્મી છે. પ્રભુનું બળ તેના આગેવાનોના દુઃખસહનથી
દિનપ્રતિદિન કેટલું બધું વધતું જાય છે એનો આ
દલીલમાં હિસાબ જ ગણવામાં આવેલો નથી. સામુ-
દાયિક કાયદાભંગના એક જ માર્ગે જીત મળી શકે એ
ખરું નથી. કોઈ પણ ઉપાયે સ્વતંત્રતા મેળવીએ, પણ
પ્રભુનો આત્મા બલાઠય થવો જોઈએ એ તેની મુખ્ય
શરત છે; અને થોડા લોકોના સ્વેચ્છાપૂર્વક કરેલા
દુઃખસહનથી આ બાબત જોડેલી ઝડપથી સિદ્ધ થાય
છે તેટલી બીજી કોઈ ઉપાયથી થાય તેમ નથી. વળી
સામુદાયિક સવિનયભંગ એ વિજયનો એકમાત્ર માર્ગ
હોય તોપણ તેનું મહાન યુદ્ધ ઉપાડવાની તૈયારી તરીકે

વ્યક્તિગત સવિનયભંગ કરનારાઓની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધ્યે જવી જોઈએ. આ બધી વાતો પર મનમૂત અક્ષા જેસાડી લેવી હોય તેણે જાતે અનેક જોલોની સુલાકાત લઈ આવવી. પ્રજામાં બળ અને શુદ્ધિ કેટલાં વધતાં ચાલ્યાં, છે એનાં ત્યાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થશે. ગમે તેટલી શાબ્દિક સમજૂતી એ દર્શન ન કરાવી શકે.

૪ : ૩ : ૨૨—શનિવાર

તાવ હજી કેડો છોડતો નથી. રાત બહુ આકર-મણુની ગઈ.

આજે આ વિભાગની ત્રીજી કોટડીમાં રહેવા આવ્યો. અહીંના તિરુવત્તમલાય લોકોએ અહીં આવવાનો બહુ જ આગ્રહ કર્યો. બહુ સુંદર માણસો છે. બિચારા અના-મલાય પિલ્લેને દમ કે ક્ષય જેવું લાગે છે. આ સખ્ત કેદમાં તે ઝાઝો વખત ટકી શકે એમ લાગતું નથી.

આખી રાત બેઠાં ને બેઠાં કાઢી. પરોઢીયે ૩ થી ૪ા સુધી જરા આંખ મળેલી. માકડોનો બહુ વાસ. માકડે ન હોય તો બીજી બધી રીતે આ કોટડી સગવડવાળી છે.

૫ : ૩ : ૨૨—રવિવાર

સૂઈકડથી ગાસીને પાછો પહેલી કોટડીમાં ગયો. એક તરફથી તાવ ને બીજી તરફથી ઉત્તરગરો. એક ઉપર બીજો ઉત્તરગરો કરી શકું એમ નહોતું. ગરમ પાણીએ રનાત કરવા માટે ‘ચીનાગંજ’ ઓફિસ’ને નામે ઓળખાતા એકાન્ત કોટડીઓવાળા વિભાગમાં જઈ છું. (આ

ચીનાગંજ અને ચેડાગંજ ઑફિસનાં નામ શા ઉપરથી પડ્યાં હશે તે સમજી શકતો નથી.) તે વખતે ત્યાંનું જ નજર વાપરે છે. પહેલા નંબરના પ્લોટના નજરની અવસ્થા જોતાં આ નજર તો બહુ જ સગવડભરેલું. હું ત્યાં નહિં છું ત્યારે ઘેર જ ગયો હોઉં એવું લાગે છે. હું હાલ આ વિભાગમાં રહું છું તે જાણે ગીચ વસ્તીવાળું શહેર, અને પેલું સુંદર, શાન્ત ગામડું.

અહીં દરેક ઓરડીમાં એક ખુણે ત્રણ ત્રણ દુડાં (હાંફણાંવાળાં) શૌચ માટે સાંજના છથી સવારના છ સુધી રાખવામાં આવે છે. આ બાબતમાં અહીંની દશા મેં ઇસ્પીતાલની દશાનું વર્ણન કરેલું છે તેવી જ છે. માહડ અને જૂઓ પોતાનું ઘર સમજીને બધે છુટથી હરેફરે છે. સાંજે છ વાગે બહુ નિયમિતપણે અમને પૂરી દેવામાં આવે છે. ઓરડીની સામે બખ્ખેની દુકડીઓમાં અમારે બેસવાનું હોય છે. પછી સુખ્ય દરોગો આવીને અમને ગણી નય છે ને હુકમ કરે છે 'હસા થાઓ, જાઓ' એ હુકમ થાય એટલે અમારે હીને કોટડીમાં બેસવાનું. પછી તાળું મારી દેવામાં આવે છે. સવારના પોણા છઠ્ઠે અમને ઉઠાડે છે અને બરાબર છઠ્ઠે તાળાં ઉઘાડીને અમને બહાર કાઢે છે. હીને અમારે બધાએ—આખા પ્લોટના લગભગ ૧૬૦ ફેદીઓએ—ચચ્યારની દુકડીમાં જોઠવાઇને બેસી જવાનું. ગણવાની અને ગણત્રી મેળવી લેવાની ક્રિયાઓ પૂરી થઇ જાય અને પછી ખુગત્ર વગાડવામાં આવે ત્યાં સુધી અમારે મૂંગા બેસી રહેવાનું. આઠ વાગે અમને પાછા પૂરી દે છે. ત્યારપછી ન્હાવા અને જમવા માટે જ છોડવામાં આવે છે. એક વખત પાછા બપોરના બે વાગે નજર જવા સારું છોડવામાં આવે છે.

૬ : ૩ : ૨૨—સોમવાર

જામણા પગના નળા ઉપર પાછો એક ફોલ્લો નીકળ્યો છે; એટલે થોડા દિવસ આ પીડા ટળી હતી, પણ પાછી તે હાજર થઇ ગઇ છે.

અસહકારીઓનું રસોડું ઠીક ચાલે છે. વરદાચારી, રામરાવ, શર્મા અને વેંકટસુબ્બાયા મળીને કામ ઠીક ચલાવે છે. ખીનઓ પણ વખતોવખત તેમની મદદમાં જાય છે. જાણે બાપદાદાનો જ ધંધો કેમ ન હોય, એ રીતે તેઓ આ કામમાં ખાવરધા થઇ ગયા જણાય છે.

૭ : ૩ : ૨૨—મંગળવાર

ગાંધી કાલે આ મહિનાની મારી ઉઠતી મુલાકાત પતી ગઇ. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારી તરફ કંઇ ખાસ રીસ રાખવા લાગ્યો હોય એવું જણાય છે. આ વખતની મુલાકાત તેની ઑફિસમાં જ તેની દેખરેખ નીચે થાય એવા હુકમ તેણે આપી રાખ્યા હતા. મારા લાઇને અને છોકરાંઓને દરવાજેથી લઇ આવ્યા. શ્રી૦ કૃષ્ણ-માચાર્યરને દાખલ ન થવા દીધા. સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ઑફિસમાં અમે સૌ ચટાઇ પર બેઠા. જેલર પણ અમારી સાથે ચટાઇ પર બેઠો. બહુ વાતો કરવાની તો કંઇ નહોતી. પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે અમને પા કલાક જ આપ્યો હતો, એટલે અમે બરાબર પંદરમી મિનિટ વાત અટકાવી દીધી. આવી આવી બાબતોને હું ગણકારતો નથી. તેનાથી તો ઉલટો જેલજીવનમાં રસ જામે છે. વધારા-પડતી છુટછાટ જ આપણા જીવસાને ઠારી નાખે છે.

મુસલમાન કેદીઓને નમાજ માટે પોશાકનો વાંધો છે તેની, અને સગત કેદીઓને રોજ નહાવાની સગવડ નેહાયે તેની મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને વાત કરી. તેણે વડા દારોગાને હુકમ કર્યો કે દરેક મુસલમાન કેદીને તેનાં પોતાનાં કપડાંમાંથી એક એક લુંગી લેવા દેવી અને નમાજ વખતે વાપરવા દેવી. બધાને રોજ નહાવા લઈ જવાનો પણ તેણે હુકમ આપ્યો. પહેલાં ત્રણ દિવસે લઈ જતા તેને બદલે હવે રોજ સાંજે લઈ જવા. પાણી સૌ પોતપોતાની મેળે ખેંચી લે, એટલે આ બે બાંબતોનો સંતોષકારક નીકાલ થઈ ગયો. એમ માનવાને હવે હરકત નથી.

૮ : ૩ : ૨૨—બુધવાર

વડા દારોગા નોંદમુનિને ગેરવાજબી જ સજા થઈ. મારા મિત્ર શ્રી ૦ રંગમ એટી બહુ વાતુડીયા હોવાનું આ પરિણામ છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કંઈક સાંભળ્યું હશે ને ખોટી જ છાપ તેના મગજમાં ભરાઈ ગઈ હશે તેથી આ ખિયારાને સજા કરી છે. આ નિરપરાધી માણસને માથે ચડેલું ક્લંક મારે ઉતારવું નેહાયે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાસે પહોંચીને તેને તેની ભૂલ સમજાવવાનો ધરાહો છે.

પગમાં ફેડેલો થયેલ હોતો તે ધીમે ધીમે વકર્યો છે અને બહુ દરદ કરે છે. આજ સવારે તેને ફેડયો. એટલી બધી પીડા થઈ કે તે હું ખમી ન શક્યો. મને શરમ આવે છે, પણ ખરેખર, મારાથી ન ખમાયું. પીડાથી ઝાણા આવવા જેવું થઈ ગયું તે નેહ મદદનીશ દાક્તરે કંઈક ઉત્તેજક દવા પાછને ફેડેલા પર પોટો બાધી દીધો.

૧૦ : ૨૨—શુક્રવાર

ઝાંચે સોમવારે એ દુઃખદાયક કિસ્સો બન્યો. હું પગે પાટો બાંધાવવા રવિવારે સાંજે ઇસ્પીતાલમાં ગયેલો ને પાછો સોમવારે સવારે ગયો. સોમવારે સવારે નસ્તરના ઓરડામાં કેદી કમ્પાઉન્ડર દિવાન મારા પગને ઘોતો હતો, એવામાં વાતુડીયા ભાઈસાહેબ રંગમ ચેટ્ટી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સામેની બારીએ ઉભા રહીને એણે તો ગાંડી વાતો ચલાવવા. તેણે કહ્યું કે તખીયતના કારણસર તેને છોડવાની લલામણ કરવાની સુપરિન્ટેન્ડન્ટે હા પાડી છે. આ બાબતમાં મારો શો મત છે તે મને વગરપૂછ્યે એ બાજુતો હતો. એટલે આવી વાત મારી સાથે કરવી એ જે રીતે બીન-જરૂરી હતી; એક તો એ કે એ કંઈ પણ શરતો કરીને કે બહાનું બતાવીને છુટે એ હું ન જ પસંદ કરી શકું; બીજું એ કે તે જ દહાડે તેને ઇસ્પીતાલ-માંથી પાછો કેદીઓના વિભાગમાં લાવવાનો હતો, એટલે અહીં મારી સાથે વાત કરી લેવાની કરી જ ઉતાવળ હતી નહિ. તે કહે, મારા છુટવાની આ વાતમાં તમે કેમ કંઈ સલાહ આપતા નથી ? મેં કહ્યું તખીયત-ને કારણે તમને છોડવાના હશે તો કંઈક તમારી પાસે એ લોટો લખાવી લેશે. તેણે કહ્યું, હું એવું કંઈ લખી કરી આપું નહિ. તે જ દિવસે પાછળથી રંગમ ચેટ્ટીને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે લાંબી વાતચીતનો પ્રસંગ મળ્યો લાગે છે. વાતવાતમાં તેણે પૂછ્યું કે તખીયતને કારણે તેને છોડવામાં આવે છે તો તેણે કંઈ લખી આપવું પડવાનું શું ? સુપરિન્ટેન્ડન્ટે તેને પૂછ્યું કે આ લખી આપવાની વાત તમને કોણે કહી ? તેણે મારું નામ લીધું. રંગમ ચેટ્ટીને મારી સાથે વાત થયેલી છે તે

જાણતાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રતોપીળો થઇ ગયો. રંગમ
ચેટ્ટીને મારી સાથે વાત થઇ તે જ દહાડે તે અમારા
વિભાગમાં આવનાર હતો એ ખરું, છતાં નિયમનો
કડકાઈથી અર્થ કરીયે તો ઈસ્પીતાલમાં થયેલી વાત-
ચીત જોલના કાયદા વિરુદ્ધ હતી. જે વડો દારોગો મને
ઈસ્પીતાલે લઈ ગયેલો તેને તેણે પૂછ્યું, તે કહે
રવિવારે હું વડા દારોગા નાદમુનિની પાસે હતો. નાદ-
મુનિ પાસે ખુલાસો માગવામાં આવ્યો. તેણે ઘણો
બચાવ કર્યો, પોતાની નિર્દોષતાનાં કારણો બતાવ્યાં,
પણ તેને ‘કાળા નિશાન’ ની સજા થઇ જ. આ વાત
મેં સાંભળી ત્યારે મને આઘાત થયો. આમાં ચોખ્ખો
અન્યાય હતો. આ માણસ તો રવિવારે મારી સાથે
હતો અને રવિવારે કંઈયે બન્યું નહોતું. અમારા
વાતુડીયા ભાઈબંધ તો સોમવારે મળ્યા હતા અને
બારીએ ઉભા ઉભા જોલના ધારા વિરુદ્ધ મારી જોડે
વાતો કરતા હતા. અને તે વખતે નાદમુનિ મારી સાથે
નહોતો. હું બુધવારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટની પાસે ગયો અને
બારી વાત તેને કહી. તેણે માફ કહેવું સાંભળી લીધું
અને નાદમુનિને ખોટી સજા થઇ છે તે કબુલ કર્યું.
સજા રદ કરવાનું પણ તેણે કબુલ કર્યું. દારોગો નાદ-
મુનિ આખી જોલમાં ઘણો જ હોશીયાર છે અને તેની
વર્તણૂક પણ બહુ સારી છે. આવા ભલા માણસને
આણુઘટતી સજા થવામાં હું જાણીજોઈને કારણભૂત થાઉં
તો મને અત્યંત ખેદ થાય.

વેંકટરાવ કરીને એક નૌજવાન અસહકારી અમારી
સાથે કેદમાં છે. ખાણીના પંપ પાસે કોઇ દારોગાએ
એક કેદીને ઘોડો માર્યો હશે તે તેણે જોયું ને સુપરિ-
ન્ટેન્ડન્ટને તે વાત જાહેર કરી. અમે બધાએ વેંકટરાવને

સલાહ આપી કે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહેવાની કંઈ જરૂર નથી, કારણકે સામાન્ય કેદીઓના સંબંધમાં આવી ફરીયાદો ઉપર કોઈ લક્ષ આપતું નથી એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ. અને અમે ધારતા હતા તેમજ થયું. જે માણસને માર પડ્યો હતો તેણે તો ધનકાર કર્યો કે તેને કોઈએ મર્યો નથી. અને આમાં નવાઈ જેવું કંઈ નથી, જેલનાં માણસોથી કેદીઓ એવા ડરે છે કે તેમની સામે ફરીયાદ કરવાની કોઈની છાતી ચાલતી નથી. પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે વેંકટરાવના કહેવાને કબુલ રાખ્યું તેની નોંધ લેતાં મને આનંદ થાય છે. તેણે એ દરિયાને શિક્ષા પણ કરી.

રંગમ એટલી ઉંચે રોજનો દરદી થઈ પડ્યો છે. તેને અપચો અને છાતીનું દરદ સહોદિત રહ્યાં કરે છે. તે કેદખાનામાં ઝાઝું રહી શકે એમ લાગતું નથી. માનની સાથે છુટી શકતો હોય તો છુટે એ સાંકે છે.

૧૧ : ૩ : ૨૨—શનિવાર

આ જેલમાં અત્યારે મોટામાં મોટા અસહકારી કેદી શ્રીમાન કે. વી. કૃષ્ણરાવ ગર છે. તે ગંપાલશુદ્ધમના હુમાર જમીનદાર છે. અહીંના કેદીઓમાં તેઓ જનસાહેબને નામે ઓળખાય છે. સુંદર નીજવાન છે. ખાનદાન છે. સમજશક્તિ પણ સારી છે. સ્વભાવે સાદા અને લોહો તરફ લાગણીવાળા છે. દેશબક્તિ સાચી ધરાવે છે. તેમાંયે દેખાવ કર્યા વગર હપકાર કરવાની વૃત્તિ ભારે છે. છે તો જુના વૈલવંશાળી ખાનદાનના, પણ વાતચીતમાં અને વર્તનમાં તે મધ્યમ

વર્ગના એકાદ સમજન કરતાં ચડીયાતા છે એવો ભાસ
ખીલકુલ થવા દેતા નથી. તેમણે કેટલાંક નાટકો ને
કાવ્યો લખીને અર્વાચીન સાહિત્યમાં પોતાનો ફાળો
આપેલો છે. તેમની કૃતિઓ બહુ વખણાય છે. કેદથી
આ સુંદર ખાનદાન યુવાનનો જીવસો જરાપણ મોળો
પડ્યો નથી. તેમનામાં ફેરફાર કશો જ થયો નથી.
તેમણે ખીડી છોડી દીધી છે એટલો ફેરફાર ખરો. તેમના
જીવનમાં ખીડીનું સેવન એ એક જ પાપ હશે.

શ્રી૦ કે. શ્રીનિવાસ આચંર મદ્રાસની પચૈયાપા
વાળી પાઠશાળામાં અને ત્યાર પછી નેલોરમાં ધણું
વરસથી અધ્યાપક હતા. સત્યાગ્રહની લડત ચાલુ થઈ
ત્યારથી તેમણે પોતાની એ જગાનો ત્યાગ કર્યો હતો.
તેઓ દિલ્હીના કાર્યક્રમમાં રહેલા સિદ્ધાન્તો અને
હેતુઓને બરાબર સમજી ગયેલા છે. તેઓ અહીંના
બધા ભાઈઓમાં સંયમ અને તાલીમના આદર્શ રૂપે
રહેલા છે. દાખલ થયેલા ત્યારે ૨૦૮ રતલ હતા. તેના
ઘટતા ઘટતા માર્ચની શરૂઆતમાં વજન લેવાયું ત્યારે
૧૭૦ રતલ તબ્યા.

અલીગઢવાળા શરીર-કર-રહમાનની તો હું શી વાત
કરું ? આવા સમજનનો પરિચય થયો એ હું ઈશ્વરની
કૃપા સમજું છું. આટલો ખાનદાનીમાં ઉછરેલો,
આટલો વિવેકમર્યાદા વાળો, આટલો ઈશ્વરના ડર
વાળો, આટલો સુંદર ઉદાર જીવ કોઈક જ યુવકોમાં
જોવામાં આવે છે. તે અને તેમના દોસ્ત મહમ્મદ
હુસેન એ બે આદર્શ હિન્દી મુસલમાનો છે. આપણી
કોલેજ અને શાળાઓના જીવાનીયાઓ આ બેને પોતાના
આદર્શ માનીને શીથી ચાલી શકે છે.

આત્મદેશે રાષ્ટ્રીય સેનામાં સુંદર સુંદર સૈનિકો
આપ્યા છે, તેનો ગુન્તુરના વકીલ મડાપુસી નરસિંહા-
ચાર એ એક સુંદર નમુનો છે. તે ક્ષયરોગના પંજમાંથી
માંડ માંડ બચી ગયેલા છે. અમારા સૌમાં તે સૌથી
દુબળા ને પાતળા છે, છતાં સૌમાં કામઠા પણ તે જ
છે. શરીરે જેટલા નબળા તેટલા જ આત્માના સબળા
છે. તેઓ થોડા જ કલાકની અંદર તામીલ વાંચતાં,
લખતાં શીખી ગયા.

શ્રી૦ સી. સુબારાવને વિષે ફરીથી લખવાની જરૂર
નથી. જોટલું જ કહું કે જેમ જેમ તેમનો સહવાસ
વધતો ગયો છે તેમ તેમ તેમની હિંમત વધારે ને
વધારે સમન્વતી ગઈ છે. ફતેહખાન મહસ્મદ ધાઉજ એ
પણ ખરા અસહકારીનો એક નમુનો છે. સારાસારનો
વિવેક, મક્કમપણું, હિંમત, જોર, બધા જ ગુણોનો ઉત્કર્ષ.
આપણી લડત આવા આવા માણસો વધારે સંખ્યામાં
માગે છે. હું ધારું છું કે આપણી સેવામાં આવા
માણસો સારી સંખ્યામાં ભરતી કરવાને હજી આપણે
લાગ્યશાળી થયા નથી.

ચાંદમીયાં સાહેબ ચિતુરના હરજી છે અને અબદુલ્લા
બાદશાહ સાહેબ વેલોરના છે. એ બન્ને આ પ્રકારના
માણસો છે. તિરૂપુરવાળા અબદુલ્લ વાહબની અંદર
કંઈક હુમલાખોર જુરસો ખરો. તેને લીધે કેટલીક વાર
તેમની વિવેકબુદ્ધિ ઘેરાય છે; પણ એ વૃત્તિને તે ધીમે
ધીમે છોડતા જાય છે.

તિરૂવત્તમલાઈએ આપણા મંડળમાં સુંદર માણસોની
એક ટાળી આપેલી છે. તેમનો ખુશમિલ્લજ, હળીમળી
જવાની આવડત અને બહાદુરી એ તામીલ નાહુને
બૂધણુરૂપ છે.

મોન્ટેગ્યુએ તુર્કીને લીધે રાજનામું આપ્યાની ખબર સાંભળી. સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે કે ગાંધીજીને પકડવાના હુકમ નીકળ્યા હોવા જોઈએ.

૧૨ : ૩ : ૨૨—રવિવાર

પહેલાંની ખબર હડતી ગપ જેવી હતી, પણ આજે બપોરે ચોકસ ખબર મળી કે ગાંધીજીને પકડ્યા છે. આ સમાચાર સૌએ શાન્ત ચિત્તે સાંભળ્યા છે. અમે સૌએ ૩૬ કલાકનો ઉપવાસ અને પ્રાર્થના કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે. સાંજે ખુલામાં હિન્દુમુસલમાનોએ સાથે જોડીને પ્રાર્થના કરી. અમારા વિભાગમાં રહેતા ખીન્ડ કેદીઓને પણ આપોઆપ મન થઈ ગયું ને તેઓ અમારી સાથે પ્રાર્થનામાં આવી બેઠા.

૧૩ : ૩ : ૨૨—સોમવાર

આજે સવારે ને બપોરે, ને પાછા પારણું કરતાં પહેલાં સાંજરે, એમ ત્રણ વાર પ્રાર્થના માટે સૌ એકઠા થયા.

ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ જેલની મુલાકાતે આવ્યો છે ને અમારી કોટડી પાસેથી નીકળ્યો પણ હતો. તે ધારે છે કે બધા કેદીઓને છાશ આપવી એ તો એક જતનો મોજશોખ છે. યુરોપીયનને જેવી ંહીસ્કી તેવી જ તે દહેવાય. છોડાંવાળી દાળ એ બહુ ચોખક છે. મેં કહ્યું કે ચોખણનાં તરવે તેમાં હશે એ ખરું, પણ તેની સાથે આંતરડાંને છોલવાનો ગુણ પણ તેમાં છે; તેથી એકંદરે તેનું પરિણામ તબીયત પર બહુ ખરાબ થવાનો

સંભવ છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટને મારી વાત ગળે ઉતરતી લાગે છે, પણ ઇન્સ્પેક્ટર જરનંદ તો હજી આખી દાળનો જ પક્ષપાતી છે. જેલના ખોરાકમાં આખી દાળ દાખલ કરવાની જવાબદારી એની જ છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે.

મૉન્ટગ્યુએ રાજનામું આપ્યું તેનું કારણ એવું કહેવામાં આવે છે કે હિન્દી સરકારે તુર્કીના પ્રશ્નના નિકાલ સાર કરેલી માંગણીનો ખરીતો તેણે કૃષિનેટ (મંત્રીમંડળ)ને પૂછ્યા વગર જ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

હવે ગાંધીજીની ગિરફતારી પછી દેશે શું કરવું? બધા મોટા મોટા નેતાઓ જેલવાસી છે. અત્યારે આપણને માર્ગ બતાવનાર કે ટેકો આપનાર એક ભારત-ભાગ્ય-વિધાતા સિવાય બીજું કોઈ ન મળે.

આ અઠવાડિયાને અંતે હવે હું છુટવાનો. હું નહોતો ધારતો કે એકેએક સાથી જેલમાં જશે. મહાત્માજી પણ જેલમાં ગયા. હવે હું બહાર જઈને શું કરી શકવાનો? મારી ટીપ લાંબી હોત તો કેવું સાહે!

૧૫ : ૩ : ૨૨—બુધવાર

વીશેક જીવાનીયાઓ—વિદ્યાર્થીઓ જેવા લાગ્યા—ની એક ટાળીને જેલના કારખાનામાં લઈ જતા હતા તે જોયું. તેમની સાથે વાત તો થાય નહિ, કેમકે તે જેલના ધારા વિરુદ્ધ છે; એટલે તેઓએ છેટેથી પ્રણામ કર્યા, તેના જવાબમાં પ્રણામ કરીને જ મેં સન્તોષ માન્યો.

અમારામાંના કેટલાક હજી ખીડીનું વ્યસન છોડી નથી શક્યા એ અફસોસની વાત છે. ખીડી ખીનારાઓ એવા મોટા કે અમલ્યના માણસો નથી એ ખરું, પણ તેઓ ગમે તે હોય તોપણ તેમના એ વ્યસનથી અમને સૌને બેવડી શરમ લાગે છે. એક તો એમાં જેથી કાયદાનો ભંગ છે, અને ખીડી આપું વ્યસન કેદમાં આવવા જેટલી હિમ્મત બતાવનાર અસહકારીને ન છાજે તેવું છે. કાં તો આ લોકોએ પોતાની આદત છોડવાને પ્રામાણિક પ્રયત્ન જ નથી કર્યો, અથવા તો ખીડીની આદત એવી સારે હોવી જોઈએ કે એકવાર તે પડી કે પછી છોડવી મહામુશ્કેલ થઈ પડે. જેલમાં આ આદત બહુ મોટા પ્રમાણમાં નાજરે પડે છે. અહીંના કેદીઓનો મોટો ભાગ ખીડી માટે કેટલાં વલખાં મારે છે ! કેટલાક ખાવાનું ચોસી લાવીને, કેટલાક સ્ત્રીખી લાવીને તો કેટલાક પોતાના ભાણામાંથી ભૂખ્યા રહીને કંઈક બચાવીને તે વેચી ખીડી મેળવે છે. બજારમાં થોડી વાર બેસીયે ત્યાં પણ એ ખીડીની વાત કાને પડે જ. જેલના કાયદા ગમે તેટલા સખ્ત છે, છતાં અહીં જેલમાં ખીડીનો રીતસર વેપાર જ ચાલે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, અને મને તે ન માનવા જેવું પણ લાગતું નથી. આવી લાલચો પોતાની સારે તરફ વ્યાપી બળેલી હોવાથી કેટલાક નબળા મનના અસહકારી ભાઈઓ તેમાં ફસાય છે.

‘સ્વરાજ્ય’ પત્રમાં શ્રી ૦ સમસ્વામી નાઈકરે કોઈ વર્તમાનપત્રના બજારપત્રીને આપેલી મુલાકાત આવી છે. તેમણે કહ્યું છે કે તે મને જેલમાં મળ્યા હતા, અને બારડોલીના ઠરાવોની હું ખુશી નથી થયો એમ તેમને લાગ્યું છે. આ વાત પ્રસિદ્ધ થવાથી સરકાર

તરફથી તપાસ ચાલી, અને તેને પરિણામે અસહકારી કેદીઓની મુલાકાતોના નવા ધારાઓ ઘડવામાં આવ્યા છે. મુલાકાત માટે જનોર માણસો જીલ્લા માહિરેટને અગર તે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને અરજ કરીને પરવાનગી મેળવવી જોઈએ. આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. અરજદારની ચાલચલગત અને વિચારો વિષે પછી એ લોકો ખારીક તપાસ ચલાવે, ખાનગી ચીઠીપત્રીઓ ચાલે, ખાનગી અમલદારોની આપખુદીના હુકમોએ બધું કામ થાય અને માગેલી મુલાકાત મળતાં લાંબી ઢીલ થાય.

૧૬ : ૩ : ૨૨—શુક્રવાર

દિયાના પોલીવાળા મહમ્મદ હુસેન અને વેલોર વાળા અબ્દુલ બાદશાહ એકાન્ત કોરડીઓમાં હતા. ત્યાંથી તેમને અહીં લાવ્યા છે. મહમ્મદ હુસેનને મારી વિનંતિ માનીને અહીં લાવવામાં આવ્યા તેથી મને આનન્દ થયો છે. હજી પણ તેવા ને તેવા જ ચંચળ છે. હું આશા રાખું છું કે કંઈ નહું તોફાન પાછું નહિ જગવે. અબ્દુલ બાદશાહનો મિત્તજ તેવો ને તેવો ઠાવકો છે. સુન્દર અસહકારી છે.

૧૭ : ૩ : ૨૨—શુક્રવાર

નૌનમલૈ કોનનને આજે ફારસીએ ચડાવ્યો. ૧૯-૨૦ વર્ષનો નૌજવાન.

મુદત કાપતો કાપતો હવે બહારની દુનીયાને
 કાંઠે હું આવી લાગ્યો છું, એટલે આજે હું મારા જેવી
 જીવનની નોંધ લેઈ શકું. અહીં જે ત્રણ માસ મેં
 ગાળ્યા છે તે મારી જીંદગીનો અત્યંત સુખનો કાળ
 છે. છેલ્લા વીસ દિવસ થયાં આ વિભાગમાં અસહકારી
 લાઇઓની સાથે આવીને રહેલો છું તે તો કેવળ
 સુખાનુસંવનો જ કાળ છે. આ વીસે દિવસ એક
 દિવસની પેઠે પસાર થઈ ગયા છે. ખાસ કરીને ચારે
 કોટડીઓને વચ્ચેનાં બારણાં ઉઘાડી નાખીને એક
 ચોરડા જેવી કરી નાખી ત્યારથી તો બહુ જ આનંદ
 આવ્યો. આ સ્થાન કૉલેજ હોસ્ટેલ જેવું જ બની રહ્યું
 છે. જીવાનીના તે દિવસો યાદ આવે છે. જેલમાં
 જીવે એવું તો લાગતું જ નથી. ફ્રેન્ડ્સ આરીના પહેલા
 અઠવાડીયાથી સુપરિન્ટેન્ડન્ટથી માંડીને નાનામાં નાના
 જેવી અમલદારના વર્તનમાં વિનય અને માયાળુપણું
 લેઈ શકાય છે. તેઓ અમારી ઠીક સંભાળ રાખે છે
 અને વાજખી સગવડો પૂરી પાડવાની ઝાઝવણ કરે છે.
 હું છું છું હું કે બધી જોડોના સુપરિન્ટેન્ડન્ટો મેનર
 એન્ડરસન જેવા હોય. તે માયાળુ અને સમજુ છે.
 ઉપરથી તેવો હુકમ છે માટે નહિ; ઉલટું, વાત તો
 એવી છે કે જ્યાં તેના વર્તનમાં ઉદારતાની ખામી
 જોવામાં આવે છે તે ઉપરના હુકમોને લીધે અથવા
 જેલના ધારામાં પૂરતો અવકાશ નહિ હોવાને લીધે
 જ છે. જેલર અને વડા દારોગા વિષે કહેતાં મને
 મગરૂરી થાય છે કે તે લોકોના સ્વભાવમાં ને વર્તનમાં
 ખૂબ પક્ષેટો થયો છે. તેમના ચારિત્ર્યમાં પણ યથા
 હોય એવો સંભવ છે. આ જેલના એકેએક અમલદાર
 વિષે મારા મનમાં કેવળ કૃતજ્ઞતાની જ ખુદ્દિ છે.

કેટલાકને વિષે મારા મનમાં સખત વિચારો આવેલા અને તે આ નોંધમાં લખેલા છે, પણ હવે તે બધા ભૂંસાઈને કેવળ મિત્રાચારીભર્યા વિચારો જ રહેલા છે. આ નોંધમાંથી તેવા ઉલ્લેખો મેં એટલા કારણે જ કાઢી નથી નાખ્યા કે આ જોડમાં મારું જીવન કેવું મર્યું, અને વખતોવખત કેવી કેવી પ્રણાલિમાંથી મારું ચિત્ત પસાર થતું રહ્યું તેનું આખેહુખ ચિત્ર રજૂ થાય. કેટલાક અમલદારો વિષે મેં અનુદાર વિચારો કર્યા અને લખ્યા તે માટે હું દિલગીર છું. તેઓએ પોતાનો સ્વભાવ બદલ્યો અને અમારા સંબંધમાં સારા થઈ ગયા ત્યાં સુધી મારે રાહ જોવી જોઈતી હતી.

આ વીસ દિવસમાં આંધ્રનાં કેટલાંક રત્નોના નિકટ સમાગમનો લાભ મળ્યો છે. મોટાં મોટાં બલિદાન કરનાર આ વીરોની સાથે દિવસ રાત રહેવા મળે, તેમનો ગાઠ પરિચય થાય—જેવો બહારના જગતમાં થવાનો સંભવ જ નહોતો—તે આહોમ્માજ્ય જ છે.

આજે બપોરે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે વાત થઈ; છેલ્લી સલામ જેવી. હું જોઈ છું કે રાજદારી કેદીઓને કેવી રીતે રાખવા તે બાબતમાં તેને પૂરતી છુટ નથી. તેને હદારતા અને સહાનુભૂતિ રાખવાને કહેવામાં આવે છે, પણ તે જ સાથે એવી પણ સૂચના હોય છે કે તેણે સામાન્ય કેદીઓ માટેના કાયદાઓની મર્યાદામાં બરાબર રહેવું. એટલે કે હદારતા અને સહાનુભૂતિ એ કેવળ અર્થશૂન્ય શબ્દો જ બની જાય છે.

૧૮ : ૩ : ૨૨—શનિવાર

જેલમાં શેતરંજીઓ બનાવે છે ત્યાં ગયો. મુકાદમ ગાતો હતો અને ચાર તથા હુંટારાઓ તેના તાનમાં કામ કરી રહ્યા હતા. એ દેખાવ અદ્ભુત હતો.

હીરાસીંગ અને નિધનસીંગની રજા લીધી. હીરાસીંગના બાઈને કાગળ લખી તેની ખબર આપવાનું કમ્બલ કયું.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટે શક્તિકની તબીયતની સંભાળ રાખવાનું વચન આપેલું તે તેણે પાળ્યું છે એ જોઈ હું ખુશી થયો. તેને ઘઠની ચપાટીઓ ઉપરાંત બે ઘંટાં અને શેર દુધ આપવાનું નક્કી થયું છે.

ચાર અસહકારીઓ જેલના છાપખાનામાં કામ કરવા મથા છે. આ જુવાનીયાઓ પોતાનો જેલનો વખત કંઈક નવા હુતરદ્યોઓ શીખી લેવામાં ગાળે તો ખુબ સારું. ટ્રિચીનાપોલીના મહમ્મદ હુસેન, જેમને હમણાં આ વિભાગમાં લાવવામાં આવેલા છે તેઓ શેતરંજીના કારખાનામાં જવા ઇચ્છે છે. ઘણાખરા અસહકારીઓને હિત પીંખવાનું કામ જ આપવામાં આવે છે, કેમકે તે હળવું કામ છે. આ સિવાય તે લોકો કંઈ જ કરતા નથી. સુખારાવ વણાટ શીખી લેવાની ખૂબ મહેનત કરી રહ્યા છે.

૧૯ : ૩ : ૨૨—રવિવાર

૧૯૨૦-૨૧માં ભરેલા આવકવેરામાંથી રૂ. ૨૧૧-૧૧-૦ મને પાછા મળશે એવી ખબર મદ્રાસના આવકવેરા કલેક્ટરે મને મોકલી છે.

આજે આ જોશવાસનો છેલ્લો દિવસ, દરેક જાણ, રાજદારી કે સામાન્ય કેદીઓ, કેદી દારોગાઓ મેં મુકાદ્દમો, જલના દારોગાઓ, જલના અમલદારો, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બધા એટલા સલા છે, સૌનો એટલો બધો પ્રેમ છે કે તેમની રજા લેવી એ સારે દુઃખજનક પ્રસંગ થઈ પડ્યો છે.

૨૦ : ૩ : ૨૨—સોમવાર

સાંભળ્યું કે પાંદલેટે ઇશુને છ વરસની સાદી કેદની ટીપ મારી. હમરે આપણને માર્ગદર્શક નેતા આપ્યો, પણ સરકાર તેને આપણી પાસેથી હપાડી જવાનો પોતાનો હક બતાવે છે. ધણીનું જ ધાર્યું થવાનું.

સૌ મિત્રોને પ્રણામ કરીને સવારના દશ વાગ્યાને શુભારે જલ બહાર નીકળ્યો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ દરવાજા બહાર થોડે સુધી મારી સાથે ગાળ્યો. તેણે પૂછ્યું કે બહારથી જલ વધારે સુંદર નથી દેખાતી ? મેં કહ્યું, ‘અંદરની ગાળું ધારવામાં આવે’ છે તેટલી ખરાબ નથી.’ હાથ મિલાવીને દૂર પડતાં તેણે કહ્યું, ‘ફરીથી પાછા ન આવતા.’ શ્રી૦ સિંગારવેલુ એટ્ટીયાર અને રામસ્વામી નાઇડર મદ્રાસથી મળવા ગાળ્યા હતા. વેલોર શહેરમાં ‘સ્વરાજ્ય’ના ખગરપત્રીએ મારા ઉપર મુલાકાત માટે તરાપ મારી. મેં કહ્યું, ‘હજી તો જલમાંથી સીધો ચાલ્યો આવું છું, એટલે મારે તો બધી પરિસ્થિતિ જોવીજાણવી છે. હમણાં ને હમણાં બીજાઓને કરી સૂચના મારાથી ન આપી

રાકાય.' સાંજના બહેર સમા રાખી હતી, પણ ઉપરના
જ દારણે હું કંઈ બોલ્યો નહિ.

જેલમાં સૌ ભાઈઓને માટે પુષ્કળ અથાણું,
મુરખો, ગુલકંદ, શરબત વગેરે ચીજો મોકલી. બધા
જીવાનીયાઓને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એ બધું પહોંચાડશે
એમ આશા રાખું છું. શ્રી૦ શ્રીનિવાસનને હમણું
હમણું છાતીમાં શૂળ આવતું. તેમની બહુ ચિન્તા
થાય છે. જેલના દાક્તરને પંપાળા પટાવીને તેની
પાસેથી યોગ્ય સારવાર દરાવી લેવા જોઈશે. બીરજ
તેમનામાં નથી.